

VESTIGIA

Archeologie & Cultuurhistorie

Cultuurhistorische inventarisatie, waarden-, verwachtingen- en maatregelenkaart gemeente Oude IJsselstreek

Deel I: Tekst

V653

Cultuurhistorische inventarisatie, waarden-, verwachtingen- en maatregelenkaart als basis voor het archeologiebeleid van de gemeente Oude IJsselstreek

Deel I: Tekst

Rapportnummer	V653
Projectnummer	V08-1433
ISSN	1573-9406
Status en versie	Definitief 2.4
In opdracht van	Gemeente Oude IJsselstreek
Samenstelling	B.A. Brugman, E. Eimermann, R.M. van Heeringen, J.J.W. de Moor, R. Schrijvers en B. Quadflieg
Plaats en Datum	Amersfoort, 5 maart 2015

Gecontroleerd door: Vestigia BV, W.A.M. Hessing	d.d. 10-11-2009
Gecontroleerd door: Gemeente Oude IJsselstreek, R. van Eck	d.d. 28-03-2014
Vastgesteld door: Gemeenteraad Oude IJsselstreek	d.d. 05-03-2015

Niets uit dit werk mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, daaronder mede begrepen gehele of gedeeltelijke bewerking van het werk, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Vestigia BV

Inhoud

Deel I

Samenvatting en leeswijzer	5
1 Inleiding	7
1.1 Grondgebied	7
1.2 Provinciaal beleid	7
1.3 Probleemstelling	8
1.4 Doelstelling	8
1.5 Indeling van het rapport	9
1.6 Woord van dank	10
2 Methodiek	11
3 Landschapsreconstructie en bodemopbouw	19
3.1 Inleiding	19
3.2 Geologische ontwikkeling	19
3.3 Landschappen	22
3.4 Bodems	23
3.5 Rivieren en beekdalen	23
3.6 De vorming van ijzeroer	24
3.7 AHN	25
4 Archeologisch onderzoek, waarnemingen en monumenten	27
4.1 Archeologisch onderzoek	27
4.2 Waarnemingen Steentijd	28
4.3 Waarnemingen Bronstijd tot en met de Romeinse Tijd	34
4.4 Waarnemingen Middeleeuwen en Nieuwe Tijd	39
4.5 Waarnemingen van amateurarcheologen	46
4.6 Archeologische monumenten (AMK-terreinen)	47
4.7 Uitgevoerd archeologisch onderzoek onder het Maltaregim (2000-2008)	49
4.8 Uitgevoerd archeologisch onderzoek (2009-2013)	54
5 Cultuurhistorische elementen en structuren	55
5.1 Methode	55
5.2 Structuur van de ontginningen	55
5.3 Herkenbaarheid van de ontginningstypen	58
5.4 Inventarisatie historisch-geografische structuren	61
5.5 Gebouwd erfgoed	62
6 Veldtoets landschappenkaart en historisch-geografische kaart	67
6.1 Methode en vraagstelling	67
6.2 Geologisch veldwerk	67
6.3 Historisch-geografisch veldwerk	69
7 De staat van het bodemarchief en het cultuurlandschap	73
8 De waarden- en verwachtingenkaart voor de gemeente Oude IJsselstreek	75
8.1 Bekende archeologische waarden	75
8.2 De archeologische waardering van dekzandkoppen in relatie tot cultuurdekken en boerenerven	75
8.3 Verwachte archeologische waarden	76

9	De maatregelenkaart voor de gemeente Oude IJsselstreek.....	83
9.1	Beleidsmatige kaders en uitgangspunten	83
9.2	Voorschriftcategorieën.....	84
9.3	Vervolgstappen in het archeologisch proces.....	85
10	Kennislacunes en aanbevelingen ten aanzien van onderzoek en beleid	87
10.1	Kennislacunes.....	87
10.2	Aanbevelingen ten aanzien van onderzoek en beleid.....	88
11	Grensoverschrijdende samenwerking.....	91
	Literatuur	93
	Rapporten (2005-2008).....	97
	Rapporten (2009-2013).....	101
	Digitale bronnen.....	105
	Bijlagen.....	107
	Atlas.....	109

Samenvatting en leeswijzer

De gemeente Oude IJsselstreek heeft in de afgelopen tijd op incidentele basis archeologisch onderzoek bij bodemingrepen mogelijk gemaakt. In verband met de wijziging van de Monumentenwet 1988 per 1 september 2007 en de implementatie van het Europese verdrag van Malta heeft de gemeente Oude IJsselstreek het voornemen in de bestemmingsplannen voor het buitengebied en de bebouwde kommen de archeologische en cultuurhistorische waarden structureel te gaan meewegen in het ruimtelijke planvormingsproces. Vestigia BV *Archeologie & Cultuurhistorie* heeft hiertoe een archeologische en cultuurhistorische inventarisatie voor het gehele grondgebied van Oude IJsselstreek uitgevoerd en deze aansluitend vertaald naar een archeologische waarden- en verwachtingenkaart en een daarop gebaseerde archeologische maatregelenkaart.

Het project, van inventarisatie tot maatregelenkaart, had de volgende doelstellingen:

1. het inventariseren en analyseren van bodemkundige, geologische en geomorfologische gegevens, waarbij ook een blik over de grens met Duitsland wordt geworpen;
2. het samenbrengen van alle beschikbare informatie over de ligging en de aard van bekende archeologische vindplaatsen, opgravingsterreinen en vondstlocaties;
3. het benoemen van de archeologische verwachting;
4. het inventariseren van de historisch-geografische waarden;
5. het inventariseren van het gebouwd (en gewaardeerd) erfgoed (gebouwde monumenten);
6. het bepalen van de mate van de erosie van het bodemarchief ten gevolge van de landbouw en de stads- en dorpsontwikkeling en andere bedrijvigheid;
7. het vertalen van deze informatie naar regels voor de inpassing van deze archeologische waarden of verwachtingen in nieuwe (ontwerp)bestemmingsplannen en daarbij advies geven over het opstellen van een gemeentelijke onderzoeksagenda en over de ontwikkeling van een gemeentelijk selectiebeleid;
8. het verbeteren van het beheer en de visualisering van de (digitale) informatie door het vervaardigen van overzichtskarten in een vorm van een atlas met daaraan gekoppelde catalogi.

Het tekstgedeelte van dit rapport geeft de inhoudelijke onderbouwing van de kaartbeelden in de atlas. De basisinformatie is afkomstig uit de literatuur, van gebiedspecialisten en uit verschillende archieven en databestanden. Voor de bronnen van de historische informatie, voor zover niet in het notenapparaat opgenomen, wordt verwezen naar de literatuurlijst aan het eind van dit rapport.

In de catalogi, die als bijlagen bij dit rapport zijn gevoegd, wordt niet alleen een overzicht gegeven van alle archeologische vindplaatsen, onderzoeken en vondstmeldingen in de gemeente Oude IJsselstreek, maar ook van het gebouwd erfgoed. De door gemeente medio 2009 georganiseerde informatieuitwisseling heeft de betrokkenheid van de georganiseerde amateurarcheologen vergroot en aanvullende gegevensbestanden opgeleverd.

Zonder een gemeentebrede benadering van de archeologische problematiek is het gevaar groot dat de aandacht wordt versnipperd over individuele plangebieden, waardoor er van een integrale afweging van het archeologische belang geen sprake kan zijn. Vanuit die optiek biedt een inventarisatie van het gehele gemeentelijke grondgebied grote voordelen. Voor het eerst beschikt de gemeente namelijk over een samenhangend beeld van de omvang en kwaliteit van de nog aanwezige archeologische en cultuurhistorische waarden en verwachtingen. Het voorliggende rapport vormt hiervan de neerslag.

Met de vaststelling van de archeologische waarden-, verwachtingen- en maatregelenkaart door de gemeenteraad hoeft er in de toekomst niet meer voor elk afzonderlijk bouwplan een archeologisch onderzoek te worden uitgevoerd. Voor gebieden met een lage verwachting geldt geen vergunningplicht en gebieden met een rivierdalverwachting worden pas vanaf 5.000 vierkante meter vergunningplichtig gesteld. Daarentegen moeten gebieden met een hoge en middelhoge verwachting bij resp. 250 en 1.000 vierkante meter aan een nader archeologisch bureauonderzoek onderworpen worden. Bij toekomstige ontwikkelingen op plaatsen met een al bekende archeologische waarde (de zogenaamde AMK-terreinen) zal verstoring van de diepere ondergrond zoveel mogelijk moeten worden voorkomen of beperkt. Waar dit niet realiseerbaar is, zullen de consequenties voor wat betreft de aantasting van het bodemarchief in een zo vroeg mogelijk stadium inzichtelijk moeten worden gemaakt. De gemeente kan op basis daarvan verantwoorde en transparante besluiten nemen, terwijl voor allen die betrokken zijn bij de ruimtelijke inrichting van Oude IJsselstreek de archeologische risico's op voorhand inzichtelijk zijn gemaakt.

I Inleiding

1.1 Grondgebied

De gemeente Oude IJsselstreek is in 2005 ontstaan door samenvoeging van de gemeenten Wisch en Gendringen. Het oppervlak van de gemeente is ongeveer 138 km (Atlas, *kaartbijlage 1a-1b*). Het inwoneraantal bedraagt circa 40.000. De voormalige gemeente Wisch functioneerde vanaf 1825 als zelfstandige gemeente na samenvoeging van de nog weer oudere gemeenten Terborg en Silvolde. De grenzen van de voormalige gemeente Gendringen zijn ontstaan in 1863.

De eerste bewoningssporen op het grondgebied van de gemeente stammen uit de vroege prehistorie. Kenmerkend vanaf de Middeleeuwen is vooral de kleinschaligheid van het landschap met verspreid liggende clusters van boerderijen en heideontginningen, gescheiden door grote veengebieden en rivier- en beeklopen. De structuur van het vroegmoderne landschap is bijzonder goed te zien op de op basis van de kadasterkaarten uit de periode 1811-1832 getekende topografische kaarten uit 1843-1845 (Atlas, *kaartbijlage 9*).

1.2 Provinciaal beleid

Periode 2009-2012

Als uitgangspunt voor het beleid van de provincie Gelderland in deze periode gold de kadernota *Belvoir 3 Investeren in het verleden is werken aan de toekomst*.¹ Het adagium was daarbij behoud door ontwikkeling. Belvoir 3 leverde geen sterke koerswijziging op ten opzichte van de twee voorgaande nota's: het betrof de actualisering en de uitvoering van het cultuurhistorisch beleidsprogramma. Belvoir 3 kon worden gezien als 'onderdeel' van een provinciale structuurvisie, die op grond van de invoering van nieuwe Wet op de ruimtelijke ordening (Wro) door de Provincie Gelderland opgesteld werd. Het beleid van de provincie was de cultuurhistorische waarden zoals monumenten, landschap en archeologie in de Achterhoek te ontwikkelen, te versterken en zichtbaar maken. Elke regio heeft zijn kenmerkende 'DNA'. De provincie onderscheidde 18 'parels' en 8 'ruwe diamanten'. In de gemeente Oude IJsselstreek liggen geen parels. Wel was er een ruimtelijke relatie met twee ruwe diamanten: *Liemers: Oude IJsselloop (nr. 23)* en *Halse rug (nr. 24)*.² In het gebied van de eerst genoemde ruwe diamant komen laatglaciale riviervlakten van de Oude IJssel en Rijn aan of nabij het oppervlak voor. De trefkans voor laatpaleolithische en vroegmesolithische vindplaatsen in dit gebied is groot. De Halse rug is een langgerekte dekzandrug met een hoge potentie op pre- en protohistorische bewoning.

Ten behoeve van de regionale archeologiebeoefening heeft de provincie samen met de regionaal archeoloog in 2011 een kennisagenda laten opstellen waarbij de parels en ruwe diamanten één van de uitgangspunten vormden.³

Periode 2013-2016

Erfgoed is naar het oordeel van de provincie Gelderland een belangrijke pijler van identiteit en ruimtelijke kwaliteit. De provincie vindt het belangrijk dat onze historie bekend is bij het brede publiek. De provincie is

¹ *Provinciaal Cultuurhistorisch beleid 2009-2012*.

² *Provinciaal Beleidskader Archeologie (De verdieping. Achtergronddocument)*. Interim-kader 2009-2012.

³ Boonstra et al. 2011.

eigenaar van de archeologische bodemvondsten en dus verantwoordelijk voor opslag en toegankelijkheid. Ze zorgt er tevens voor dat bij projecten van gebiedsontwikkeling en andere plannen, archeologie een duidelijke plaats krijgt. In de programmaperiode 2013 tot en met 2016 stimuleert de provincie via het project 'kennisagenda archeologie' zinvol en gedegen onderzoek, zowel door instellingen als bedrijven waarbij het streven is Archeologie in een vroegtijdig stadium bij planvorming te betrekken. De advisering over de regionale archeologie is in sinds 2013 ondergebracht bij de Omgevingsdienst Achterhoek (ODA).⁴ Een belangrijk document daarbij is het 'Afwegingskader'.⁵

1.3 Probleemstelling

In het verlengde van de vaststelling van de gewijzigde Monumentenwet 1988 (Wet op de archeologische monumentenzorg 2007) en binnen het provinciale Belvoir-kader, wil de gemeente Oude IJsselstreek een begin maken met de ontwikkeling van een eigen archeologiebeleid. Als eerste stap wordt gedacht aan een archeologische maatregelenkaart en een cultuurhistorische inventarisatie. De archeologische maatregelenkaart kan er toe bijdragen dat niet voor ieder afzonderlijk bestemmingsplan, of bestemmingsplanwijziging eerst een separaat vooronderzoek hoeft te worden uitgevoerd. Gebieden met een evident lage verwachting kunnen hiervan grotendeels worden vrijgesteld. Het kan eveneens de aanzet vormen tot de ontwikkeling van enerzijds een gemeentelijk archeologisch monumentenzorgbeleid en anderzijds een ruimtelijk en thematisch gedefinieerd lokaal of regionaal selectiebeleid. Daartoe is in dit rapport een advies opgenomen over de mogelijke vervolgstappen. Het gebied waarvoor de maatregelenkaart dient te worden ontwikkeld betreft het gehele gemeentelijke grondgebied van de gemeente Oude IJsselstreek. Behalve de kaart zelf, conform de specificaties en uitvoeringseisen in de offerte-uitvraag van de gemeente, wordt in het bijbehorende rapport met name een toelichting gegeven op de wijze van totstandkoming van de kaart en de betrouwbaarheid en volledigheid van de gebruikte gegevens.

1.4 Doelstelling

De uitgevoerde inventarisatie had de volgende doelstellingen:

1. het samenbrengen van de beschikbare informatie over:

- de ligging en de aard van de bekende archeologische vindplaatsen, opgravingsterreinen, geïnventariseerde gebieden en vondstlocaties, al of niet voorzien van voorschriften of een beschermde status;
- de verwachting voor het aantreffen van nog niet bekende archeologische objecten of terreinen;
- de erosie van het bodemarchief ten gevolge van bouw- en saneringswerkzaamheden;
- de kwaliteit en kwetsbaarheid van de in de ondergrond aanwezige archeologische resten;
- een analyse van historisch-geografische structuur;
- een inventarisatie van het gebouwde erfgoed;
- beschikbaarheid van landsgrensoverschrijdende informatie.

2. het analyseren van deze informatie om te komen tot:

---

⁴ Daarvoor ondergebracht bij de Regio Achterhoek.

⁵ Willemse & Kocken 2012.

- regels voor de inpassing van deze archeologische waarden of verwachtingen in ruimtelijke plannen, met name in nieuwe bestemmingsplannen;
- inzicht in lacunes in de archeologische kennis over het gemeentelijke bodemarchief en in samenhang daarmee de advisering over het opstellen van een gemeentelijke agenda voor toekomstig archeologisch onderzoek;
- een advies over de ontwikkeling van gemeentelijk selectiebeleid voor archeologische vindplaatsen;
- detaillering van de Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW 3^e generatie) die op nationaal niveau is ontwikkeld, maar op het schaalniveau van het gemeentelijke ruimtelijke beleid onvoldoende gedetailleerd is;
- verantwoord informatiebeheer en de visualisering van de beschikbare informatie door middel van kaartmateriaal in een GIS-omgeving en een papieren 'atlas-versie'.

3. het vertalen van de informatie en het advies in een gebiedsdekkende archeologische waarden- en verwachtingenkaart en een archeologische maatregelenkaart:

- Gekozen is voor een tweedeling in het opstellen van een waarden- en verwachtingenkaart en een maatregelenkaart (zie Atlas, kaartbijlagen 14 en 15). In de rapporttekst wordt de gevolgde onderzoeksmethoden en de inhoudelijke onderbouwing voor de twee kaartbeelden gegeven;
- Ter onderbouwing en ondersteuning van de tekst en de ontwikkelde verwachtingen- en maatregelenkaart is een reeks kaartbijlagen vervaardigd en toegevoegd in het atlasbijlage;
- De kaartbijlagen worden digitaal aangeleverd aan de gemeente Oude IJsselstreek. De archeologische waarden en verwachtingen en de maatregelen zijn digitaal tot op perceelsniveau te bekijken en kunnen worden opgenomen in het gemeentelijke informatiesysteem.

Hoewel informatief, is dit rapport niet bedoeld om de geschiedenis van Oude IJsselstreek op basis van het verrichte archeologisch en cultuurhistorische onderzoek op schrift te stellen. Dit past niet in de gekozen systematiek die moet leiden tot een archeologische maatregelenkaart ten behoeve van het ontwikkelen van nieuwe bestemmingsplannen.

Opgemerkt kan nog worden dat het onderzoek en behoeve van de kaart - voor zover van toepassing - is uitgevoerd conform de geldende specificaties van de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA, versie 3.1).

1.5 Indeling van het rapport

Het rapport is als volgt ingedeeld. Na het inleidende hoofdstuk wordt in *hoofdstuk 2* de methodiek beschreven die ten grondslag ligt aan het opstellen van de verwachtingenkaart. Het onderzoek omvatte de deelstudies landschapsanalyse, archeologie en cultuurhistorie, verstoringen, veldtoets, verwachtingsmodel en planologische vertaling. In de *hoofdstukken 3 tot en met 9* worden vervolgens de onderzoeksresultaten van elk van de deelstudies gepresenteerd. In *hoofdstuk 3* staan de resultaten van de landschapsanalyse centraal. De uitkomsten van de archeologische bureaustudie worden in *hoofdstuk 4* per archeologische hoofdperiode beschreven. De cultuurhistorische elementen en structuren zijn beschreven in *hoofdstuk 5*, terwijl de veldtoets die is uitgevoerd om het concept van de verwachtingenkaart en de historisch-geografische analyse in het veld te toetsen in *hoofdstuk 6* aan bod komt. *Hoofdstuk 7* vestigt de aandacht op de staat van het bodemarchief.

In *hoofdstuk 8* wordt uiteindelijk de ontworpen verwachtingenkaart gepresenteerd. In *hoofdstuk 9* wordt de verwachtingenkaart vertaald naar een maatregelenkaart met categorie-indeling. Per categorie wordt een voorstel gedaan voor planregels. *Hoofdstuk 10* biedt enkele aanzetten voor de verdere ontwikkeling van het

archeologische monumentenzorgbeleid in de gemeente op het gebied van selectie, behoud en bescherming van archeologische en cultuurhistorische waarden, alsmede een onderzoeksprogramma. Tenslotte volgen een overzicht van de geraadpleegde en verzamelde literatuur en rapporten en de bijlagen.

Bijlage 1 bevat verschillende catalogi (Archis2-waarnemingen en andere databestanden, waaronder gegevens van de zijde van de amateurarcheologie). *Bijlage 2* bevat de verantwoording van de observaties en de gezette grondboringen in het kader van de veldtoets. Het rapport sluit af met een atlas-gedeelte waarin al het kaartmateriaal is ondergebracht.

1.6 Woord van dank

Vestigia BV *Archeologie & Cultuurhistorie* wil graag de onderstaande personen dank zeggen voor hun constructieve bijdrage aan het tot stand komen van dit rapport:, dhr. F.L. Kroesen, gemeente Oude IJsselstreek, drs. M.H.J.M. Kocken (regionaal archeoloog, Doetinchem), mw. ing. B.T. Overbeek (Gelders Genootschap, Arnhem) en tot slot de leden van de archeologische en heemkundige verenigingen die door de gemeente zijn benaderd voor het beschikbaar stellen van gegevensbestanden met betrekking tot het grondgebied van de gemeente: H.B. Hofs (Varsseveld), J.E.M. Tinnevelt (Gendringen) en voorts leden van de Commissie Cultuurhistorisch Erfgoed.

2 Methodiek

Het bureauonderzoek omvatte een fysisch-geografische, een archeologische en een cultuurhistorische component. De belangrijkste informatiebronnen zijn teksten en kaarten, in digitale of gedrukte vorm: artikelen in (vak)tijdschriften, rapporten (pas sinds tien jaar beschikbaar), monografieën, kaarten en - zeker niet onbelangrijk - archiefstukken uit de collecties van de gemeente Oude IJsselstreek en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Er heeft geen nieuw historisch bronnenonderzoek plaatsgevonden. Hieronder wordt een korte beschrijving gegeven van de gevolgde onderzoeksmethodiek voor de verschillende deelonderzoeken. In *hoofdstuk 3* tot en met *hoofdstuk 8* worden de resultaten van de deelonderzoeken besproken.

Landschapsanalyse

De basiseenheden van de verwachtingenkaart zijn afgeleid uit de bodem- en geologische kaarten, op belangrijke punten aangevuld met informatie uit het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Veel aandacht is besteed aan het digitaliseren en analyseren van beschikbare bodemkundige en geo(morfo)logische eenheden en het controleren van de begrenzingen ervan tijdens de veldtoets. Hiervoor is gebruik gemaakt van de volgende bronnen:

- de digitale bodemkaart 1:50.000 van Nederland;
- de analoge bodemkaart van het aangrenzende Duitse grondgebied (Paas 1983, 1989);
- de digitale geomorfologische kaart 1:50.000 van Nederland;
- de analoge geologische kaart 1:100.000 van het aangrenzende Duitse grondgebied (Klostermann 1997a, 1997b);
- het Actueel Hoogtebestand Nederland, 5 x 5m grid;
- de Topografische kaart 1:25.000 (Topografische Dienst);
- de kadastrale minuten uit circa 1811-1832 via de website www.watwaswaar.nl, met een schaal van circa 1:1250 (Deze kaarten zijn voornamelijk gebruikt om de oude essen, maten, beeklopen, boerenerven, en andere opvallende objecten indicatief te bekijken);
- topografische atlassen 1773-1794 (Hottinger-atlas), 1843-1845, ca. 1905 en 1955;
- digitale topografische en kadastrale kaarten (o.a. GBKN);
- overzicht van cultuurhistorische waarden in de provincie Gelderland (www.geodata2.prv.gelderland.nl);
- inventarisatie van opgravingsrapporten van archeologische bedrijven die binnen Oude IJsselstreek werkzaamheden hebben uitgevoerd.

Alle relevante kaartinformatie is gedigitaliseerd binnen ArcGIS en ingezet bij de definiëring van de landschappelijke eenheden en verwachtingszones binnen het geografische informatiesysteem. Alle beschrijvende informatie is als attribuut aan de betreffende kaartlaag gekoppeld.

Actueel Hoogtebestand Nederland

In dit rapport is een belangrijke rol weggelegd voor het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Het AHN is een landsdekkend digitaal hoogtebestand dat de vorm van Nederland driedimensionaal beschrijft met een nauwkeurigheid van 5 centimeter. Hiermee is de kennis over de aanwezigheid en de begrenzing van dekzandruggen, esdekken, beekdalen en recente afgravingen sterk toegenomen. Voor het gehele grondgebied van Oude IJsselstreek is het AHN ingezet voor het begrenzen van de verwachtingszones.

Archeologische waarnemingen en archeologisch (voor)onderzoek

De archeologische component van het onderzoek heeft bestaan uit een inventarisatie van de relevante vondstmeldingen en onderzoeksgegevens binnen het gemeentelijke grondgebied.

Gebruik is gemaakt van:

- waarnemingen en onderzoeken zoals geregistreerd in Archis2;
- Archeologische kronieken van de provincie Gelderland;
- publicaties van de Oudheidkundige Werkgemeenschap Aalten, Dinxperlo en Wisch (ADW) en Oudheidkundige Vereniging Gemeente Gendringen (OVGG);
- rapporten van archeologische bedrijven (ADC, BAAC, RAAP, Synthegra, etc.);
- publicaties van onderzoeksinstituten die binnen de gemeente actief zijn geweest, met name van de voormalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), nu Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).

In algemene zin kan worden vastgesteld dat er de laatste jaren steeds meer is gepubliceerd over Oude IJsselstreek. Het merendeel heeft de vorm van een korte waarnemingsbeschrijving of een basisrapportage. Er is slechts een zeer klein aantal opgravingen uitgevoerd en gepubliceerd. Alle publicaties zijn opgenomen in de literatuur- en rapportenlijst. Voor de archeologische perioden die in dit rapport worden genoemd worden de volgende dateringen gehanteerd:

Periode	Van - tot		
Paleolithicum	tot 8800 voor Chr.	Vroeg-Paleolithicum	tot 300.000 voor Chr.
		Midden-Paleolithicum	300.000-35.000 voor Chr.
		Laat-Paleolithicum	35.000-8800 voor Chr.
Mesolithicum	8800 – 4900 voor Chr.	Vroeg-Mesolithicum	8800-7100 voor Chr.
		Midden-Mesolithicum	7100-6450 voor Chr.
		Laat-Mesolithicum	6450-4900 voor Chr.
Neolithicum	5300 – 2000 voor Chr.	Vroeg-Neolithicum	5300-4200 voor Chr.
		Midden-Neolithicum	4200-2850 voor Chr.
		Laat-Neolithicum	2850-2000 voor Chr.
Bronstijd	2000 – 800 voor Chr.	Vroege-Bronstijd	2000-1800 voor Chr.
		Midden-Bronstijd	1800-1100 voor Chr.
		Late-Bronstijd	1100-800 voor Chr.
IJzertijd	800 – 12 voor Chr.	Vroege-IJzertijd	800-500 voor Chr.
		Midden-IJzertijd	500-250 voor Chr.
		Late-IJzertijd	250-12 voor Chr.
Romeinse tijd	12 voor Chr. – 450 na Chr.	Vroeg-Romeinse tijd	12 voor-70 na Chr.
		Midden-Romeinse tijd	70-270 na Chr.
		Laat-Romeinse tijd	270-450 na Chr.
Middeleeuwen	450 – 1500 na Chr.	Vroege-Middeleeuwen	450-1050 na Chr.
		Late-Middeleeuwen	1050-1500 na Chr.
Nieuwe tijd	1500 – heden		

Alle waarnemingen zijn nagelopen. In de eerste plaats is nagegaan of de opgegeven locatie eenduidig en bruikbaar was. Daarnaast is inhoudelijk de aard van de waarnemingen of onderzoeken geëvalueerd. Alle gegevens zijn gedigitaliseerd en opgenomen in de verwachtingenkaart. Er is bewust voor gekozen de datasets integraal te gebruiken en volledig ongewijzigd in de bijlagen op te nemen.

De gegevens zijn opgenomen in zes tabellen:

- Archis2-waarnemingen (*bijlage 1, catalogus 1*): dit zijn puntlocaties van waarnemingen;
- Archis2-monumenten (*bijlage 1, catalogus 2*): dit zijn gewaardeerde terreinen op de Archeologische Monumentenkaart van de Provincie Gelderland en de RCE;
- overige datasets die door Vestigia bijeen zijn gebracht (*bijlage 1, catalogus 3*): het betreft vindplaatslocaties aangedragen door streekkenners en amateurarcheologen. Met name is het gehele gegevensbestand van de heren Hofs (ADW) en Tinnevelt (OVGG) verwerkt;
- Archis2-onderzoeksmeldingen (*bijlage 1, catalogus 4*): dit zijn de locaties waar archeologische inventarisaties en opgravingen zijn uitgevoerd (*bijlage 1, catalogus 4; Atlas, kaartbijlage 8a-8g*);
- Koppeling van onderzoeksmeldingnummers aan bijbehorende archeologische rapporten (*bijlage 1, catalogus 5*).

De uitkomsten van deze inventarisatie zijn besproken met genoemde lokale deskundigen. Hierbij moet worden opgemerkt dat veel door de deskundigen aangereikte gegevens niet digitaal beschikbaar waren (verwijzing naar museumcollecties) en/of cultuurhistorisch of historisch van aard waren. Binnen de opdracht konden, met uitzondering van de bovengenoemde bestanden, deze gegevens niet adequaat worden meegenomen en verwerkt.

Alle genoemde digitale gegevensbestanden zijn verwerkt in de Atlas, *kaartbijlage 7a-7h* en bieden aanknopingspunten voor het analyseren van de relatie tussen nederzettingskeuze en landschappelijke elementen.

Gebouwd erfgoed, historisch-geografische elementen, patronen en structuren

De gegevensbestanden van de rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten zijn in de GIS-omgeving opgenomen en geven daarmee inzicht in de verspreiding van de monumenten over de nederzettingen en het omringende platteland (*bijlage 1, catalogi 6-8*). In aanvulling op de archeologische gegevens is op basis van historisch kaartmateriaal, het AHN, luchtfoto's en publicaties een eerste indruk gekregen van de ligging van historische relicten, zoals boerenerven, kasteelterreinen en (water)molens. De structuur van het vroegmoderne landschap is bijzonder goed te zien op de Hottinger-atlas (1773-1794) en de eerste topografische kaarten van het grondgebied van de gemeente Oude IJsselstreek (1843-1845) op een schaal van 1:25.000 (Atlas, *kaartbijlage 9*). De gebruiksmogelijkheden van het laat- en postmiddeleeuwse landschap weerspiegelen zich in de boerderij- en veldnamen.⁶ Door H.B. Hofs zijn drie lijsten aangeleverd met historische boerderijnamen (*bijlage 1, catalogus 9*).

Tot op heden is beperkte literatuur voor handen over de historie en historische geografie van de gemeente Oude IJsselstreek. De digitale gegevensbestanden van de provincie Gelderland met betrekking tot culturele waarden boden echter goede analysemogelijkheden. Ook het gedigitaliseerde analoge kaartmateriaal was goed bruikbaar om de historisch-geografische structuur van het landschap te karakteriseren.

Erosie en verstoringen

Menselijke ingrepen in de bodem (verstoringen en ontgrondingen) hebben een negatieve invloed op de potentiële fysieke kwaliteit van archeologische waarden in de bodem. Bij het opstellen van de verwachtingen- en maatregelenkaart is getracht gemeentelijke kaarten of datasets met bodemverstoringen op te sporen. Dit speurwerk heeft niet tot een bevredigend resultaat geleid. Dit klemt temeer daar uit het uitgevoerde verkennende archeologische onderzoek in de laatste jaren is gebleken dat veel gebieden zijn afgevlakt en vergraven.

---

⁶ Dorrestijn 2009.

Naast deze vormen van degradatie zijn wel zoveel mogelijk de op het AHN en het topografische kaartmateriaal zichtbare verstoringen zoals grote infrastructurele werken (wegen, spoorlijnen, e.d.), recente bebouwing in de dorpskernen, zandafgravingen, de waterzuiveringsinstallaties, etc. op de kaart met een aparte legenda-eenheid aangegeven ('geen archeologische verwachting').

Het is onvermijdelijk dat de afbakening van de bodemverstoringen in het buitengebied enigszins globaal is. Dit betekent dat een verstoring een groter oppervlak kan beslaan dan de kaart aangeeft. Alleen door aanvullend onderzoek op perceelsniveau in het buitengebied kan een verfijning worden aangebracht.

Opstellen van het verwachtingsmodel

Er bestaan verschillende methoden om verwachtingenkaarten te vervaardigen. De RCE heeft in 2008 een algemene brochure uitgebracht over archeologische verwachtingenkaarten op gemeentelijk niveau.⁷ Hierin komt naar voren dat geen algemene regels worden voorgeschreven. Een belangrijk aspect vormt het onderscheid tussen deductieve en inductieve benaderingswijzen.⁸ Bij een deductieve benaderingswijze worden verwachtingen primair gebaseerd op hypothesen over landschapsgebruik en gekoppeld aan ruimtelijke modellen van het vroegere landschap. Archeologische gegevens worden gebruikt om het model te toetsen. Bij een inductieve benadering worden verwachtingen primair gebaseerd op bekende archeologische gegevens en correlaties met lokale omgevingsvariabelen (bijvoorbeeld bodemtype en diepte van het grondwater). De archeologische gegevens met betrekking tot Oude IJsselstreek zijn beperkt. Dat betekent dat vooral de landschapsanalyse uitgangspunt vormt voor het opstellen van de verwachtingenkaart. De archeologische gegevens zijn gebruikt als toets voor de opgestelde verwachting.

Bij het maken van een verwachtingenkaart is het van wezenlijk belang te beschikken over voldoende hoogwaardige informatiebronnen. Als kritische dragers voor de bodemparameters zijn gebruikt de digitale Bodemkaart 1:50.000 en de Grondwatertrappenkaart 1:50.000. Van het gemeentelijk grondgebied zijn twee analoge detailkarteringen op grotere schaal bekend, die echter een zeer klein oppervlak bestrijken.⁹ Deze kaarten zijn niet gebruikt. Aanvullend zijn gebruikt de Duitse Geologische Kaart 1:100.000 en het Actueel Hoogtebestand van Nederland (AHN). Groot probleem vormt echter de omvang en de kwaliteit van het bestand van archeologische gegevens met betrekking tot de gemeente Oude IJsselstreek (zie *hoofdstuk 4*), waardoor de bewoningsvoorkeur door de tijd heen voor een combinatie van bodemtype en grondwaterstand niet betrouwbaar genoeg kan worden bepaald. Om de verwachting op het aantreffen van archeologische vindplaatsen voor een bepaalde combinatie van bodemtype en grondwaterstand te bepalen is gezocht naar een betekenisvolle relatie tussen geaggregeerde bodemkaartenheden, geomorfologische verschijnselen in combinatie met het digitale hoogtebestand. Ter ondersteuning hiervan is ook gekeken naar wat voor het (aangrenzende) gebied van de gemeente Aalten, Doetinchem en Duitsland is voorgesteld.

In vergelijking met de landelijk beschikbare IKAW kan het volgende puntsgewijs worden opgemerkt:¹⁰

- In principe is ook de basisschaal voor de verwachtingenkaart en de daarop gebaseerde maatregelenkaart van Oude IJsselstreek 1:50.000. Opgemerkt moet dan ook worden dat de begrenzingen op de kaart met de nodige terughoudendheid dienen te worden gehanteerd. Voor het gebied buiten de bebouwde kom betekent dit concreet, dat een grens zoals die op de kaart in dit rapport voorkomt, in sommige gevallen in het terrein wel tientallen meters kan verschuiven. In het gebied binnen de bebouwde kom wordt de begrenzing meestal bepaald door de topografie van

⁷ Groenewoudt, Peeters & Zoetbrood 2006.

⁸ Van Leusen et al. 2005.

⁹ Koenigs 1949; Stichting voor de Bodemkartering 1950.

¹⁰ Hallewas & Peeters 2007; Deeben et al. 2002.

- de (water)wegen en bebouwing. Omdat deze door hun zichtbaarheid in het veld scherper te lokaliseren zijn, is de nauwkeurigheid van de kaarten voor de bebouwde kommen groter;
- Met betrekking tot het voorgaande punt is het wel zo dat door het gebruik van het AHN en het inzetten van de veldtoets (zie *hoofdstuk 6*) in veel gevallen de begrenzing van de bodemkundige en geomorfologische eenheden veel nauwkeuriger kon worden vastgesteld, waardoor de betrouwbaarheid is toegenomen;
  - De verwachtingenkaart en de maatregelenkaart zijn primair bedoeld om te bepalen welke maatregel in het kader van de ruimtelijke ordening van toepassing kan worden verklaard. In gevallen waarbij het plangebied in twee verwachtingszones ligt, geldt als uitgangspunt dat wordt uitgegaan bij de hoogste van de twee;
  - De klassenindeling in hoge, gematigde en lage trefkans op de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW), die specifiek (statistisch) berekend is voor de gecombineerde archeoregio's (Oost-Nederlandse zandgebied), is voor de kaart van Oude IJsselstreek uitsluitend bepaald op basis van de 'lokale/gemeentelijke' bodemkundige verwachting. Gezien het geringe aantal zekere vindplaatsen (in statistische zin) is de keuze voor de klassenindeling per combinatie van bodemtype, grondwatertrap, geomorfologische eenheid en AHN-beeld via *expert judgement* op deductieve wijze tot stand gekomen. Hierbij zijn de bekende vindplaatsen uitsluitend ter toetsing gebruikt.

Het volgens bovenstaande uitgangspunten opgestelde archeologische verwachtingsmodel heeft met name betrekking op de pre- en protohistorie en de vroege middeleeuwen. In het verwachtingsmodel zijn zones met (laat-middeleeuwse) archeologische waarden niet expliciet meegewogen in het kaartbeeld. Het verdient aanbeveling de locaties van (voormalige) boerenerven in de toekomst aan een nadere ruimtelijke analyse te onderwerpen en op basis hiervan het verwachtingsbeeld bij te stellen voor de laat-middeleeuwse/historische periode (zie voor deze problematiek *paragraaf 8.2*). Een mogelijk betere optie is bijzondere boerderij-locaties (na waardering en selectie) als gemeentelijk archeologische monument aan te wijzen. Voorts kan een verdiepingsslag plaats vinden door de functie die een object gehad heeft in de historische ontwikkelingen binnen de gemeente Oude IJsselstreek nader te bestuderen en te waarderen (meer landschapshistorische benadering).

Het verwachtingsmodel is gebaseerd en getoetst op de uitkomsten van de deelinventarisaties die beschreven zijn in de *hoofdstukken 3 tot en met 6*. Bij het bepalen van de afbakening van de verwachtingsgebieden zijn in het GIS alle thematische kaartlagen over elkaar geprojecteerd. Vanuit de combinatie ('overlay') van de resultaten van de archeologische inventarisatie met de landschappelijke kaarten is gezocht naar logische zonerings voor verwachtingen. Aan de bodemkundige en geo(morfo)logische eenheden is een waardering toegekend met betrekking tot de archeologische trefkans voor vondsten en vindplaatsen uit de verschillende archeologische perioden. De onderbouwing hiervan wordt gegeven in *hoofdstuk 8*. Verstoorde of archeologisch 'afgeschreven' zones, zoals in *hoofdstuk 7* beschreven, heffen een eventuele onderliggende verwachting op.

In *hoofdstuk 4* zullen de aard en ruimtelijke verspreiding van de archeologische relictten in extenso worden besproken. Voor de onderbouwing van de methodiek van het modelleren zal kort op de aldaar geschetste ontwikkelingen moeten worden vooruitgelopen, om inzicht te geven in de onzekerheden in het verwachtingsmodel. Er is namelijk sprake van een lage dichtheid aan officieel geregistreerde archeologische waarnemingen: minder dan 1 per vierkante kilometer. De vondstdichtheid is zo laag dat binnen veel landschappelijke eenheden geen archeologische waarnemingen voorkomen. Archeologisch lege zones duiden er echter niet per definitie op dat er geen archeologie in de bodem (meer) aanwezig is, maar kunnen ook het gevolg zijn van het ontbreken van bodemverstorende activiteiten of het ontbreken van passend archeologisch onderzoek in het verleden. De verwachting voor deze lege zones is daarom gebaseerd op

expert judgement en op extrapolatie vanuit gebieden met een hoge(re) vondstdichtheid binnen dezelfde landschappelijke setting.

De archeologische waarden- en verwachtingengebieden in de Atlas, *kaartbijlage 14* zijn onderverdeeld in de volgende categorieën:

- wettelijk beschermd archeologisch monument en/of gebied of terrein van archeologische waarde; in eerdere onderzoeken is reeds aangetoond dat in deze zones hoge concentraties archeologische resten voorkomen, die als behoudenswaardig gekarakteriseerd kunnen worden. Het betreft de terreinen die zijn opgenomen in de Archeologische Monumentenkaart (AMK);
- dorpskern van vóór 1850;
- gebied met een hoge archeologische verwachting;
- gebied met een gematigde archeologische verwachting;
- gebied met een specifieke verwachting (geulensysteem Oude IJssel en Oer-Rijn)
- gebied met een lage archeologische verwachting;
- water (geen verwachting);
- gebied of terrein waar geen bodemarchief meer aanwezig is.

De inhoudelijke onderbouwing van de archeologische waardering van de verschillende landschappelijke eenheden wordt gegeven in *hoofdstuk 3 en 4*. De vertaling daarvan naar de verwachtingenkaart in *hoofdstuk 8*.

Verder wordt ter ondersteuning van de verwachtingenkaart (Atlas, *kaartbijlagen 7-8*) de volgende informatie weergegeven in respectievelijk *bijlage 1, catalogi 1 tot en met 5*:

- alle archeologische vindplaatsen uit Archis2: hierbij gaat het zowel om de gewaardeerde of beschermde vindplaatsen als om de overige niet gewaardeerde vindplaatsen en losse vondsten (waarnemingen);
- aanvullende gegevens van gebiedsdeskundigen (met name ADW)
- de terreinen waar nadere archeologische inventarisaties, veldonderzoeken en/of opgravingen hebben plaats gevonden.

De cultuurhistorische objecten uit de gemeentelijke monumentenlijst en uit de Objectendatabase (ODB) van de RCE (voorheen RDMZ en RACM) en KICH worden in *hoofdstuk 5* besproken.

Planologische vertaling

Op basis van de verwachtingenkaart is tenslotte de maatregelenkaart geproduceerd die vooral bruikbaar is voor ruimtelijke ordeningsdoeleinden. Deze kaart vormt na acceptatie door de gemeente de archeologische beleidskaart. De onderverdeling en begrenzingen zijn gebaseerd op de waarden- en verwachtingenkaart waarbij de waarden- en verwachtingen die dezelfde maatregel in de ruimtelijke ordening krijgen opgelegd later tot dezelfde planregelcategorie worden samengevoegd:

- Categorie 1 Wettelijk beschermd archeologisch monument;
- Categorie 2 Gebied of terrein van archeologische waarde;
- Categorie 3 Dorpskern 1850;
- Categorie 4 Gebied met een hoge archeologische verwachting;
- Categorie 5 Gebied met een gematigde archeologische verwachting;
- Categorie 6 Gebied met een specifieke archeologische verwachting (geulensysteem Oude IJssel en Oer-Rijn);

- Categorie 7 Gebied met een lage archeologische verwachting;
- Categorie 8 Water (geen verwachting);
- Categorie 9 Gebied of terrein waar geen bodemarchief meer aanwezig is (geen verwachting).

De uitwerking van deze maatregelen is te vinden in *hoofdstuk 8*. Vervolgens zal bekeken moeten worden hoe de benodigde maatregelen het best planologisch vertaald kunnen worden in regels voor bestemmingsplannen.

In *hoofdstuk 9* worden enkele adviezen gegeven voor vervolgstappen en vervolgonderzoeken.

3 Landschapsreconstructie en bodemopbouw

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk behandelt de landschappelijke kenmerken van het grondgebied van Oude IJsselstreek vanuit een geologische, geomorfologische en bodemkundige invalshoek. Ook het hoogtebeeld wordt besproken. De gemeente Oude IJsselstreek wordt in het noordoostelijk deel gekarakteriseerd door een zwak golvende dekzandgebied (waarop bijvoorbeeld Varsseveld ligt). In het zuidwestelijke deel bevindt zich het bed van de Oude IJssel en oude terrassen en opgevlude geulen van de Rijn (omgeving Ulft).¹¹ Door de slechte afwatering, met name in het noordoosten was de grondwaterstand in het subrecente verleden hoog, hetgeen leidde tot de vorming van veen en ijzeroer langs afwateringsbeekjes en in natuurlijke laagtes.¹² De structuur van het gebied wordt bepaald door de loop van de Oude IJssel.

Opmerkelijk is dat er van het grondgebied wel een Duitse geologische kaart bestaat maar geen Nederlandse, terwijl van de bodemkaart twee versies bestaan: een Nederlandse en een Duitse. Ter onderbouwing van de landschappen- en verwachtingenkaart in *paragraaf 3.3* en *hoofdstuk 8* zijn eerst deelkaarten vervaardigd voor de volgende thema's: geomorfologie (*Atlas, kaartbijlage 2*), bodemtypen (*Atlas, kaartbijlage 4a en 4b*), en de hoogte ten opzichte van NAP op basis van het Actueel Hoogtebestand Nederland (*Atlas, kaartbijlage 5*). De deelkaarten worden in de volgende paragrafen nader besproken.

3.2 Geologische ontwikkeling

De landschappelijke vorming van het onderzoeksgebied en zijn omgeving heeft tijdens het Pleistoceen plaats gevonden en dan met name voor, tijdens en na de voorlaatste ijstijd (het Saalien, de periode waarin een deel van Nederland werd bedekt door een grote ijskap).

Voordat het landijs het onderzoeksgebied bereikte was de Rijn hier al actief. De Rijn had toen een duidelijk andere loop dan de huidige en stroomde in noordelijke richting. Over een groot oppervlak zijn toen veelal grindige sedimenten door de rivier afgezet en werd het zogenaamde Hoogterras gevormd. Dit hoogterras is echter in het gemeentebied niet vertegenwoordigd, het ligt meer naar het oosten.

Het Scandinavische landijs bereikte in de voorlaatste ijstijd, het Saalien (circa 200.000 tot 150.000 jaar geleden) zijn grootste uitbreiding. Vooral in centraal Nederland werden door het landijs 80-100 m hoge stuwwallen opgestuwd, terwijl andere gebieden volledig door het ijs werden overreden, waarbij het landoppervlak sterk werd verstoord. Tijdens de aanwezigheid van de ijskap werd de loop van de Rijn naar het westen afgebogen en vond er dus geen sedimentatie van de rivier plaats.

Na het Saalien volgde een warmere periode (het Eemien, 125.000-70.000 jaar geleden) waarin het ijs langzamerhand uit Nederland verdween. Na het afsmelten van de ijskap nam de Rijn weer haar loop van voor de ijsbedekking aan en stroomde in noordelijke richting door het gebied van de gemeente Oude IJsselstreek (*afbeelding 1*).

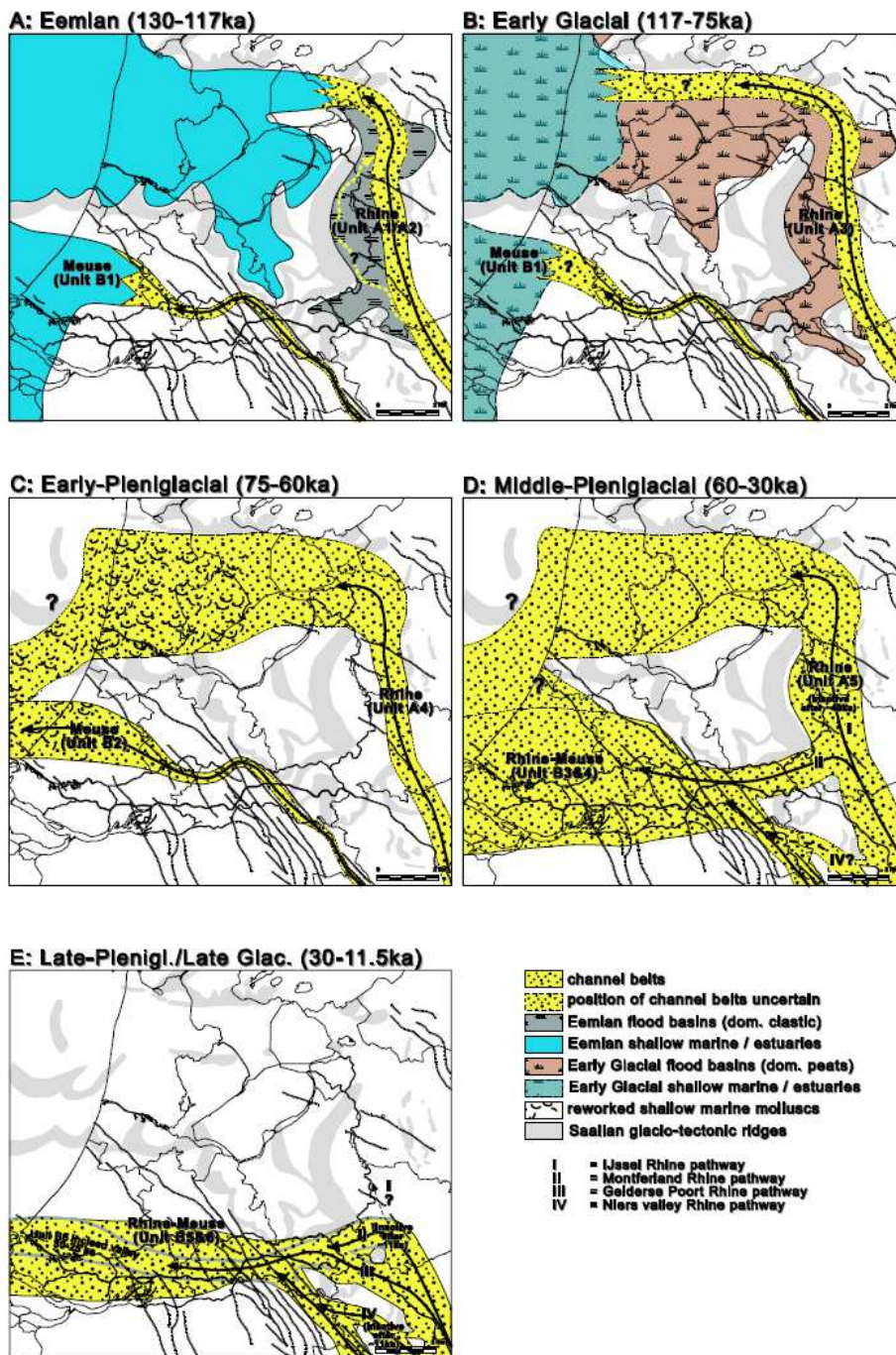
Na de korte warmere periode van het Eemien, waarin zich bossen van eiken, elzen, iepen en hazelnoot ontwikkelden, volgde de laatste ijstijd, het Weichselien. Er vond in deze periode geen ijsbedekking plaats,

---

¹¹ Zie bijvoorbeeld voor het algemene beeld: Gonggrijp in: Schimmel et al. 1983.

¹² Driessen et al. 2000, o.a. 22-23.

maar het koude klimaat had o.a. de vorming van een groot, vlechtend riviersysteem tot gevolg. Er vond opnieuw sedimentatie door de Rijn plaats en er werd een nieuw terrasniveau gevormd, het Laagterras.

Afbeelding 1 Ontwikkeling van de loop van de Rijn tijdens de ijstijden (Busschers et al. 2007). Legenda: ka - x 1000 jaar; channel belts – stroomgordels; position of channel belts uncertain – ligging van stroomgordels onzeker; Eemian flood basins – Eemien overstromingsbekkens (zand/grind); Eemian shallow marine/estuaries – Eemien ondiepe zeeafzettingen/rievermondingen; Early Glacial flood basins – vroeg-glaciale overstromingsbekkens; Early Glacial shallow marine – vroeg-glaciale ondiepe zeeafzettingen; reworked shallow marine molluscs – schelpen uit ondiepe zeeafzettingen in secundaire positie; Saalian glacio-tectonic ridges – stuwwallen uit het Saalien; I. stroomgebied IJssel/Rijn; II. Montferland Rijn; III. stroomgebied Gelderse Poort Rijn; IV. stroomgebied Niers/Rijn.

Gedurende een lange periode van sedimentatie werd de loop van Rijn steeds meer geconcentreerd op de plaats van het huidige dal van de Oude IJssel.

De grind- en zandafzettingen van het Laagterras zijn overdekt met zandige of lemige hoogvoedsedimenten. Deze werden voornamelijk in het uitgaande Weichselien, het Laat Glaciaal (15.500 – 11.600 jaar geleden) tijdens extreem hoogwater (piekafvoeren) in de voorzomer afgezet en bevatten humeuze horizonten. Aan de hand van dateringen van deze humeuze horizonten zijn deze hoogvoedsedimenten in het Bølling te dateren (12.500 jaar geleden). Koude perioden wisselen af met warmere perioden. Door toenemende bosontwikkeling in de warmere perioden komt neemt de water- en sedimentafvoer af. Het riviersysteem verandert voor een korte tijd van een vlechtend naar een meanderend systeem. Hiervan getuigen met name de resten van Allerød-meanders welke zich in het zandig-grindige Laagterras insneden en later verlandden.

Op de warme perioden volgden weer strenge koude perioden, de rivieren uit de Allerød-periode veranderen in vlechtende rivieren waarbij grote dalvlakken met veel naast elkaar en elkaar kruisende geulen ontstonden.

Gedurende de koudste perioden van het laatste deel van het Weichselien werden op de onbegroeide, toendra-achtige terreinen door de wind fijne zanddeeltjes afgezet die uit de riviersedimenten afkomstig waren. Deze zogenaamde dekzandsedimentatie heeft over vrijwel het gehele Laagterras plaatsgevonden en geresulteerd in de vorming van uitgestrekte vlakke duinvelden, maar ook lage ruggen en koppen op het Laagterras. Dergelijke dekzandkoppen, langgerekte ruggen en duinvelden, komen in de noordelijke helft van het gemeentegebied voor, bij voorbeeld noordwest-zuidoost georiënteerde langgerekte zandrug tussen Halle en Heelweg en een groot aantal dekzandkoppen in de omgeving van Varsseveld. In het gebied zijn veelal rivierduinen langs de stroomgeulen van de Oude IJssel te herkennen zoals bij Millingen (Anholt) in Duitsland en in de omgeving van Ulft en Terborg. Uit de verspreiding van de duinen en dekzandruggen kan geconcludeerd worden dat tijdens het Weichselien voornamelijk westenwinden geheerst hebben.¹³

De stuifzandvorming vond in meerdere fases plaats en zette zich gedeeltelijk tot in historische tijd voort. Het stuifzand komt onder andere op de hoogvoedsedimenten uit het Bølling terecht. Onderzoek in het Niederrheingebied heeft aangetoond dat de ontwikkeling van podzol in de arme zandgronden tussen 8.000 en 5.000 jaar geleden heeft plaatsgevonden. Dit betekent dat het grootste deel van de duinvorming tussen 12.500 en 8.000 jaar geleden heeft plaatsgevonden. Dit wordt bevestigd door een turfbandje in de duinen oostelijk van Rijn, IJssel en Oude IJssel welke in het Allerød dateert (11.500 jaar geleden).¹⁴ Terwijl de rivierduinen in de Millinger Bruch (Duitse Millingerwaard) tijdens het Late Dryas, aan het einde van de laatste ijstijd zijn opgewaaid zijn de duinen langs de Oude IJssel veelal tijdens het Holoceen ontstaan. Laatneolithische vondsten in de regio duiden echter op een ouderdom voor het Subatlanticum. Door intensieve landbouwactiviteiten waaronder ook plaggenwinning, heeft vanaf de Middeleeuwen erosie en verstuiving van het dekzandlandschap plaats gevonden en zijn delen van het oorspronkelijke landschap door een laag stuifzand bedekt (bedekte bodems).

Het einde van het Weichselien en het begin van het Holoceen worden gemarkeerd door een scherpe klimaatsverandering. Als gevolg van de hogere temperaturen raakte het landschap langzaam begroeid, waardoor de sedimentatie- en erosieprocessen van de rivieren veranderden. De Rijn verandert opnieuw in een meanderend riviersysteem met een brede insnijdende stroomgeul. Door de zijdelingse verplaatsing van de hoofdgeul komt het tot de afzetting van complexe terrassen en ontstaat de dalvlakte van de Rijn. De overstromingsarealen van de rivieren nemen in omvang toe. De afzetting van klei en zand in het dal van de

---

¹³ Klostermann 1997a/b.

¹⁴ Klostermann 1997a/b.

IJssel en Oude IJssel tijdens hoogwater/overstromingen leidt tot de vervlaking van de rivierdalvlakte. Deze afdekkende klei is waarschijnlijk vanaf de midden Bronstijd ontstaan (na 1.800 v. Chr.) en alleen nog in de lager gelegen delen van het onderzoeksgebied aanwezig met en slechts 0,5 m dikte. Vele kleine beken en riviertjes doorstromen en eroderen de dekzandvlakte en samen met jonge holocene lemen en zanden wordt verspoeld dekzand opnieuw gesedimenteerd. Door stroomgeulverplaatsing afgesneden geulen van beken verlanden en het komt het tot moeras- en laagveenvorming. Na de Romeinse tijd (500-600 na Chr.) komt het door toenemende opslibbing en opstuwing met Rijnwater tot een doorbraak van duincomplexen en dekzandruggen en rivierterrassen, zoals bijvoorbeeld westelijk bij Voorst.¹⁵ Deze duindooraakafzettingen zijn gekenmerkt door een waaierachtige of langgerekte vorm dwars op de ligging van de rivierduinen en door de aanwezigheid van een doorbraakgeul. Hierdoor kwam er een einde aan de overstromingen door de IJssel omdat het water achter deze doorbraken makkelijker naar het Noorden kon afstromen. Door de aansluiting op de Rijn werd de IJssel een zijtak van de Rijn en kreeg haar huidige stroomgebied.

Door hogere temperaturen, meer neerslag en de stijging van de grondwaterspiegel komt het plaatselijk tot vorming van laagveen. Veel dekzandruggen werkten als een soort van dammen en hierdoor verslechterde de toch al niet beste grondwatersituatie ook nog eens. Door omringing door dekzandruggen kon water niet wegstromen en ontstond bijvoorbeeld het Zwarte Veen (Aaltense Goor) in het noordoostelijke puntje van het gemeentegebied. Dit is ook het enige gebied waar zich hoogveen heeft ontwikkeld.

3.3 Landschappen

Op basis van de landschappelijke geschiedenis, morfologie en bodem kunnen diverse voor de gemeente Oude IJsselstreek kenmerkende landschappen onderscheiden worden, deze worden op de landschappenkaart weergegeven (*Atlas, kaartbijlage 13*). De grootste elementen zijn het Laagterras met dekzand en het grote ZO-NW georiënteerde dal van de Oude IJssel.

- Het Laagterras, ten dele bedekt met dekzand (in de vorm van vlakten en ruggen);
- Grotere dekzandruggen, deze hebben veelal een W-O oriëntatie, maar enkele (zoals de Halse Rug) hebben een andere oriëntatie. Op veel van deze ruggen ligt een esdek;
- De kleine dekzandkopjes en/of eenmansessen. Deze liggen veelal op het met dekzand bedekte Laagterras;
- Rivierduinen, in het dal van de Oude IJssel komen veel hogere ruggen voor, die veelal evenwijdig aan oude geulen liggen. Vrijwel alle oude dorpskernen liggen op deze ruggen;
- Recente Rijnafzettingen: grote, afgesneden meanders van de Rijn komen net ten zuiden van de gemeente voor, deze liggen in Duitsland, tussen Millingen en Emmerich. Ze hebben allen een holocene ouderdom, sommige ervan zijn door de mens afgesneden;¹⁶
- De diverse rivierafzettingen in het dal van de Oude IJssel: pleniglaciale en laatglaciale geul en floodplainsedimenten; holocene overstromingssedimenten (laatglaciale en holocene rivierdalvlakte);¹⁷
- Het Zwarte Veen/de Aaltense Goor, in dit van oorsprong natte gebied heeft winning van veen plaatsgevonden. Daarnaast kunnen nog diverse beken en waterwegen onderscheiden worden, veel hiervan zijn echter door de mens gegraven.

---

¹⁵ Cohen 2005.

¹⁶ Berendsen & Stouthamer 2001.

¹⁷ Busschers et al., 2007; Makaske et al., 2008.

3.4 Bodems

De bodems in het gebied worden in sterke mate bepaald door de ondergrond en de lokale grondwatercondities (die weer door de ondergrond zijn bepaald), daarnaast is de antropogene factor zeker van belang. Typisch voor het gebied en de grensoverschrijdende zone zijn zandige bodems en de door grondwater beïnvloedde bodems. Daarnaast is er de zone van het dal van de Oude IJssel, waar vooral afzettingen zonder duidelijke bodemvorming (vaaggronden) voorkomen.

De voornaamste onderscheiden bodemtypen (op de Nederlandse bodemkaart) zijn:

- veldpodzolen en laarpodzolen: de laarpodzol kent een onder menselijke invloed ontstane humushoudende bovenlaag van 30 tot 50 cm dikte, net te dun om een hoge enkeerdgrond te worden. Veldpodzolen zijn typische grondwater gerelateerde bodems, die ontstaan bij hoge grondwaterstanden (hydropodzolen). Ze komen veelal op de dekzandvlakten voor (dekzand op rivierterras);
- hoge enkeerdgronden: vooral op de hogere dekzanddelen en de eenmansesjes;
- beek- en gooreerdgronden: ook deze gronden zijn karakteristiek voor gebieden met hoge grondwaterstanden, waarbij de beekerdgronden vaak nog vochtiger zijn dan de gooreerdgronden en de veldpodzolen;
- vlak- en vorstvaaggronden: de vlakvaaggrond heeft minerale eerdlaag die te dun is voor een eerdgrond. Ontstaan onder invloed van beekverlegging, heeft hydromorfe kenmerken. Vorstvaaggrond kan op de iets oudere stuifduinen voorkomen;
- moerige gronden: o.a. bij het Aaltense Goor, resultaat van hoogveenontginning
- De vaaggronden in het dal van Oude IJssel: vooral ooi- en poldervaaggronden.

De Duitse bodemkaart onderscheidt de volgende bodemtypen:

- Brauner/Graubrauner Plaggenesch (hoge enkeerdgronden, bruin en zwart);
- Podsol-Gley, Gley-Podsol und Gley / Gley-Pseudogley, Podsol Pseudogley (veldpodzolen, beekerdgronden, gooreerdgronden): dit zijn de karakteristieke grondwaterbodems;
- Gley-Podsol (podsole): veldpodzol en holtpodzol;
- Gley-Braunerde/Gley-Parabraunerde: ooivaaggronden, daalbrikgronden, poldervaaggronden: dit zijn bodems met verbruining en/of kleinspoeling;
- Braunerde, Gley-Braunerde: ooivaaggronden met verbruining;
- Gley, Anmoorgley: poldervaaggronden.

3.5 Rivieren en beekdalen

Kenmerkend voor het onderzoeksgebied (Oude IJsselstreek en grensoverschrijdende zone) is de Oude IJssel en haar rivierdal dat tot het stroomgebied van de Rijn behoort. De Oude IJssel (Issel) ontspringt in Duitsland zuidelijk van Borchen en stroomt circa 55 km door Nordrhein Westfalen. Tussen Anholt en Gendringen bereikt ze de Duits/Nederlandse grens en heet daarna de Oude IJssel. De belangrijkste zijrivier van de Issel is de Bocholter Aa. Grotere beken in het stroomgebied van de Issel en de Bocholter Aa op Duits en Nederlands gebied zijn: Boven Slinge, Aa-Strang, Keyzersbeek, Koningsbeek, Snijdersbeek, Veerbeek, Holtwicker Bach (restgeul Oude IJssel), Wielbach, Regnieter Bach (restgeul Oude IJssel), Wolfsstrang (restgeul Oude IJssel), Klevesche Landwehr (restgeul Oude IJssel), Bielehorster Landwehr, Hetter, Paesche, Millinger en Netterdenscher Landwehr, Engelflaaksche, Hattegraaf en Kleefsche Graaf,

Woltersbeek, Seesinkbeek, Sloerstrang, Rodewetering, Kleine IJssel/Nebenissel (restgeul Oude IJssel) en Anholtsche IJssel.

In het dal van de Oude IJssel bevinden zich de meeste beken nog in natuurlijke toestand, bijvoorbeeld delen van de Holtwicker Bach. De Netterder, Hetter en Millinger Landwehr volgen zelfs de buitenbocht van oude meanders van de Rijn. De beken en riviertjes die voor de afwatering van het laagterras zorgen zijn daar tegenover meestal behoorlijk veranderd of zelfs kunstmatig aangelegd. Een uitzondering vormt de Slinge. Al vanaf de Middeleeuwen werden pogingen gedaan om de waterhuishouding van de laagveengebieden te verbeteren door het graven van verbindingsgeulen tussen de bestaande beken en de aanleg van ontwateringsloten. Veel beken en watergangen doorsnijden het dekzandrelief en aan de onnatuurlijke ligging en loop van beekbeddingen is de antropogene invloed te herkennen. Noordoostelijk van Varsseveld bevindt zich op het Laagterras 'Het Goor', een groot gebied met een systeem van ontginningsloten die haaks op elkaar staan.

3.6 De vorming van ijzeroer

Een belangrijk aspect van de cultuurhistorische en economische ontwikkeling van deze regio was de aanwezigheid en winning van moerasijzererts of ijzeroer.¹⁸ Dit erts ontstaat in veenachtige gebieden. In de humusrijke podzolbodems van de plateaus lossen de ijzerverbindingen uit de humus en de diepere bodemlagen op in het infiltrerende regenwater. De humus zorgt voor een zuur milieu dat dit proces mogelijk maakt. Vervolgens stromen de opgeloste ijzerverbindingen samen met het grondwater naar lager gelegen gebieden. Vlak onder het maaiveld oxideren de opgeloste ijzerverbindingen door de zuurstof uit de lucht en slaan neer. Daarbij speelt ook de wisselende stand van het grondwater in zomer en winter een belangrijke rol. In het gebied van Oude IJsselstreek vindt de neerslag meestal in de vorm van lokale oerbanken en bulten. Deze met weinig zand overdekte verhogingen zijn in het landschap van sommige beekdalen vaak duidelijk te herkennen. Daardoor liet zich (in het verleden) het materiaal makkelijk opsporen met een prikstok. De ijzerbanken kunnen hier rond dertig tot vijftig centimeter dik worden. Het ijzergehalte in het erts bedraagt zelden meer dan vijftig procent; meestal zelfs beduidend minder, zo'n twintig procent. De ijzeroer in de ondergrond was ook lastig voor de landbouw en vormde een andere reden voor het verwijderen ervan.

De Nederlandse ijzerindustrie begon zich vanaf het einde van de zeventiende eeuw het eerst langs de Oude IJssel te ontwikkelen. Het voorkomen van ijzeroerbanken en de aanwezigheid van waterkracht bepaalden de vestigingsplaatsen: Uft en Gendringen. In 1753 ontstond het plan om op de plaats waar de oude watermolen had gelegen een ijzergieterij te beginnen. Het ging hier vrijwel alleen om gietijzer en niet om smeedijzer. Rond 1850 ging men ertoe over om in koepelovens in Terborg ook ruwijzer te hersmelten. Al ver voor de Industriële Revolutie in Nederland ontstond hiermee in de Achterhoek de productie van ijzer en ijzerwaren. Mede door de opkomst van nieuwe hoogovenstechnieken en verbetering van de infrastructuur (spoorwegen en stoombootverkeer) hielden na 1870 de gieterijen in Oost-Nederland dan ook op met de winning van ijzer uit ijzeroer en gingen over op de verwerking van geïmporteerd ruw ijzer. De smelterijen Diepenbroek en Reigers in Uft (DRU) en andere fabrieken bleven in bedrijf op basis van het verwerken van geïmporteerd ruw ijzer. Recentelijk heeft archeologisch onderzoek plaatsgevonden op het voormalige DRU-terrein.¹⁹

¹⁸ Kuiper 2006; Smit & van Straalen 2007; www.geologievannederland.nl.

¹⁹ Scheurs & van Bers 2008; Scheurs 2009; Hummelen 2009.

3.7 AHN

In dit rapport is een belangrijke rol weggelegd voor het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN; Atlas, *kaartbijlage 5*). Het AHN is een landsdekkend digitaal hoogtebestand dat de vorm van Nederland driedimensionaal beschrijft met een nauwkeurigheid van 5 centimeter. Hiermee is de kennis over de aanwezigheid en de begrenzing van dekzandruggen, esdekken, (gegraven) beeklopen en recente afgravingen sterk toegenomen. Voor het gehele grondgebied van Oude IJsselstreek is het AHN ingezet voor het begrenzen van de verwachtingszones, specifiek voor het begrenzen van de kleine dekzankoppen/eenmansessen. Het resultaat is verwerkt in de landschappenkaart (Atlas, *kaartbijlage 13*).

De hoogtegegevens van de gemeente zijn ingewonnen in de periode 2001-2003. De punt dichtheid bedraagt respectievelijk 3 tot 5 punten per 16 vierkante meter. In bosgebieden is de punt dichtheid echter beduidend lager, namelijk gemiddeld 1 meetpunt per 36 vierkante meter (de standaardafwijking (σ) bedraagt in dit type terrein ongeveer 20 centimeter).

De kwaliteit van het algehele AHN wordt beïnvloed door het moment van inwinnen van de laseraltimetrie-data en door het op de betreffende locatie aanwezige vegetatiedek. Ook speelt de gebruikte interpolatie- en filterprocedure van Rijkswaterstaat een belangrijke rol. De precieze invloed van al deze factoren is echter moeilijk te bepalen door de grote variatie in variabelen.

Het uiteindelijke bestand bestaat uit een puntenwolk van hoogtematen gerelateerd aan het RD-stelsel. Vanuit het AHN bestand met X- en Y-coördinaten in meters en Z-waarden in meters ten opzichte van NAP is een *Digitaal Hoogte Model* aangemaakt, dat een indicatie geeft van de gemiddelde hoogte van het maaiveld van de gemeente Oude IJsselstreek per gridcel van 5 x 5 meter.

In het basisbestand zijn metingen die de top van bebouwing en vegetatie weergeven niet gefilterd in situaties waar zij voorkomen in een 'bebouwde kom' met een minimum oppervlak van 1 vierkante kilometer.²⁰ Dit houdt in dat deze metingen in (het centrum van) bijvoorbeeld Ulft of Gendringen nog aanwezig zijn in het basisbestand. De metingen dienen vervolgens als basis voor het geïnterpoleerde 5 bij 5 meter grid.

De metingen in bosgebieden, die overigens weinig voorkomen in Oude IJsselstreek, zijn slechts op uitschieters gecorrigeerd. Als gevolg van hetzelfde fenomeen kunnen ook plaatselijke ophogingen binnen een perceel (bijvoorbeeld ophoging ten behoeve van nieuwe bebouwing of bestrating) of gebieden met een dichte vegetatie voor een foutieve hoogte-indicatie zorgen.²¹

---

²⁰ Van Heerd et al. 2000.

²¹ Van Heerd et al. 2000.

4 Archeologisch onderzoek, waarnemingen en monumenten

4.1 Archeologisch onderzoek

De gemeente Oude IJsselstreek heeft een korte traditie van archeologisch onderzoek. Vanaf de zestiger jaren van de vorige eeuw worden amateur-archeologische onderzoeken en veldverkenningen uitgevoerd onder auspiciën van de Oudheidkundige Werkgemeenschap Aalten, Dinxperlo en Wisch (ADW) en de Oudheidkundige Vereniging Gemeente Gendringen (OVGG). Voor deze periode is alleen sporadisch onderzoek gedaan naar kerken die door oorlogsschade hersteld dienden te worden.

Pas in de periode tussen de ondertekening van het Verdrag van Malta in 1992 en de wijziging van de Monumentenwet in 2007, is inventariserend en verkennend archeologisch onderzoek op gang gekomen op kosten van initiatiefnemers van specifieke ruimtelijke ontwikkelingen (het 'verstoorder-betaalt' principe). Vastgesteld kan worden dat in de gemeente Oude IJsselstreek eigenlijk pas vanaf 2000 het inventariserende veldonderzoek voorafgaand aan bouwactiviteiten op gang is gekomen.

Over de prehistorie en de ontwikkeling in de Middeleeuwen van de gemeente Oude IJsselstreek zijn in de laatste jaren veel gegevens verzameld. De resultaten zijn echter nauwelijks gesynthetiseerd en zeker niet evenwichtig.

Maar voordat we deze dilemma's verder uitwerken, is het allereerst nuttig te bezien welke feitelijke gegevens er voorhanden zijn en welke kennislacunes daarbij aan de orde zijn. Voor de historische periode levert de archeologie vooral een nadere detaillering op voor wat in de schriftelijke bronnen al bekend was of vermoed wordt. Voor zowel de dorpskernen als het buitengebied geldt dat de huidige inventarisatie geen nieuw feitenmateriaal heeft opgeleverd. Na consultatie van de lokale amateurarcheologen is wel nieuwe informatie boven tafel gekomen, maar deze gegevens veranderen het *ruimtelijke* beeld dat op basis van de nationale database Archis2 en de literatuur is verkregen niet wezenlijk.

Het is in het kader van het opstellen van de waarden-, verwachtingen- en maatregelenkaart voor de gemeente niet doenlijk de archeologische ontwikkeling als een lopend verhaal zelfs maar in grove lijnen te schetsen. Het onderstaande is dus vooral een meer 'technisch' verhaal over wat er concreet in het gebied is aangetroffen en wat daarvan de implicaties zijn voor de verwachtingswaarde in relatie tot ruimtelijke ordening. Voor een meer algemeen verhaal en de laatste stand van kennis wordt naar de literatuur en de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA) verwezen.²² In 2011 is op instigatie van de provincie Gelderland en de Regio Achterhoek een onderzoeksagenda gemaakt voor Oost-Gelderland.²³ In de Archis2-database van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) moet het archeologische onderzoek dat wordt uitgevoerd worden aangemeld. Daarbij wordt een onderzoeksmeldingsnummer gegenereerd.²⁴ Als het onderzoek is voltooid, dient het uitgevoerde onderzoek te worden afgemeld. Ook daarbij wordt een nummer gegenereerd (onderzoeksnummer). In *bijlage 1, catalogus 4* is dit gegevensbestand opgenomen. De kwaliteit van de Archis2-gegevens varieert. Ook een correcte literatuurverwijzing is bij de afmelding vaak niet aanwezig of zeer gebrekkig. Zoveel mogelijk is getracht de verwijzingen te completeren aan de hand van het *Bibliografisch overzicht voor de Nederlandse archeologie 2004, 2005, 2006 en 2007* dat jaarlijks als bijlage bij de *Archeobrief* verschijnt (*bijlage 1, catalogus 5*). Daarnaast is dankbaar gebruik gemaakt van het bestand dat de regionaal archeoloog heeft aangeleverd.

²² Voor een algemeen overzicht, zie b.v.: Van Es, Sarfatij & Woltering 1988; voor de NOaA zie: www.noaa.nl.

²³ Boonstra *et al.* 2011.

²⁴ Sommige onderzoeksmeldingsnummer-gebieden liggen grotendeels buiten de gemeente, maar zijn om 'GIS-technisch' wel meegenomen.

In het kader van de update 2.3 van dit rapport (28-03-2014) is een nieuwe bijlage gemaakt en wordt deze kort geïntroduceerd in *paragraaf 4.8*.

Het eerste gemelde onderzoek betreft het Plangebied De Rieze IV in Ulft in het jaar 2000.²⁵ Het merendeel van de onderzoeksmeldingen betreft bureauonderzoek met aansluitend inventariserend booronderzoek. Opgravingen - in de zin van de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie - hebben volgens de Onderzoeksmeldingsmodule in Archis2 nog nauwelijks plaatsgevonden.²⁶ Uit het feit dat een behoorlijk aantal meldingen dateert uit 2008 kan worden opgemaakt dat archeologisch vooronderzoek in het kader van Malta en de Wet op de Archeologische Monumentenzorg (Wamz 2007) in de gemeente 'vaste grond onder de voeten' heeft gekregen.

Na steeds een korte algemene inleiding per archeologische periode wordt in drie paragrafen (*paragraaf 4.2* tot en met *paragraaf 4.4*) de archeologische inhoud van het bekende bodemarchief van Oude IJsselstreek doorgenomen. In *paragraaf 4.5* worden kort de archeologische monumenten opgesomd. In de Atlas is in *kaartbijlage 7* alle archeologische waarnemingen en gewaardeerde terreinen weergegeven. De gegevens van de zijde van de ADW en de OVGG zijn ook op deze kaarten opgenomen en worden in *bijlage 1, catalogus 3* ontsloten. De laatstgenoemde gegevens zijn echter niet systematisch in de onderstaande bespreking betrokken omdat in de gegevensbestanden een grote mate van overlap zit die niet zonder aanvullend archiefwerk uiteengerafeld kan worden (zie verder *paragraaf 4.5*).

4.2 Waarnemingen Steentijd

Algemeen

Op grond van het archeologische materiaal dat binnen de gemeentegrenzen is aangetroffen, kan worden gesteld dat de eerste menselijke activiteit binnen de gemeente Oude IJsselstreek een aanvang neemt aan het einde van de laatste ijstijd (Weichselien), het Laat-Paleolithicum (35.000-8.800 v. Chr.).²⁷ Het landschap bestond eerst uit toendra en ging met het oplopen van de temperatuur over in berken- en dennenbos. De mens koos de hoge(re) gronden (donken, dekzandruggen en dekzandkoppen) voor zijn tijdelijke kampementen. Langwerpige afslagen uit vuursteen, zogenaamde 'klingen', zijn kenmerkende werktuigen voor de rondtrekkende jagers die deze regio bezochten. Zij trokken achter het beschikbare wild aan en bleven slechts korte tijd op dezelfde plaats. Daarom stichtten zij geen nederzettingen, maar woonden in tenten in tijdelijke kampementen. Van deze kampementen zijn geen restanten aangetroffen.

In het Mesolithicum (8.800-5.300 v. Chr.) zet de klimaatsverbetering definitief door en neemt het Holoceen een aanvang. Het landschap verandert van berken- en dennenbos in een meer gevarieerd loofbos. Ook de planten- en struikenvariatie nemen toe. Waar in het Paleolithicum voornamelijk rendieren graasden, vinden rund, zwijn, hert en ree nu hun weg naar deze regionen. Met het smelten van de ijskappen wordt het klimaat veel vochtiger, ontstaan rivieren en beken en vinden ook vissen een geschikte biotoop.

De kampplaatsen worden nu niet altijd meer eenmalig gebruikt. Naast tijdelijke jachtkampen ontstaan basiskampen waar mensen langer verblijven of regelmatig terugkeren. Het natte klimaat dwingt de mensen zich op de hoge en droge delen van het landschap te vestigen, zoals rivierduinen en dekzandruggen.

Concentraties vuurstenen werktuigen en vuursteenbewerkingsafval, samen met stenen, verbrand bot en houtskool, zijn kenmerkend voor deze verblijfplaatsen.

Met de ontwikkeling van de landbouw en daarmee samenhangende domesticatie van dieren vindt een belangrijke omslag plaats in de toenmalige samenleving. De gemeenschappen van rondtrekkende jagers en

²⁵ Lohof 2000.

²⁶ Hier moet worden opgemerkt dat de Archis2-meldingen vaak zeer summier zijn ingevuld, waardoor het bijbehorende rapport slechts met grote moeite getraceerd kan worden.

²⁷ Voor archeologische perioden zie de tabel in hoofdstuk 2.

verzamelaars veranderden hun levensstijl. Zij gingen geleidelijk over op landbouw, waarbij zij lange tijd op dezelfde plaats verbleven (om te kunnen zaaien en oogsten) en permanente nederzettingen ontstonden. Dekzandruggen en -koppen en hellingen van stuwwallen genieten nog steeds de voorkeur voor het stichten van nederzettingen. Deze gronden liggen nu bij voorkeur ook in de buurt van waterlopen.

De behuizing bestond niet langer meer uit tenten of kleine, snel te bouwen hutten. Het lange verblijf op dezelfde locatie bood de mogelijkheid grote huizen te bouwen met een stijf houtskelet. De oogst van de landbouwproductie werd opgeslagen in aardewerken potten. Van vuurstenen werktuigen nam het aantal verschillende typen toe, omdat landbouw en huizenbouw om nieuwe gereedschappen vraagt (bijvoorbeeld dissels en bijlen). De techniek van het vervaardigen van werktuigen werd bovendien geperfectioneerd. Belangrijk is ten slotte de intrede van een duidelijke grafcultuur (begroving of crematie, met of zonder afdekkende heuvel).

Aan de hand van pollencurves uit vennen blijkt er in de Achterhoek rond 4.000 voor Chr. sprake te zijn van een permanente bewoning, waarbij het echter nog onduidelijk is of het hier gaat om een mesolithische of neolithische bewoning. Uit het pollenonderzoek blijken de vroegste graankorrels, indicaties voor een boerenbestaan, in de Achterhoek aan het begin tot midden van het derde millennium voor Chr. gedateerd te kunnen worden. De eerste landbouwers, met mogelijk ook nog een grote nadruk op de jacht, visserij en het verzamelen van vruchten, blijken op de dekzandruggen in de buurt van de beken hun vestigingsplaatsen uitgezocht te hebben.²⁸ Voor de periode tussen 4.500 en 2.500 voor Chr. zijn weinig gegevens voorhanden. Op ongeveer 30 km afstand is op Duits grondgebied wel bekend dat zich in de omgeving van Coesfeld neolithische Michelsbergvindplaatsen (rond 3.500-2.700 voor Chr.) bevinden. Het is goed mogelijk dat deze ook in de Achterhoek aanwezig zijn en dat daarmee de neolithische levenswijze ergens in deze periode een feit was. In de Achterhoek zijn enkele Vlaardingen-, evenals trechterbeker-invloeden bekend. De trechterbeker is vooral bekend van de hunebedden van Drenthe, maar ook net over de grens van de gemeente Oude IJsselstreek, bij het Duitse plaatsje Heiden, is nog een hunebed bekend.²⁹ Voor het Laat-Neolithicum en dan vanaf ongeveer 2.300 voor Chr. zijn een behoorlijk aantal bekervondsten uit de Achterhoek bekend, waaronder enkele gevonden in de gemeente Oude IJsselstreek. Aan het einde van het Laat-Neolithicum en vooral vanaf het begin van de Vroege Bronstijd doet het kenmerkende wikkeldraadardewerk zijn intrede, waarbij met behulp van een steentje (of klein vuursteentje) aan een touwtje de typerende wikkeldraadversiering werd aangebracht. Het is sporadisch in de gemeente Oude IJsselstreek aangetroffen.

Landschappelijk hebben deze ontwikkelingen hun weerslag niet gemist. Ten behoeve van het creëren van landbouwareaal en het weiden van vee moesten bos worden gekapt of worden afgebrand. Met het afbranden ('slash-and-burn') kon snel vruchtbare grond verkregen worden. De grond raakt na enkele jaren van cultivatie uitgeput, waardoor nieuw akkerareaal moest worden aangelegd. Het oude akkerareaal werd dan aan haar lot overgelaten, waarna het na een aantal jaren (tot 10 jaar braakliggend) opnieuw afgebrand kon worden om wederom als akker gebruikt te kunnen worden ('shifting agriculture').³⁰

Ook werden in deze periode de eerste wegen aangelegd, getuige de houten wagenwielen die elders in Nederland uit venen te voorschijn zijn gekomen. Verondersteld wordt dat grafheuvels langs deze wegen werden opgeworpen en grenzen van territoria markeerden.

Vindplaatsen in de gemeente Oude IJsselstreek

Laat-Paleolithicum

²⁸ Uit *Ontdek de Achterhoek* 1983, 71.

²⁹ Uit *Ontdek de Achterhoek* 1983, 71.

³⁰ Omschrijving ontleend aan de *Encyclopædia Britannica*. 2009: www.britannica.com/EBchecked/topic/548086/slash-and-burn-agriculture.

Uit de periode toen de laatste ijstijd omstreeks 12.000 jaar geleden afliep zijn in de gemeente Oude IJsselstreek tot nog toe geen archeologische vondsten bekend. Alleen ten behoeve van het bestemmingsplan van het bedrijventerrein De Rieze te Ulft zijn enkele vuurstenen artefacten gevonden die een ruime datering tussen het Laat Paleolithicum en de Bronstijd hebben meegekregen (wnr. I 38.569). In de aangrenzende gemeente Aalten zijn wel enkele laatpaleolithische artefacten (Tjongercultuur) gevonden die met een kortstondige warme periode in verband gebracht kunnen worden. Kenmerkend voor deze periode is de bodemvorming in het oude dekzand (Laag van Usselo).

Net ten zuiden van het huidige Terborg ligt het rivierduin de Paasberg. De Paasberg is 12 tot 15 meter hoog en markeert met andere markante rivierduinen, zoals de Engbergen in Gendringen, de Gaanderense Bulten, de Wrange en de Kruisberg bij Doetinchem de noordelijke randzone van de toenmalige loop van de Rijn. Ze zijn ontstaan aan het einde van de laatste ijstijd. In het bijzonder de flanken van deze rivierduinen waren vanaf hun ontstaan gunstige verblijfsplekken en uitvalsbases om het omliggende gebied te inspecteren en te exploiteren.

Mesolithicum

In totaal zijn 25 waarnemingen in de gemeente Oude IJsselstreek bekend, waarbij melding wordt gemaakt van (mogelijk) mesolithisch vondstmateriaal. Een totaal van drie AMK-terreinen hebben betrekking op mesolithische bewoning. Drie onderzoeksmeldingen geven een verwachting die terug kan gaan tot menselijke aanwezigheid in het Mesolithicum. Enkele meldingen worden hier uitgelicht.

In het noordelijk deel van de Oude IJsselstreek is een terrein van hoge archeologische waarde gelegen (AMK-terrein 3.753) met het toponiem Vennebulten (plaats Heelweg). Bij een ontgroning in 1957 zijn enkele fragmenten vuursteen gevonden (waarneming I 1.477). Later zijn in 1972 nog een aantal vuursteenvondsten gedaan. Deze afslagen kunnen in het Mesolithicum gedateerd worden (waarneming I 1.484). Buiten het AMK-terrein zijn twee dicht bij elkaar gesitueerde waarnemingen gedaan van bewerkt vuursteen.

Verder is nog bij Ulft, toponiem Huize Catsheuvel, een terrein (AMK-terrein 3.755) aanwezig, waarbij meerdere fragmenten vuursteen zijn gevonden tijdens een veldkartering in 1970. Het vuursteen wordt in Archis2 in het Mesolithicum tot Neolithicum gedateerd en is geadministreerd als een terrein met een hoge archeologische waarde). Tussen het materiaal is tevens een laatneolithische klokbekeerpilpunt gevonden. Hier net oostelijk van is eveneens vuursteen verzameld, waaronder een mesolithische kling en afvalproducten (toponiem Engbergen II, net zuidelijk van de Aa-streng, waarneming 22.299). Noordelijk van de Aa-streng is een waarneming bekend van laat-mesolithisch vuursteen in de vorm van kernstukken, afslagen, klingen en schrabbers. Hierbij werden eveneens een laatneolithische klokbekeerpilpunt aangetroffen.³¹

In de zuidoosthoek van de Oude IJsselstreek (plaats Gendringen) werden tijdens baggerwerkzaamheden een gewebijl en een fragment van een menselijke schedel gevonden (grindwinningplas bij Netterden, gelegen aan de Omsteg). Hier werden in 1977 al eerder vondsten van menselijke botresten gedaan. Dit grintgat is vermoedelijk gelegen in een fossiele Rijnbedding. De coördinaten in Archis2 verwijzen naar het midden van het grintgat, omdat de exacte vondstlocatie niet bekend is. De gewebijl wordt tussen het Mesolithicum en de IJzertijd gedateerd. Het schedeldeel heeft waarschijnlijk op basis van het dichtgroeien van de schedelnaden een datering tussen 50-60 jaar en wordt voorzichtig aan een vrouwelijk individu

---

³¹ Bovendien is daarnaast Romeins gedraaid aardewerk en handgevormd aardewerk (IJzertijd en/of Romeinse tijd) gevonden (waarneming 22.291).

toegeschreven, mogelijk op basis van het afbreken van bot boven de linker oogkas (botresorptie; vrouwelijk fenomeen na de overgang).³²

In Silvolde zijn een aantal mesolithische waarnemingen gedaan die opvallen door een behoorlijk spectrum aan bewerkingstechnieken, zoals klingen, afslagen, pijpunten/spitsen, schrabbers, alsmede kernen (waarnemingen 7.850, 22.278 en 22.290).

Noordoostelijk van Gendringen werd de losse vondst van een mogelijk midden- tot laatmesolithische Geröllkeule (een bijtype) gedaan (waarneming 42.681).

Aan de noordoostzijde van de plaats Ulft kenmerken de waarnemingen zich door de aanwezigheid van vuursteenconcentraties. Deze worden in het Mesolithicum tot Neolithicum gedateerd (Waarnemingen 28.715, 19.276, 22.298, 22.295 en 22.284).

Neolithicum

Een totaal van 47 waarnemingen heeft betrekking tot (mogelijk) Neolithische artefacten. Twee AMK-terreinen hebben betrekking op een (mogelijk) neolithische bewoningsfase. Slechts in één geval is bij een onderzoek de verwachting op een neolithische bewoningsfase gevestigd. Hieronder worden enkele waarnemingen uitgelicht. Vooral opvallend zijn de losse vondsten van stenen bijlen.

Voor de vroegste indicatie van een neolithische levenswijze, de periode dat de mens min of meer op dezelfde plaats woonde en het boerenbestaan omarmde, is één vroegneolithische 'Durchlochte Breitkeile' bekend die is gevonden te Hallerheide in de buurt van het Vildersveen (vlak over de gemeentegrens, in de huidige gemeente Bronckhorst).³³ Dit is een klein moerassig veen gelegen aan de Zilverbeek. De vondst aan de rand van een drassig gebied is kenmerkend voor het verspreidingsbeeld. De bijl staat overigens te boek als afkomstig van Zelhem.³⁴ De meeste neolithische vondsten in de Oude IJsselstreek beperken zich tot los gevonden bijlen van verschillend type. Een enkele keer zijn standvoetbekers of ander bekeraardewerk aangetroffen, soms in combinatie met een bijl, waarbij vaak gedacht wordt aan bijgiften als onderdeel van een grafinventaris. In *tabel 1* is een overzicht opgenomen.

Bij Silvolde werden aan de zuidoostelijke kant op een rivierduin een belangwekkende vondst gedaan, die bestond uit een 'Flint-Rechteckbeile' van vuursteen, een gefacetteerde strijdhamer van natuursteen (Middenduits, type I) en een standvoetbeker (type Ia).³⁵ In combinatie met een standspoor gaat het hier oorspronkelijk om een vlakgraf.³⁶ Schut beschouwt deze vondsten als een van de weinige neolithische vondsten in de Achterhoek, waarbij duidelijk sprake is van een associatie, namelijk binnen de context van een vlakgraf.³⁷ De door Schut opgegeven coördinaten komen echter niet overeen met de Archis2-melding. De opgegeven coördinaten volgend is hier volgens de Archis2-melding namelijk IJzertijdaardewerk gevonden (waarneming 11.540). De Rijksuniversiteit Groningen heeft in 1978 onderzoek verricht naar het vlakgraf. Verondersteld wordt dat de grafinventaris niet helemaal compleet is, aangezien een als grafgift zeer gangbare vuurstenen kling ontbreekt. Tien jaar later is op vrijwel dezelfde plek alsnog in losse grond een fragment van een vuurstenen kling gevonden die waarschijnlijk tot de grafinventaris behoort.³⁸ Rond deze locatie zijn mesolithische vuursteenfondsten bekend, als ook handgevormd aardewerk (IJzertijd tot

³² Ontleend aan Archis2.

³³ Schut 1981.

³⁴ Schut 1981, 105-106.

³⁵ Schut 1987, 21; 'Flint-Rechteckbeile' afb. 12.1, p. 22. Strijdhamelbijl: Schut 1987, p. 49, nr. 4. Standvoetbeker: Schut 1987, 56, nr. 9.

³⁶ Bantelmann, Lanting en Van der Waals 1979/80; Schut 1980.

³⁷ Schut 1987, 43.

³⁸ Hulst 1989, 141.

Romeins). Daarnaast is een bodem van handgevormd IJzertijdaardewerk met hierin crematieresten gevonden (waarneming 18.664) en is een mogelijke urn uit de Late Bronstijd/ Vroege IJzertijd) gevonden (waarneming 7.867).

Als losse vondst is een a-typische klokbeker van een klein formaat met lijn- en puntversiering bekend uit het Zwarte Veen bij Varsseveld. De exacte vondstlocatie ontbreekt.

Te Silvolde is een scherf met wikkeldraadversiering gevonden. In de Archis2-melding, waar de coördinaten naar verwijzen, wordt echter alleen IJzertijdaardewerk genoemd (waarneming 7.229). Hier in de buurt zou een laatneolithische scherf met nagelindrukken zijn gevonden, alsmede te Gendringen een scherf met lijnversiering en ingedrukte punten.³⁹

In het Neolithicum gedateerd bewerkingsafval en werktuigen van vuursteen zijn oostelijk van Ulft gevonden (gezamenlijk met vroeg- tot laamiddleeuws aardewerk; waarneming 22.294). Hier even westelijk van is meer bewerkt vuursteen afval gevonden (waarneming 22.300). Beide waarnemingen zijn gelegen langs de Aa-strang die bij Ulft uitmondt in de Oude IJssel. Ten oosten van Ulft zijn meer waarnemingen van Neolithisch vuursteenmateriaal bekend (onder andere waarneming 23.096).

In de noordoosthoek van de Oude IJsselstreek werd te Wolboom met toponiem het Zwarte Veen in 1936 naast de vondst van een standvoetbeker (Laat- Neolithicum) tevens melding gemaakt van een veenweg die vanaf het Neolithicum te plaatsen valt, maar uiteraard ook uit een latere periode kan dateren. Of deze melding van hout werkelijk een veenweg betreft, bestaat echter geen zekerheid. Elzinga heeft de standvoetbeker afgebeeld met als omschrijving 'Standvoetbekertje uit het Zwarte Moor (= Zwarte Veen) bij Varsseveld' (in bezit van het RMO: inv.nr. e 1936/2.1).⁴⁰

Locatie	Waarneming	Omschrijving
Zuidelijk van Kasteel Zwanenburg: toponiem Gosselaar	22.246	In de zuidelijke punt van de Oude IJsselstreek werd op een grasveld van omgewerkte grond ('verwerkte grond') een halffabrikaat van een 'duntoppige Flintovalbeil' aangetroffen.
Centrum Gendringen	42.714	Flint Ovalbeil uit het Midden tot Laat Neolithicum. gemeentelijk gronddepot aan de Wesenthorst-laan. Vermoed wordt dat de vondst aangevoerd is met grond uit het centrum van het dorp Gendringen tijdens afgravingen werkzaamheden aan de riolering. Het betreft een gave bijl met enkele nietvolledig weggeslepen afslagnegatieven en een waarschijnlijk door herhaald aanscherpen scheve snede.
Oostelijk van Gendringen bij Voorst	11.520	Flint Ovalbeil (van vuursteen), alsmede een Fels-Rechteckbeil en een stenen hamerbijl uit het Midden tot Laat Neolithicum gevonden. ⁴¹ Hier werd tevens IJzertijd-aardewerk

³⁹ Schut 1987, 65, nr. 28-30; afb. 37, p. 66.

⁴⁰ Elzinga 1964, 12-13.

⁴¹ Zie ook Schut 1987, 14, nr. 3; afb. 7.2; p. 16; voor de 'Fels-Rechteckbeil' 32, nr. 14; afb. 20.8, 36.

		gevonden in combinatie met vuurstenen afslagen (waarneming 22.301). Deze drie bijlen zijn door P. Schut onderzocht en geschaard onder vondsten die afkomstig zijn van de gemeente Gendringen. ⁴²
Oostelijk van Grendringen bij Bredebroek: vindplaats Wisch, Sinderen	11539	Flint-Ovalbeile. ⁴³
'De heuvel te Sinderen' aan de oostelijke zijde van de Oude IJsselstreek	6.990	Dünnackige Flint-Ovalbeile. ⁴⁴
Oostelijke zijde van de Oude IJsselstreek: toponiem Bos Hengeveld	7.394	Dünackige Flint-Ovalbeile
Varsseveld; gevonden in 1884	onbekend	Dünnackige Flint-Ovalbeile (in bezit van het RMO). ⁴⁵
Oostelijk van Silvolde	11.537	Spitznackige Flint-Ovalbeil
Ten zuidwesten van het kasteelterrein (waarneming 3.754) bij Sinderen	11.533	Midden- tot laatneolithische 'Fels-Rechteckbeile'. Het gaat hier om een sterk verweerde stenen bijl die gevonden is op een dekzandrug en mogelijk op basis van de mate van verwerking secundair afkomstig is uit een beekdal. ⁴⁶
noordwestkant van de Oude IJsselstreek	Onbekend?	Midden- tot laatneolithische Flint Rechteckbeile.
Ten oosten van Ulft	22.287	Flint-Ovalbeil.
Ulft	21383	Een Fels-Rechteckbeil is afkomstig van een depot met baggergrond (losse context).
Oostelijk van Gendringen	13.161	midden- of laatneolithische of Vroege Bronstijd Fels Rechteckbeile (type Brandt Gruppe B).
Silvolde	16.819	Dünnäckige Flint-Ovalbeil uit het Midden of Laat Neolithicum (en een mogelijke Late Bronstijdurn). Afkkomstig uit secundaire context, maar er wordt wel aangenomen dat de grond uit de

⁴² Schut 1987, 3.

⁴³ Schut 1987, 19, afb. 10.1.

⁴⁴ Schut 1987, 15, nr. 14; afb. 9.3, 18.

⁴⁵ Schut 1987, 14, nr. 7 (afb. 8.2, 17).

⁴⁶ Schut 1987, 31; afb. 19.1, 35).

		directe omgeving komt.
--	--	------------------------

Tabel 1 Overzicht Neolithische bijvondsten.

4.3 Waarnemingen Bronstijd tot en met de Romeinse Tijd

Algemeen

Rond 2000 v. Chr. vangt de Bronstijd aan. In deze periode voltrekt zich geleidelijk de omslag van het gebruik van (vuur)steen naar brons als grondstof voor snijdende werktuigen. De mensen leiden voornamelijk een boerenbestaan met akkers en vee. De lengte van boerderijen neemt in deze periode toe tot soms meer dan 40 m om tegen het einde van de Bronstijd weer te verkorten tot onder de 20 m. Aanvankelijk waren de boerderijen, net als aan het einde van de Steentijd, tweeschepig. Later komt het drieschepige type op.⁴⁷ Onbekend is vooralsnog op welke locaties deze boerderijen in de gemeente verwacht mogen worden.

Wat betreft aardewerk en grafritueel verandert er in de beginperiode weinig. Het voor de Bronstijd kenmerkende wikkeldraadaardewerk sluit naadloos aan op het bekeraardewerk uit het einde van het Neolithicum. Onder invloed van de Elpcultuur en later de Eemscultuur verbetert het aardewerk in technologisch opzicht. De traditie van het opwerpen van grafheuvels die in de loop van het Neolithicum op komt, wordt in het Laat-Neolithicum voortgezet. Daarnaast worden, net als in het Neolithicum ook vlakgraven (zonder heuvelvormig zandlichaam) aangelegd. Tegen het einde van de Bronstijd ontstaat de gewoonte om doden te cremen en de resten in aardewerken vaatwerk (urnen) te deponeren (of in te wikkelen in bijvoorbeeld een doek of andere organische container). Urnen worden ingegraven in de grond, voorzien van een laag heuveltje en een greppel, op speciale daarvoor bestemde plaatsen (urnenvelden). In de Late Bronstijd ontstaan grotere grafvelden en werd het cremen van de overledene dominant.

In de Midden-Bronstijd is het aardewerk plomper, dikker en tevens van slechtere kwaliteit (*Kümmerkeramik*) dan het dunwandige aardewerk uit de periode ervoor. In de Late Bronstijd wordt het aardewerk weer dunwandiger met meer vormvariatie en versierings-motieven; vooral bekend uit de urnenvelden. Evenals in het Laat-Neolithicum werden in de Bronstijd grafheuvels over de overledenen opgeworpen als markante plekken in het landschap. In de Oude IJsselstreek zijn geen grafheuvels (meer) aanwezig of in ieder geval tot op heden niet aangetoond.

Een bijzonder verschijnsel doet zijn intrede in de Bronstijd: het met opzet deponeren van bronzen objecten in natte gebieden, zoals moerassen, vennen, beken en rivieren.

De IJzertijd ontleent zijn naam aan de verdringing van brons door ijzer als basismateriaal voor werktuigen en wapens. In tegenstelling tot koper en tin (voor bronsproductie) is ijzer wel van nature in grote hoeveelheden lokaal aanwezig (geweest) in de bodem als moerasijzererts. Het is echter zeer de vraag of in de IJzertijd het locale erts uit het gebied van de Oude IJsselstreek werd gewonnen en gebruikt voor de productie van ijzer.

In de akkerbouw ontstaat het systeem van *celtic fields*. Dit zijn kleine rechthoekige akkertjes die zijn omgeven door een aarden wal. In het reliëf zijn deze wallen tegenwoordig vaak nog herkenbaar. De

⁴⁷ Het éénschepige boerderijtype zoals het Twentse *los hoës* kennen we pas vanaf de Middeleeuwen.

ijzertijdboeren woonden in lange houten huizen. Net als in de Bronstijd werden de boerderijen na verloop van tijd verplaatst. In de derde eeuw v. Chr. komen nederzettingen op waarvan de huizen niet steeds worden verplaatst. Voor de Oude IJsselstreek is daar door gebrek aan vindplaatsen en opgravingen echter nog weinig zicht op. Daarbij ontstaan ook de eerste cultusplaatsen. Voor het begraven van de doden kiest men aanvankelijk voor centrale grafvelden waar de gecremeerde resten in urnen werden bijgezet, net als in de Bronstijd. Vele generaties lang blijven deze velden in gebruik. Vanaf circa 450 v. Chr. verlaat men de bestaande centrale grafvelden en gaat over op het begraven van de crematieresten in onopvallende kuiltjes. Goed onderzochte nederzettingslocaties uit deze periode liggen meer naar het noorden, bijvoorbeeld in Enschede, Deventer en Raalte.⁴⁸

Vanaf 50 v. Chr. zetten de Romeinen hun eerste stappen op Nederlandse bodem. In diverse veldtochten trachten de Romeinse legers het gebied onder hun gezag te brengen. Onder de grote rivieren is dat rond 12 v. Chr. een feit. Het gebied boven de grote rivieren blijft zelfstandig, maar komt wel binnen de Romeinse invloedssfeer, wat is terug te vinden in onder andere het aardewerk, de wijze van begraven, de huizenbouw, scheepsbouw, infrastructuur, sieraden en werktuigen. Zij brengen de kip naar Noordwest Europa en niet onvermeld mag blijven dat ze ook de introductie van het schrift en het muntstelsel voor hun rekening nemen. Met de komst van geletterde Romeinen wordt de prehistorie (zonder geschreven bronnen) afgesloten en de historische tijd (met geschreven bronnen) ingeluid. Kleine boerennederzettingen blijven echter het beeld in Oost-Nederland bepalen, terwijl tegelijkertijd elders nederzettingen tot heuse steden (Nijmegen en Maastricht) uitgroeien. Met het tanen van de Romeinse macht in de vierde eeuw krijgen de Germanen steeds meer invloed. Vanaf het midden van de vijfde eeuw houdt formeel de Romeinse periode op.

Recent onderzoek uit de gemeente Raalte op de locaties De Zegge⁴⁹, Hordelman⁵⁰ en De Telgen⁵¹ schetst een goed beeld van deze periode. Nederzettingen groeiden uit tot dorpen met een omvang van wel 8 hectaren, met boerderijen met lengtes tot boven de 40 m. Crematiegraven en grafkuilen kwamen naast elkaar voor. Resten van ijzerproductie, in de vorm van 14 ijzerovens en kuilen om houtskool te branden (houtskoolmeilers) zijn hier blootgelegd. In de inheemse nederzettingen komen Romeinse munten voor, wat wijst op communicatie tussen de lokale bewoners en de Romeinen.

Vindplaatsen in de gemeente Oude IJsselstreek

Bronstijd

Het begin van de Bronstijd betekent niet direct een breuk met het Neolithicum. Wikkeldraadaardewerk is bijvoorbeeld zowel in het Laat-Neolithicum als de Vroege Bronstijd te dateren. Het is wel voor het eerst dat metaal wordt gebruikt in Nederland, vandaar de naamgeving. De ertsen voor het brons moesten echter geïmporteerd worden, waardoor nog lange tijd de traditie van steenbewerking doorliep. Bronzen sieraden zijn zeldzaam in de Achterhoek en alleen van Eibergen zijn twee bronzen ringen en een armband bekend (en mogelijk tijdens het 'delven van urnen' nog een bronzen ringetje afkomstig van de Donderberg).⁵²

In totaal behandelen 22 waarnemingen (mogelijke) bronstijdvondsten. Er zijn geen onderzoeken uitgevoerd die betrekking hebben op bewoning in de Bronstijd. Twee AMK-terreinen hebben betrekking op de Bronstijd. Enkele meldingen worden hieronder toegelicht.

---

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld Enschede (Ploegaert 2005 en Kenemans 2005), Deventer (Appels z.j., Hermsen en Eeltink 2004, Hermsen 2003 en Klomp en Hermsen 2002) en Raalte Raanen (Groenewoudt 1998 en Groenewoudt 2000).

⁴⁹ Van der Velde e.a. 2002a.

⁵⁰ Dijkstra e.a. 2002.

⁵¹ Van der Velde e.a. 2002b

⁵² Ontdek de Achterhoek 1983, 76.

Ten oosten van Ulft is op een dekzandrug langs de Aa-strang een bijna complete maalsteenligger van graniet gevonden die te dateren is in de Vroege Bronstijd. Hier werden tevens vuurstenen afval, IJzertijaardewerk tot Romeins aardewerk verzameld (waarneming 22.288). De vondsten zijn deels afkomstig van een oppervlaktekartering en deels van een opgraving (melding uit 1990 en ingevoerd in 1992). Bij Gendringen, toponiem Wieken, zijn op een terrein van hoge archeologische waarde (fragmenten van) urnen gevonden die uit de Late Bronstijd tot Vroege IJzertijd dateren (AMK-terrein 1231).⁵³ Net oostelijk van Gendringen, te Engbergen, wordt melding gemaakt dat op een terrein met als typerend toponiem de Donderberg een urnenveld uit de Late Bronstijd tot Vroege IJzertijd gelegen zou zijn. Verdere vondstomstandigheden ontbreken.⁵⁴ Dit kan in verband gebracht worden met de melding van de opgraving in de Geldersche Volksalmanak van 1845 van een oude begraafplaats in Gendringen: 'Bij gelegenheid van het in 1839 en 1842 omzetten van den grond, op eenige hooggelegene plaatsen, bij den zogenaamden Donderberg, in Engbergen, een vierdeurs afstands van het dorp Gendringen gelegen, vonden de arbeiders, ruim een voet diep onder de bovengrond, eene groote menigte van urnen of lijkbussen en kruikjes met lange en nauwe halzen.' Te oordelen naar het grote aantal scherven moetsen hier honderden urnen zijn bijgezet. Slechts één urn bevatte een klein bronzen ringetje. Een andere interessante vondst bestond uit een doorboorde stenen strijdhamer.⁵⁵

In het centrum en aan de westzijde van Ulft zijn enkele waarnemingen bekend die te koppelen zijn aan een urnenveld (met name waarneming 1.232 (meerdere urnen), 3.628 (één urn) en 7.674; drieledige pot met kamstreekversiering uit de Vroege IJzertijd). Aan de westzijde van Ulft zijn eveneens urnen gedolven (waarneming 1.232). In het centrum van Ulft is nog een urn met een kegelhals en kamstreekversiering bekend (waarneming 7.647).

Één waarneming aan de noordwestzijde binnen Varsseveld betreft hier een randfragment van een aardewerkscherf met een zogeheten Kalenderbergversiering dat in de Late Bronstijd tot IJzertijd gedateerd kan worden (waarneming 7.152).

IJzertijd

Een veelheid aan waarnemingen, 52 in totaal, hebben een (mogelijke) datering in de IJzertijd. Binnen deze waarnemingen zijn een behoorlijk aantal vondsten die ofwel in een overgangperiode gedateerd worden, zoals Late Bronstijd tot Vroege IJzertijd of IJzertijd tot Romeinse tijd, ofwel op basis van het ontbreken van uitgesproken kenmerken (vooral bij aardewerk) globaal in de IJzertijd zijn gedateerd. Slechts één onderzoek heeft expliciet betrekking op bewoning in de IJzertijd. Daarnaast kennen nog twee AMK-terreinen een IJzertijdfasering. Hieronder volgt een toelichting aan de hand van enkele meldingen.

Bij Gendringen/Ulft (in Archis2 staat als plaats Gendringen vermeld) is een vindplaats bekend die op een kleine terrasrug ligt en aan de oostzijde wordt begrensd door een steilrand. Het gaat hier om een AMK-terrein van hoge archeologische waarde (AMK-nummer 15.386) dat tegenwoordig op een industrieterrein is gelegen. De terrasrug bevindt zich ten westen van de Riezegraaf, in het stroomgebied van de Oude IJssel. De beek heeft in de Pleistocene terrasvlakke geulen ingesneden, die de geomorfologie van het gebied bepalen. Ten behoeve van bestemmingsplan de Rieze IV is in het gebied karterend en waarderend

⁵³ Ontleend aan Archis2.

⁵⁴ Uitleg binnen de Archis2-waarneming: In het kader van het project 'Update waarnemingen' met materiaalcategorie (in 2006) is ervoor gekozen om aan het complextype Urnenveld geen vondsttype toe te kennen als in de beschikbare documentatie geen melding wordt gemaakt van 'urnheuveltjes' (= ophoging), kringgreppels, crematieresten, handgevoemd aardewerk (dan wel 'urnen'), en/of een begraving/graf.

⁵⁵ Borman 1981, 28.

booronderzoek uitgevoerd.⁵⁶ In een groot aantal boringen zijn archeologische indicatoren aangetroffen: fragmenten aardewerk, vuursteen en brokjes houtskool. Het aardewerk kan op basis van een versierd fragment en een randtype gedateerd worden in het Neolithicum of de (Late) Bronstijd. De vondsten komen voor in de bouwvoor en de bruine bodemhorizont, tot een diepte van maximaal 90 cm beneden maaiveld. Aansluitend hierop is in 2000 een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd (Rieze IV).⁵⁷ De waardering in Archis2 is echter gebaseerd op de gegevens uit het rapport uit 1999.⁵⁸ Het onderzoek geeft wel meer inzicht in de aard van de vindplaats. Over de vindplaats zijn kruiselings twee proefputten van resp. 6 x 120 m en 6 x 100 m gegraven. Teneinde eventuele vuursteenconcentraties op te sporen zijn vanaf het eerste verkregen vlak onder het maaiveld 43 boringen (boordiameter 15 cm) gezet. Het boorsediment is nat gezeefd door een zeef met een maaswijdte van 3 mm. In geen van de boringen is vuursteen aangetroffen. Vervolgens is op een dieper niveau in beide proefputten een deels extra vlak aangelegd. Hierbij kwamen enkele grondsporen, alsmede aardewerk dat te dateren is in de periode van de IJzertijd naar voren. Een greppelvormige structuur is vermoedelijk te interpreteren als een pad (waarnemingsnummer 56.270). De overige grondsporen horen thuis in de Midden- tot Late IJzertijd en vormen onderdeel van een nederzetting. De vindplaats beperkt zich tot het hoogste deel van de terrasrug (met een omvang van 40x70 m). In het rapport wordt aanbevolen een definitief onderzoek uit te voeren teneinde meer inzicht te kunnen verschaffen in de nederzetting.⁵⁹

Een andere waarneming aan de oostzijde van Ulft maakt melding van bewerkt vuursteen dat in de Vroege IJzertijd wordt gedateerd, maar uit secundaire context afkomstig is (waarneming 22.275). Volgens Archis2 bestaan deze uit drie concentraties (A, B en E) en is het materiaal afkomstig van twee andere plekken in de nabijheid van de locatie van de waarneming.

In het oostelijk deel van Silvolde hebben de waarnemingen te maken met een afgraving voor nieuwbouw, waarbij een veelheid aan IJzertijdvondsten gedaan werden. Naar aanleiding van een verkenning, waarbij naast grondsporen een grote hoeveelheid aardewerkscherven werd aangetroffen, werd in 1988 een opgraving uitgevoerd met als resultaat een huisplattegrond uit de Vroege IJzertijd. Deze kon in zijn geheel worden blootgelegd, met dien verstande echter dat een gedeelte door recente verstoringen was verdwenen. De plattegrond is NW-ZO gericht en meet 25,8 x 6,2-6,8 m. De wanden van het huis zijn in een ca. 0,5 m diepe doorlopende greppel geplaatst. Op ongeveer een halve meter buiten de wanden waren op regelmatige tussenafstanden palen geplaatst. De inwendige constructie wordt gekenmerkt door een driescapige indeling en door een rij palen onder de nok in het brede middenschip. Een dwarsgreppel, kennelijk van een scheidingswand, verdeelt de binnenruimte in twee helften. De tweedeling wordt nog eens benadrukt in de toegangen tot het huis, in de vorm van vier onderbrekingen in de lange wanden; in elk van de helften van het huis liggen zij paarsgewijs tegenover elkaar. De vondsten, bij het onderzoek gedaan, bevestigen een datering in de Vroege IJzertijd (waarneming 7.868).⁶⁰ Uit deze hoek zijn tevens Mesolithische vuurstenen afslagen en werktuigen, Bronstijdaardewerk, IJzertijd tot Romeins handgevormd aardewerk en vroeg- tot laatmiddeleeuws aardewerk afkomstig. Opvallend zijn de vondsten van een dikwandige klokbeker en een wikkeldraadbeke (waarneming 16.828) bij dit terrein van het erf uit de Vroege IJzertijd.

Bij Silvolde (Varsseveldseweg) is een terrein van hoge archeologische waarde aanwezig waar zich een *celtic fieldsystem* bevindt (AMK-terrein 3.741; waarneming 17.035). Uit de melding komt naar voren dat in het noordelijk deel van het terrein een kleine ontgroning is uitgevoerd. Binnen Archis2 wordt het akkersysteem in de IJzertijd tot Romeinse periode gedateerd. Aan de hand van luchtfoto's zou eveneens in

⁵⁶ Lohof 1999.

⁵⁷ Lohof 2000.

⁵⁸ Ontleend aan Archis2.

⁵⁹ Lohof 2000, 5 (samenvatting).

⁶⁰ Hulst en Buisman 1988; Hulst 1989, 144-145.

de zuidoosthoek van de Oude IJsselstreek, oostelijk van Gendringen, een Celtic Fieldsysteem aanwezig zijn. Deze staat in Archis2 als waarneming 17.034 vermeld (toponiem Anholtse Broek). Aan de oostkant van Ulft is via luchtfoto's een *celtic field*-systeem herkend (waarneming 17.032). Het gaat hier waarschijnlijk om een in meer of mindere mate door ploegwerkzaamheden verstoorde locatie.

Uit het centrum van Silvolde (aan de zuidoostzijde) zijn aardewerkvondsten bekend die dateren in de IJzertijd. Bij een klein bodemkundig onderzoek is hier een kuil gevonden met hierin Bronstijd- en IJzertijdaardewerk (waarneming 22.286).

Bij Voorst, ten oosten van Gendringen (toponiem Engbergen I) is op twee locaties IJzertijdaardewerk gevonden tezamen met niet nader te dateren vuurstenen afslagen (waarnemingen 22.301 en 22.296).

Oostelijk van Terborg werd bij het graven van een poel een vondstlaag doorsneden met hierin IJzertijdaardewerk, houtskool en bot (waarneming 22.285).

Ten oosten van Ulft werd op een akker (verlaagd terrein), alsmede tijdens de afgraving van een talud IJzertijdaardewerk verzameld (waarneming 23.102). De waarneming is net ten zuiden van de Aa-streng gelegen. Noordelijk van de Aa-streng is eveneens een waarneming bekend van IJzertijd-aardewerk in combinatie met vuurstenen klingen en kernstukken. Door het samen voorkomen met aardewerk wordt het vuursteen eveneens in de IJzertijd gedateerd (maar kan ook van eerdere datum zijn).

In de noordwesthoek van de Oude IJsselstreek, oostelijk van Etten zijn enkele waarnemingen bekend waar tijdens een kartering IJzertijdaardewerk, vuursteen (meso-/neolithicum) en vroeg- tot laatmiddeleeuws aardewerk gevonden (waarnemingen 16.813, 16.820 en 16.821).

Romeinse tijd

Traditioneel vangt de Romeinse tijd in Nederland aan wanneer de Romeinse veldheer Drusus in 12 v. Chr. een *castra* (kampement voor een legioen: 6.000 manschappen) op het Kops Plateau te Nijmegen stationeerde, waardoor er sprake is van een permanente aanwezigheid van Romeinen die onder andere van hier uit het grote Germaanse achterland tot aan de Elbe probeerden te veroveren. De anticlimax volgde in 9 na Chr. met de grote Romeinse nederlaag die als de 'Slag van Varus' in het *Teutoburger Wald (Kalkriese)* te boek staat. Tot de Tweede Wereldoorlog werd de Slag van Varus nog wel eens onterecht in verband gebracht met Varsseveld, gezien de ogenschijnlijke naamsgelijkenis. Met de grote hoeveelheid aan militaria gevonden te Kalkriese, duidelijk te dateren munten uit deze periode en de setting zoals die uit klassieke bron tot ons is gekomen, leidt het geen twijfel dat de Slag van Varus op de locatie van de hinderlaag in het Teutoburger Wald ten noorden van Osnabrück gesitueerd dient te worden. Vanaf 47 na Chr. werd, mede door deze grote nederlaag nog in het achterhoofd, de Rijn definitief als verdedigingslinie en grens van het Romeinse rijk ingericht. Tot aan deze bepaling van de Rijn als zogeheten *limes* trokken mogelijk Romeinse troepen tijdens hun expedities door de Achterhoek en zijn enkele stamverbanden historisch overgeleverd. Daarna lag de Achterhoek buiten het Romeinse Rijk. Achtereenvolgens worden 'Kleine Bructeren', 'Chamaven', 'Tubanten' en 'Usipeten' genoemd als stammen die ook de Achterhoek bevolkten. In de 3^e tot 5^e eeuw vielen de Germaanse stammen de grens regelmatig binnen en verschenen in de Achterhoek de Salische Franken en ook weer de Chamaven.⁶¹

Opmerkelijk voor Oost-Nederland is dat het merendeel van de inheems-romeinse nederzettingen in de 4^e eeuw niet verlaten werd, maar juist gekenmerkt wordt door continuïteit (voorbeelden zijn Zutphen-Ooyerhoek en Zelhem), terwijl het beeld altijd was dat de nederzettingen in de 4^e eeuw door de vele invallen ophiielden te bestaan. In de loop van de 3^e en 4^e eeuw ontstaan ofwel grote nederzettingen, ofwel deze worden rond 350 na Chr. opgegeven, ofwel de nederzettingen krompen tot slechts enkele boerderijen (voorbeelden zijn bijvoorbeeld Dalfsen en Heeten in Overijssel).⁶² Hoewel duidelijke nederzettingsgegevens

⁶¹ Uit *Ontdek de Achterhoek* 1983, 78.

⁶² Van der Velde 2004, 44-45.

in de Oude IJsselstreek nog ontbreken, lijkt het zeker gezien de relatieve nabijheid tot opgravingsgegevens bekend van Zelhem aannemelijk dat een dergelijk nederzettingssysteem tijdens de Romeinse periode ook hier te verwachten valt.

Een totaal van 17 waarnemingen heeft betrekking op een (mogelijke) datering in de Romeinse tijd. Daarnaast gaan twee onderzoeksmeldingen in op de Romeinse periode en gaat één AMK-terrein mogelijk terug op een Romeinse bewoning (AMK-nummer 3.741: *celtic field*; mogelijk IJzertijd). In het noorden van de Oude IJsselstreek, ten noorden van Varsseveld, zou een constructiekamp van het Romeinse leger hebben gelegen. De waarneming is administratief geplaatst en nadere gegevens ontbreken (waarneming 3.468). Ditzelfde zou gelden voor het centrum van Varsseveld (waarneming 3.434). Nadere gegevens ontbreken echter. Deze waarnemingen kunnen ingegeven zijn door het situeren van de Varus-slag in Varsseveld, een opvatting die vóór 1940 populair was onder bepaalde amateurhistorici. Het is de vraag of het überhaupt om in de Romeinse tijd te dateren materiaal gaat.

Ten zuiden van Kasteel Zwanenburg is in de zuidhoek van de Oude IJsselstreek een Romeinse munt gevonden (een zogenaamde Dupondius van keizer Trajanus; waarneming 3.627, administratief geplaatst). Bij Silvolde is nog een Hadrianusmunt bekend (waarneming 17.920).

Verder behandelen een aantal waarnemingen fragmenten van gedraaid aardewerk en handgevoemd aardewerk die mogelijk in de Romeinse periode gedateerd kunnen worden (bijvoorbeeld de waarnemingsnrs. 22.291 en 27.755)

4.4 Waarnemingen Middeleeuwen en Nieuwe Tijd

Algemeen

In de Middeleeuwen hebben zoveel politieke, economische en technologische ontwikkelingen plaatsgevonden die hun weerslag hebben gehad op de maatschappij, dat het zinvol is een onderscheid te maken in Vroege Middeleeuwen (450 – 1.050) en Late Middeleeuwen (1.050 – 1.500).

Met het ineensinken van het Romeinse Rijk en de opkomst van Frankische (beneden de grote rivieren) en Friese (boven de grote rivieren) heersers, vangen de Vroege-Middeleeuwen (450 – 1.050) aan. Ten gevolge van de invasies van volkeren uit het oosten ontstaat een zekere chaos en is een bevolkingsafname merkbaar. Ook de algemene levensstandaard gaat in deze tijd achteruit. Het vondstmateriaal weerspiegelt deze teruggang in bevolking en levensstandaard.

Er is relatief weinig bekend over wat zich hier in de eerste eeuwen na de Romeinen afspeelde. De Saliërs en de Chamaven gingen op in het stamverband van de Franken en rond 500 stichtte koning Clovis het Frankische rijk (Merovingische dynastie). In de 7^e eeuw was het koning Dagobert van dit Frankische rijk die de zuidelijke Nederlanden veroverde.⁶³ De eerste kerstening in Nederland moet hebben plaatsgevonden in de zevende eeuw en de eerste kerk verschijnt in het oude Romeinse castellum te Utrecht. Karel de Grote schept eind achtste en begin negende eeuw weer tijdelijk enige orde en rust. Rondom kerken groeien kleine nederzettingen. Doden die eerder werden gecremeerd en op grafvelden buiten de nederzetting werden begraven, worden later rondom en in de kerk ter aarde besteld.

Aan het begin van de Vroege Middeleeuwen lagen de nederzettingen, net als in de Romeinse tijd, nog niet op één plek, maar 'zwierven' door het landschap. Zelhem is een goed voorbeeld van een dergelijke vroegmiddeleeuwse nederzetting die tussen de 6e en 10e eeuw bewoond werd. De plaatselijke kerk gaat op basis van opgravingsgegevens terug tot de 9e eeuw. Dit komt overeen met de schriftelijke bronnen, waarin vermeld wordt dat in 801 missionaris Liudger hier een kerk stichtte. Dit geeft tevens aan dat Zelhem toendertijd een regionaal belangrijke plaats zal zijn geweest. In Zelhem werd in tegenstelling tot Zutphen

⁶³ Uit *Ontdek de Achterhoek* 1983, 78.

geen duidelijk Saksisch handgevoerd aardewerk gevonden en gaat het enerzijds om het Hessens-Schortens-aardewerk en anderzijds om importen uit het Duitse Rijnland. Van enkele plattegronden zijn de wanden wel in greppels gefundeerd, wat mogelijk als een Saksische bouwtechniek kan worden aangemerkt.⁶⁴ In de late negende tot elfde eeuw wordt Nederland door Vikingenexpeditie bezocht. De plunderingen die zij aanrichtten zetten de lokale bewoners aan tot het opwerpen van aarden wallen rondom de nederzettingen, zoals in Deventer en Zutphen is aangetoond. Ondanks de politieke onrust gaat het veel mensen voor de wind. In de 9e en 10e eeuw groeit de bevolking aanzienlijk en wordt er op vele plaatsen een begin gemaakt met de ontginning van woeste gronden. Ook wordt in deze periode de basis gelegd voor het wegenpatroon, dat tegenwoordig nog grotendeels in gebruik is.

De bevolkingstoename uit de 9e en 10e eeuw zet in de Late-Middeleeuwen (1050 – 1500) door. De boeren die aanvankelijk op de hogere dekzandruggen in kleine gehuchten en losse hoeven wonen, nemen steeds vaker de minder gunstig gelegen nattere zones in gebruik als gras- en hooiland. Dijken worden aangelegd om overstromingsrisico's van beken en rivieren in te perken. Bossen op de woeste gronden van de stuwwallen worden op grote schaal gekapt, wat ruimte biedt aan de groei van heide. Dekzandruggen worden jaarlijks bemest met een mengsel van de heideplaggen en schapenmest. Door jaar in jaar uit dit mengsel op te brengen, ontstaat in de loop der eeuwen de karakteristieke bollende akkers, essen geheten.

De oudste schriftelijke vermeldingen over de Achterhoek dateren respectievelijk uit de 9^e en de 10^e eeuw. Het gebied viel onder het hofstelsel (feodale stelsel). Dit houdt in dat hoven (huizen of hereboerderijen; havezathen) met de bijbehorende landerijen, alsmede verspreid liggende hoeven die bewoond waren door horigen, in het bezit waren van grootgrondbezitters of diens plaatsvervangers (de scholte). Na de onderwerping van de Saksische stammen in de Achterhoek, diende iedere gemeenschap in de veroverde gebieden een zogeheten hoofdhof te leveren voor de stichting van een kerk.

In de Late Middeleeuwen waren zowel de Graaf van Gelre als de Bisschop van Utrecht eigenaar van een aantal belangrijke hoven. Gehuchten en dorpjes ontstonden doordat de hoven administratieve centra werden, waarbij ambachtelijke bedrijven zich vestigden.⁶⁵ Dit nieuwe stelsel is een wezenlijke breuk met het nederzettingssysteem in voorgaande periodes. Vanaf de 9^e eeuw raakten de nederzettingen en de individuele erven gefixeerd in het landschap. Het valt aan te nemen dat de stichting van de kerken een belangrijk bindend element waren. Vanaf deze periode worden ook de oudste essen, enken of engen ingericht en krijgt het landschap de vorm, zoals dat nu nog te herkennen valt.⁶⁶ In de Late Middeleeuwen is de productie gebaseerd op het domeinstelsel en gericht op surplus (bijvoorbeeld de verlangens van het klooster Werden van zijn hof te Zelhem, zoals mout, haver en honing). De ontginningen worden verklaard vanuit de sterke bevolkingstoename in de 11^e en 12^e eeuw en daarnaast de opkomst van de IJsselsteden die als Hanze-steden in de 13^e en 14^e eeuw verder groeiden. Dit leidde tot een grotere vraag naar de productie van het omliggende platteland en daarop volgden weer 14^e en 15^e-eeuwse ontginningsacties.⁶⁷ De voortdurende uitbreiding van de landbouwgronden en het marke-systeem (het gebruik van gronden werd schriftelijk vastgelegd) vanaf de Late Middeleeuwen zorgden ervoor dat er vrijwel geen gemene gronden overbleven. Het ontstaan van plaggendekken wordt in de Achterhoek in de 15^e en 16^e eeuw geplaast.⁶⁸

In de 16e eeuw wordt het fundament gelegd voor het Nederland, zoals we dat nu nog kennen. In de strijd tegen de Spanjaarden (Tachtigjarige Oorlog) geeft Willem van Oranje leiding aan de 'Nederlandse' legers. Met de opkomst van de VOC in West-Nederland ontwikkelen steden zich van kleine nederzettingen met voornamelijk lokale productie tot economische centra van handel. Na de 18^e eeuw taant de rol van de

---

⁶⁴ Van der Velde 2004, 48.

⁶⁵ MIP gemeentebeschrijving (Oost-Gelderland) 1989, 11.

⁶⁶ Van der Velde 2004, 53.

⁶⁷ Van der Velde 2004, 56.

⁶⁸ Van der Velde 2004, 53.

Nederlanden op het wereldtoneel, maar met de industriële revolutie in de 19e eeuw trekt de economie weer sterk aan.

In de Oude IJsselstreek domineren in het bijzonder de waarnemingen van kasteelterreinen en de historisch bekende boerderijplaatsen dieal dan niet terecht als 'havezat(h)es' bestempeld zijn. Een havezathe is feitelijk een status of titel die aan een huis met bijbehorend landgoed werd gegeven, maar het huis kon deze status ook weer kwijt raken. In Archis2 wordt vaak geen kritisch onderscheid gemaakt tussen (versterkte) boerderij en havezathe.

De historische bronnen gaan terug tot de 13^e en 14^e eeuw. Slechts sporadisch is een melding bekend van een eerdere (vroeg-)middeleeuwse vondst. Daarnaast richten de meldingen zich met name op de (historisch) bekende kasteelterreinen en de ontwikkeling van de belangrijkste nederzettingen in de gemeente Oude IJsselstreek. Hieronder volgt een overzicht.

Vroege tot Late Middeleeuwen

Met betrekking tot de periode van de Vroege Middeleeuwen zijn 16 waarnemingen bekend. De onderzoeksmeldingen en AMK-terreinen hebben geen betrekking op de Vroege Middeleeuwen.

In de zuidoosthoek van de Oude IJsselstreek (toponiem 'Gendringen') is een vondst bekend van een vroegmiddeleeuwse knikwandpot die op een diepte van 1,5 m beneden het maaiveld is gevonden (waarneming 3.626). Verdere omstandigheden ontbreken, maar meestal worden dit soort potten in een grafcontext aangetroffen. In Archis2 staat het dan ook als een onbepaald grafveld aangegeven.

Bij Varsseveld (toponiem Doetinchemse weg) is een terrein van archeologische waarde aanwezig (AMK-terrein 12.691) waar enkele aardewerkscherven van Pingsdorf en Kogelpot zijn gevonden (waarneming 7.227). Het zuiddeel van het terrein is reeds vergraven na een veldkartering in 1982. Iets westelijk van het AMK-terrein is een waarneming bekend, waarbij laatmiddeleeuws Blauwgrijs aardewerk werd gevonden op een diepte van 75 cm beneden maaiveld (waarneming 7.228).

In de zuidelijk punt van de Oude IJsselstreek bij Megchelen (toponiem Vlasakker) zijn enkele Romeinse, vroegmiddeleeuwse en voornamelijk laatmiddeleeuwse vondsten verzameld na het graven van een sloot. Op een later moment werden nog enkele scherven verzameld op de akker (waarneming 27.755). De akker is nu bebouwd met een woonwijk.

Ten noorden van Etten is handgevormd aardewerk gevonden dat in de Vroege Middeleeuwen wordt gedateerd (waarneming 16.821).

Vijftig waarnemingen hebben betrekking op de Late Middeleeuwen. Een aantal waarnemingen heeft hierbij een ruime datering vanaf de Late Middeleeuwen tot de Nieuwe tijd. Vijf onderzoeksmeldingen naar havezathes, kastelen en onderzoek binnen bebouwde kommen gaan in op de laatmiddeleeuwse bewoningsgeschiedenis. Een totaal van acht AMK-terreinen, kastelen en havezathes, gaan nader in op de laatmiddeleeuwse geschiedenis. Door de veelheid aan waarnemingen en het belang voor de huidige geografie (ontstaan van de dorpen en de grootschalige ontginning van het landschap), wordt hier wat dieper ingegaan op deze periode, waarbij onderscheid gemaakt is in kasteelterreinen, havezathes en de bebouwde kommen die hun ontstaan kennen in de Late Middeleeuwen.

Vijfentwintig waarnemingen hebben een datering tot in de Nieuwe Tijd. In een aantal gevallen gaat het om een overgangsdatering van de Late Middeleeuwen en/of Nieuwe Tijd (binnen de bebouwde kom en bijvoorbeeld kasteelterreinen). In een aantal andere gevallen gaat het om aardewerk uit de Nieuwe Tijd (bijvoorbeeld waarnemingen 138.910 en 138.911). Zeven onderzoeksmeldingen hebben zich gericht op een bewoningsfase tot in de Nieuwe Tijd. Drie AMK-terreinen lopen door tot in de Nieuwe Tijd (kasteelterreinen). In het hiervolgende komen meldingen naar voren die betrekking hebben op de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd.

Ten zuiden van Varsseveld is een laatmiddeleeuwse kapel bekend in de hoek van de Sinderenseweg en de Seesinkvloetstraat (waarneming 7.360). Het gaat hier om een vermoedelijke laatmiddeleeuwse veldkapel, het zogenaamde Hellgenhuus. De kapel bleek naar aanleiding van onderzoek uitgevoerd door de archeologische werkgroep ADW, opgetrokken te zijn op een rechthoekige fundering, groot ca 2,5 x 2 m. Oostelijk van Silvolde is in 1980/81 een opgraving vanuit de Werkgroep Bodemonderzoek van de Oudheidkundige Werkgemeenschap Aalten, Dinxperlo en Wisch uitgevoerd op een terrein waar een waterput is gevonden. De vulling van deze met houten planken gestutte waterput dateert uit de 15^e eeuw. Hier werd tevens laatmiddeleeuws blauwgrijs aardewerk gevonden, alsmede een 15^e-eeuwse lanspunt. Bij het ploegen op een akker stuitte men eerder op fundamenten waarop besloten werd hier in 1980 een nader onderzoek uit te voeren (waarneming 42.684). De akker steekt ca. 1,5 meter boven het omringende land uit. Het onderzoek beperkte zich in eerste instantie tot de stenen put. Deze werd tot 2,55 meter diepte onderzocht. Beneden de waterspiegel (op 1,35 m diepte) bleek de put gemetseld te zijn met andere, vermoedelijk oudere stenen. Deze konden niet nader onderzocht worden. In de naaste omgeving van de put werd het 25 cm dikke esdek verwijderd. Hierbij kwam behalve puin ook een bakstenen vloertje tevoorschijn. De vindplaats komt overeen met de plek waar eens de boerderij 'Zelle' heeft gestaan. Deze werd in 1402 in het goederenregister onder de naam 'Ten Orde' in het archief van het verdwenen klooster Bethlehem onder Gaanderen genoemd. In 1981 werd het onderzoek vervolgd (waarneming 42.682). Het centrum van Terborg is aangemerkt als een terrein van archeologische waarde (AMK-terrein 13.221). Het gaat hier om de nederzetting aan de voet van het kasteel Wisch. In 1419 werd de nederzetting door de twee heren van Wisch tot 'Stad ter Borg' verheven. De kapel bij het kasteel, in 1382 verheven tot parochiekerk, wordt in 1370 voor het eerst genoemd. De omgrachting van het stadje is achter de tuinen van de Hoofdstraat nog traceerbaar. In 2000 zijn hier een bureauonderzoek en karterend booronderzoek uitgevoerd. Doel van het onderzoek was om inzicht te verkrijgen in de archeologische waarden in de binnenstad ten behoeve van het nieuwe bestemmingsplan, alsmede de archeologische betekenis vast te stellen van drie nieuwbouwlocaties in het centrum van Terborg.⁶⁹

Kasteelterreinen

Hier wordt kort ingegaan op de kasteelterreinen waarvan archeologische waarnemingen bekend zijn. Aan de overkant van de Oude IJssel, noordoostelijk van Terborg, zijn de overblijfselen van het laatmiddeleeuwse kasteel van Wisch gelegen (op een rivierduin). Dit terrein heeft een wettelijk beschermde status (AMK-terrein 1.215 en waarneming 11.564). Het huis wordt voor het eerst genoemd in 1207. Een einddatering is in het verleden op de 15^e eeuw gezet, maar het is onduidelijk waar die datering op is gebaseerd. Aan het einde van de 13^e eeuw lieten de heren van Wisch een nieuw kasteel bouwen in Terborg. Het is niet duidelijk of Wisch direct in onbruik is geraakt. Proefopgravingen in de jaren '60 hebben nauwelijks iets aan het licht gebracht. Het noordwestelijke deel is waarschijnlijk afgegraven en ook de westelijke rand is aangetast. In 1987 is daarnaast een egalisatie uitgevoerd zonder voorafgaande toestemming. In het kader van het AMR-project is op 19 april 2005 een booronderzoek uitgevoerd op het ten noordoosten van het monument grenzende terrein (waarneming 60.264). Hierbij werd vroeg- tot laatmiddeleeuws aardewerk gevonden. Op dit verhoogde terrein bevinden zich de resten van de boerderij 'Oud Wisch'/'Eerste Wissche Bouwhoeve' (AMK-terrein 13.185). Dit gebied werd onderzocht, omdat hier een voorburcht (curtis) van het kasteel werd vermoed. Hiervoor zijn bij het onderzoek geen aanwijzingen gevonden. Het kasteelterrein zelf werd ook onderzocht middels boringen. De gracht blijkt niet erg diep te zijn geweest; de bodem lag op ca. 80 cm onder het huidige maaiveld. Een modderlaag of ander venig materiaal op de bodem lijkt niet aanwezig te zijn en de defensieve functie van deze aanleg lijkt beperkt te zijn geweest. Binnen de omgrachte hoogte van het kasteelterrein was ruimschoots plaats voor een hoofdgebouw en eventueel daarbij

⁶⁹ Van Kempen 2000.

behorende bijgebouwen. Er is dan ook geen aanleiding om te veronderstellen dat een annex buiten de omgrachting gezocht zou moeten worden.⁷⁰

Het AMK-terrein 3.756 in het zuiden van de gemeente, toponiem Zwanenburg, betreft het kasteelterrein van het voormalige Slot Swanenburg. Het kasteel is in 1901 gesloopt. Het gaat hier om een terrein van zeer hoge archeologische waarde. Het kasteel is wel beschermd volgens de monumentenwet (nr. 16.066). Het kasteelterrein van het voormalige Slot Swanenburg met de ronde toren van de voorburcht zijn hiermee beschermd.⁷¹

AMK-terrein 3.754 bij Sinderen betreft een laatmiddeleeuws kasteelterrein dat binnen de monumentenwet beschermd is en als een terrein van zeer hoge archeologische waarde aangegeven is (toponiemen Huisboer; Kasteelweg; Rentmeesterlaan).

AMK-terrein 13.167 bij Ulft (toponiem Stokhorsterweg; 'Huis Ulft') is in oorsprong laatmiddeleeuwse kasteelheuvel met hierin funderingen van het slot, waarbij de 19^e-eeuwse woning op het kasteelterrein op de gemeentelijke monumentenlijst staat. Dit terrein is van hoge archeologische waarde.

AMK-terrein 13.162 betreft een laatmiddeleeuws kasteelterrein waarop een huis staat dat mogelijk teruggaat tot 1500 en op de rijksmonumentenlijst staat vermeld (ODB-nr. 16.065). In 1978 werd hier een bouwput gegraven.⁷² In het jaarverslag van de ROB (huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) uit 1978 staat het volgende geschreven: "Ten oosten van en grenzend aan het in restauratie zijnde 15^e of 16^e-eeuwse huis De Wezenthorst bij Gendringen is een bouwput gegraven. Waarnemingen in deze put werpen een licht op de voorgeschiedenis van het terrein. De put bleek gegraven in een oude gracht en in een van de taluds van deze gracht. Vermoedelijk in de 14e eeuw is in de gracht een keermuur opgetrokken en is het grachtgedeelte achter de muur aangevuld. Vlak achter de muur en evenwijdig daarmee is een doorlopende rij van zware eiken palen aangetroffen. Niet zeker is of de constructie waartoe deze palen horen een oudere kering vertegenwoordigt dan wel in één keer met de muur is aangebracht. Tussen de muur en de palenrij bevond zich een ronde uit planken opgebouwde put. De muur en het bestaande gebouw stonden in een directe relatie. De gracht buiten de muur heeft nog geruime tijd open gelegen. Bouwkundige waarnemingen zijn verricht door de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg (tegenwoordige RCE)." ⁷³

Historisch bekende boerderijen, waaronder havezathen

De boerderijen/havezathen die als waarnemingen Archis2 staan vermeld, zijn in de meeste gevallen niet nader archeologisch onderzocht. Om de volgende reden zijn deze toch als waarneming in Archis2 opgenomen (letterlijke tekst in Archis2): "In het kader van het project Update waarnemingen met materiaalcategorie 2006 is ervoor gekozen om aan het complextype Nederzetting/Versterking geen vondsttype toe te kennen als in de beschikbare documentatie geen melding wordt gemaakt van relevante archeologische correlaten (bijvoorbeeld grondsporen, bouw materiaal, een hoeveelheid scherven, vuurstenen artefacten, etc.)."

Ten zuiden van Varsseveld is een aantal havezathen gelegen. Waarneming 3.441 betreft het goed Bovinc en wordt voor het eerst vermeld in 1248.⁷⁴ Waarneming 2.440 komt overeen met het goed Harterink aan de Harterinkdijk. Een andere havezathe komt mogelijk overeen met de hoeve Masselinklaan 6. Het goed Marscalchinc wordt genoemd in een oorkonde uit 1200. Waarneming 3.439 betreft het goed Nythboldinc genoemd in 1279 en ligt thans aan de Nibbelinklaan 12. Waarneming 3.444 verwijst naar het goed Idinc dat genoemd wordt in een oorkonde uit 1245. Waarneming 3.632 verwijst naar het goed Wysinc.

⁷⁰ Tekst ontleend aan Archis2.

⁷¹ Ontleend aan Archis2.

⁷² Ontleend aan Archis2.

⁷³ Jaarverslag ROB 1978, p. 110.

⁷⁴ Deze is gelegen aan de Buvinkidinkweg 13 (ontleend aan Archis2; de straat bestaat niet).

Aan de oostkant van Varsseveld is de havezathe Goed Breukelaer bekend (Brokeler; eerste vermelding stamt uit 1248) en komt overeen met de Thansaaltenseweg 11 (waarneming 11.504).

Noordoostelijk van Varsseveld is de havezathe 't Goede Liefink gelegen. Deze versterkte boerderij is mogelijk reeds in 1245 genoemd, maar gaat in ieder geval terug tot 1439 (tegenwoordig Lichtenvoordseweg 50 te Heelweg; waarneming 11.503).

Ten zuiden van Gendringen is langs de Anholtseweg een gracht waargenomen die een havezathe omgaf. Archis2 maakt melding dat de gebouwen in de jaren 1950 zijn gesloopt, maar dat de fundamenten nog aanwezig zijn. Hier bovenop is een school gebouwd die later als stoffeerderij is gebruikt. Na een brand zijn de opstallen gesloopt. In 1993 is hierop een woonhuis neergezet (waarneming 22.202).

Met toponiem Boesveld is zuidoostelijk van Varsseveld een waarneming in Archis2 opgenomen waarover verdere details ontbreken (waarneming 3.438). Deze waarneming kan eveneens betrekking hebben op een havezathe.

Naast de hierboven geschetste opsomming van de gegevens met betrekking tot kasteelterreinen en havezathes is vanaf de middeleeuwse periode eveneens de ontwikkeling van de verscheidene plaatsen in de Oude IJsselstreek te volgen. Deze worden hieronder aan de hand van de beschikbare waarnemingen plaats specifiek kort behandeld. De niet genoemde kernen zoals Mechelen, Netterden, Sinderen, etc. hebben vooralsnog geen archeologische waarnemingen opgeleverd. Dit betekent weliswaar dat ze hieronder niet ter sprake worden gebracht, maar niet dat ze geen betekenis in archeologische zin zouden hebben.

Etten

In Etten zijn slechts twee waarnemingen bekend. Tijdens booronderzoek zijn 7 fragmenten handgevoerd prehistorisch aardewerk aangetroffen in twee aangrenzende boringen op de locatie van een te slopen bedrijfsgebouw aan de Oldenhove 9a (0,2 ha; waarneming 56.085). Het gaat hier om het hoogste deel van een rivierduin met plaggendek. De aardewerkresten zijn in de basis van het plaggendek aangetroffen. Uit het booronderzoek wordt geopperd dat het waarschijnlijk een nederzettingsterrein betreft welke zich onder aangrenzende percelen voortzet. De andere waarneming (waarneming 3.631) betreft de opgraving in de kerk die teruggaat tot een laatmiddeleeuwse bouw fase.

Gendringen

Over Gendringen is betrekkelijk weinig bekend. Gendringen wordt het eerst in de 13e eeuw genoemd. Waarschijnlijk is het meer dan een eenvoudige nederzetting geweest, aangezien in 1348 het muntrecht wordt ontnomen en overgaat naar Bergh. Er is sprake van een stadspoort. Er zijn geen aanwijzingen voor grachten en omwallingen.

Tijdens rioleringswerkzaamheden zijn in het centrum stenen muurfragmenten gevonden. Het gaat dan om bakstenen en tufstenen restanten van muren. In het ophoogpakket zijn tevens een aantal knuppelwegen boven elkaar gevonden (drie lagen; waarneming 27.766). In het ophoogpakket zijn aardewerkfragmenten van de typen Badorf, kogelpot, Pingsdorf en Siegburg aanwezig. Over de aard van de knuppelwegen is verder geen informatie bekend. Waarneming 41.883 handelt tevens over vernieuwing van riolering uitgevoerd tussen in 1995. De Grotestraat, vanuit het zuiden naar de kerk leidend, loopt naar de kerk toe omhoog. In de rioleringsleuf is de aanwezigheid vastgesteld van een ophoogingspakket van rond 1 m in het zuiden oplopend tot bijna 2,5 m nabij de kerk.

De waarnemingen rond de kerk zijn alle tijdens rioolwerkzaamheden gedaan en geven een beeld van de bewoningsgeschiedenis van Gendringen. De hier volgende schets is ontleend aan Archis2. Gendringen is gelegen op een of meerdere terrasresten bedekt met dekzand. De kerk lag waarschijnlijk aan de zuidelijke rand van een dergelijk terrasrest. Tijdens de werkzaamheden werden verschillende opgevlude (beek)dalen aangetroffen. De oudste bewoning dateert uit de IJzertijd (enkele scherven). Vanaf de 9e-10e eeuw heeft

zich hier een nederzetting ontwikkeld. Het aantal vondsten uit deze periode is echter beperkt. Meer vondsten zijn in de 11^e -13^e eeuw te dateren. Ten westen van de kerk net buiten de huidige kerkhofmuur werd een tufstenen muur gefundeerd op ijzeroerblokken aangetroffen. Hieronder enkele skeletresten. Net ten noorden hiervan werden enkele muurresten aangetroffen met het baksteenformaat 28-30 x 15 x 8-9 cm. De vinders menen hierin een oude poort te herkennen. Twee parallelle muren met daartussen puin. Haaks hierop stond een derde muur. In het dal werd op 2,3 m onder het maaiveld een keienvloer vastgesteld. Gescheiden door enkele ophogingslagen werden een drietal knuppelwegen boven elkaar waargenomen. Uit de ophogingslagen kwam uitsluitend 14^e-15^e eeuws materiaal met enkele kogelpotscherven. Honderdvijftig meter naar het noorden werd bij een andere kerk eveneens een noord-zuid lopende muur aangetroffen (baksteenformaat 25 x 12 x 6 cm). Mogelijk dat deze verband houdt met een havezethe die daar heeft gestaan.

Silvolde

Aan de oostelijke kant van Silvolde is het goed Liefink gelegen (Rabelinkstraat 2) dat mogelijk al in 1245 wordt vermeld maar in ieder geval in 1439 als dusdanig bekend staat (waarneming 3.633). In het noordwesten van de gemeente is een waarneming van een kerkfundering bekend (waarneming 3.629) en net buiten Silvolde is in noordoosten van de gemeente het goed Egelo gelegen (Egginkegginkstraat 1) dat in 1245 voor het eerst vermeld wordt (waarneming 3.634). Zie voor de discussie over de ouderdom van de ker van Silvolde en het gebruik van ijzeroer hierna onder Varseveld. Voor het overige zijn het vooral prehistorische waarnemingen en een enkele vroegmiddeleeuwse pot (Wolbrand-pot: waarneming 18.668) die in het centrum van Silvolde zijn gedaan.

Terborg

Het centrum van Terborg is aangemerkt als een terrein van archeologische waarde (AMK-terrein 13.221). Het gaat hier om de nederzetting aan de voet van het kasteel Wisch. In 1419 werd de nederzetting door de twee heren van Wisch tot 'Stad ter Borg' verheven. De kapel bij het kasteel, in 1382 verheven tot parochiekerk, wordt in 1370 voor het eerst genoemd. De omgrachting van het stadje is achter de tuinen van de Hoofdstraat nog traceerbaar. In 2000 is hier een bureauonderzoek en karterend booronderzoek uitgevoerd. Doel van het onderzoek was om inzicht te verkrijgen in de archeologische waarden in de binnenstad ten behoeve van een bestemmingsplan, alsmede de archeologische betekenis vast te stellen van drie nieuwbouwlocaties in het centrum van Terborg. Op deze nieuwbouwlocatie in de binnenstad werd ondoordringbaar puin aangetroffen. In verschillende boringen werd een ophogingspakket aangetroffen. Dit pakket bevatte houtskool, puin, aardewerk en ijzerslakken en wordt tot de Late Middeleeuwen gerekend (waarnemingen 138.910, 138.911, 138.912). Tijdens boorwerkzaamheden en uit andere losse waarnemingen zijn onder andere afkomstig een scherf van laatmiddeleeuws Paffrath aardewerk (waarneming 138.910), een scherf van een steengoed Siegburg kan (waarneming 138.907), een putring van Bentheimer zandsteen (138.905), enkele gietijzeren kogeltjes te dateren tussen de 15^e en 18^e eeuw (waarneming 138.906), tot het gouddraad van een kazuivel waarin pastoor Offerman in 1805 zou zijn begraven (waarneming 138.909). Even zuidelijk is een terrein van hoge archeologische waarde gelegen, waarbij sprake is van het kasteel 'Oud-Wisch' (AMK-terrein 13.185). Het oudste deel is waarschijnlijk de ronde toren die uit de 15^e eeuw dateert. In de Tweede Wereldoorlog is het hoofdgebouw verwoest. In de jaren '50 zijn diverse restauraties uitgevoerd.⁷⁵

Ulft

Op een mogelijk kasteelterrein aan de zuidzijde (de Catsheuvel) en het kasteelterrein aan de oostzijde, bevat Ulft voornamelijk prehistorische waarnemingen. Dit wijst erop dat Ulft op een geografisch gunstige plek is gelegen, in afwijking tot de overige plaatsen die meestal niet van oorsprong op de voor de

⁷⁵ Ontleend aan Archis2.

prehistorische en protohistorische mens meest gunstige locaties zijn gelegen. In 2007 kwamen wel bij saneringswerkzaamheden op het fabrieksterrein van de DRU (ijzerfabriek) de resten van een oude watermolen aan het licht. Bij het onderzoek zijn de resten van een stuw, beschoeiingen, funderingen en een vloedwerk ontdekt. Daarnaast trof men onderdelen van een bakstenen oven en ijzerslakken aan.⁷⁶

Varsseveld

Waarneming 3.437 heeft betrekking op een nederzetting met toponiem Leemscher aan de oostzijde van Varsseveld die in de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd wordt gedateerd. Verdere vondstgegevens ontbreken echter. Volgens Archis2 worden in de beschikbare documentatie geen archeologische meldingen gedaan. Ditzelfde geldt voor waarneming 3.442 in het noordoosten van de gemeente met toponiem Hiddink. In het noordwesten van Varsseveld zijn nog een viertal waarnemingen bekend, waarbij het vooral om laatmiddeleeuwse waarnemingen gaat zonder dat hier uitgebreide gegevens van beschikbaar zijn.

In het centrum van Varsseveld is een waarneming bekend van de gracht behorende bij de kerk. In de kerk heeft bij de restauratiewerkzaamheden een opgraving plaatsgevonden (waarneming 29.724), waarbij duidelijk werd dat de kerk uit de Late Middeleeuwen stamt. De kolommen van de huidige drieschepige kerk bleken juist buiten de grondvesten van een uit ijzeroer opgetrokken zaalkerkje te staan, dat klaarblijkelijk aan het tegenwoordige bouwwerk vooraf ging. Naar het oosten schijnt dit zaalkerkje met een rechte muur afgesloten te zijn geweest terwijl er naderhand aan de oostzijde een toren aan werd toegevoegd, met gebruikmaking van het door afbraak van de oerstenen voorgevel beschikbaar gekomen materiaal opgetrokken.⁷⁷ In het jaar 1152 bestond de parochie Varsseveld reeds. De huidige dorpskerk is drieschepig, waarbij de middenbeuk zich in een driezijdig gesloten koor voortzet. Op grond van de bouwnaden kon reeds aan het opgaande werk worden vastgesteld dat het koor ouder is dan schip en zijbeuken. De triomfboog werd tegelijk met het koor opgemetseld. Wat de bouwdata betreft onder het bewind van pastoor Thomas Roevers, in 1450 voor de eerste keer, vermeld blijkt 'de Kirche in groote nood' en worden voorbereidingen getroffen tot een ingrijpend herstel. Ongetwijfeld is men kort na het jaar 1450 met de bouw van het koor begonnen, na afbraak van een oudere koorpartij. Aan de huidige, bakstenen, drieschepige kerk ging een zaalkerkje vooraf, opgetrokken uit forse brokken ijzeroer.

Een goede indruk van deze situatie kan ons de N.H. kerk van het naburige Silvolde bieden waar het schip van ijzeroer nog steeds overeind staat en aan de buitenzijde is afgepleisterd, zij het dat de laat-Gotische periode daterende koor deze afpleistering mist. Omdat de parochie van Silvolde het eerst in het jaar 1246 wordt vermeld, maar in het jaar 1234 nog niet van de parochie Varsseveld blijkt te zijn afgesplitst, is er geen enkele aanleiding de zojuist beschreven kerk van Varsseveld een hogere ouderdom toe te schrijven dan de 13^e eeuw, gezien de nauwe overeenkomst tussen deze beide dorpskerken. Toch moet Varsseveld al in het jaar 1152 een parochiekerk rijk zijn geweest, maar hierop zullen dan ook wel de resten betrekking hebben gehad die binnen de muren van de tegenwoordige kerk eveneens zijn teruggevonden. Deze eerste kerk met bijbehorende toren was eveneens uit ijzeroer opgetrokken en had tevens dezelfde zijmuren als de westelijke helft van de opvolgende oerstenen kerk. Of daaraan nog weer een oudere kapel voorafging, die dan wel uit hout zal zijn, kan niet uitgesloten worden. Weliswaar werden binnen de kerkmuren zes paalkuilen aangetroffen, maar hun onderlinge plaatsing was te grillig om op grond hiervan een houten kapel te reconstrueren.⁷⁸

4.5 Waarnemingen van amateurarcheologen

⁷⁶ Schreurs 2009; Hummelen 2009.

⁷⁷ Halbertsma en Van Pernis 1973, 37.

⁷⁸ Halbertsma en Van Pernis 1974, 34-36.

De lage dichtheid van (officiële geregistreerde) archeologische gegevens, is aangevuld met gegevens die door amateurarcheologen van de ADW en OVGG bijeen zijn gebracht. Deze vindplaatsen zijn opgenomen in *Bijlage 1 catalogus 3* en afgebeeld in de *Atlas, kaartbijlage 7h*. Aangezien vele vindplaatsmeldingen nog niet zijn 'opgewerkt', is het op dit moment lastig te beoordelen in hoeverre de vindplaatsmeldingen met Archis2-waarnemingen en AMK-terreinen overlappen, Archis2-waarnemingen en AMK-terreinen aanvullen of zelfs gehele nieuwe vindplaatsen betreffen. Wat het laatste betreft heeft de heer Hofs aangegeven dat de onderstaande amateur-waarnemingen belangrijke vindplaatsen en/of terreinen betreffen, die van groot belang worden geacht.

De Lichtenberg bij Silvolde (Sil 14)

De Lichtenberg betreft als gebied een afzonderlijke heerlijkheid. De situering van het Huis Lichtenberg is bekend. Op het terrein zijn vanaf 1980 regelmatig vondsten gedaan van muurresten, grachtvullingen (zie ook de redengevende beschrijving van het Gelders Genootschap).

Woonwijken den Es en de Brie bij Varsseveld (Var 15, Var 16, Var 30, Var 31)

De vondsten in de woonwijken den Es en de Brie van Varsseveld hangen samen met het AMK-terrein 12.691. In de jaren 1992-1994 zijn daar opgravingen gedaan van waterputten, boerderijplattegronden. Het aardewerk bestond uit kogelpotmateriaal uit de 11^e-12^e eeuw (det. A. Verhoeven) en import aardewerk Pingsdorf, Paffrath en Badorf. Een publicatie heeft lang op zich laten wachten, maar is in voorbereiding.

Olde Wehme bij Varsseveld (Var 14)

De waarnemingen en opgravingen op het terrein Olde Wehme duiden op een met twee grachten omringd huis. Mogelijk is dit terrein, - samen met de naburige huizen De Abtspol en Leemscher (allen bezit van klooster Bethlehem) -, de lokatie van de oude curtis of Hof van Varsseveld.

Naast de aangereikt vindplaatsen zijn door de heer Hofs in januari 2010 op basis van verschillende bronnen drie voorlopige lijsten samengesteld met in totaal 94 historische boerderijlocaties rond Varsseveld. De lijsten zijn indicatief voor het eerder, en hierna in *paragraaf 8.2* geschetste dilemma van de verwachting voor sporen uit de (Vroege en) Late Middeleeuwen. De boerderijnamen (met voor zover bekend de eerste vermelding) zijn opgenomen in *Bijlage 1 catalogus 9*. Een nadere analyse van de topografische ligging zou, - na verdere studie -, kunnen dienen om gemeentelijk beleid te formuleren ten aanzien van deze specifieke categorie potentieel archeologisch waardevolle terreinen.

4.6 Archeologische monumenten (AMK-terreinen)

Van drie terreinen is de archeologische waarde als zeer hoog geclassificeerd, één van deze terreinen is wettelijk beschermd. Verder zijn in de gemeente in totaal nog acht andere archeologische terreinen van hoge waarde aanwezig. De opgaande bebouwing op de kasteelterreinen en van een versterkt huis/havezathe van hoge tot zeer hoge archeologische waarde zijn beschermd als *gebouwd monument* volgens de Monumentenwet. Drie terreinen hebben het predikaat 'van archeologische waarde' meegekregen. Nader onderzoek dient bij deze terreinen uitsluitsel te geven over de specifieke archeologische waarde (hoog, zeer hoog of bij nader inzien geen terrein van archeologische waarde).

De indruk bestaat dat het bodemarchief van de Oude IJsselstreek niet representatief vertegenwoordigd is in de gewaardeerde terreinen. De Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd zijn het best vertegenwoordigd, vooral in relatie tot kasteelterreinen, de hierbij behorende bewoning en in een enkel geval tot een versterkt huis/havezathe. Daarnaast zijn zowel een nederzettingsterrein uit het Laat-Neolithicum en/of Bronstijd, een urnenveld uit de Late Bronstijd tot Vroege IJzertijd en een *celtic field* uit de IJzertijd tot Romeinse tijd

aangewezen. Tevens zijn enkele vuursteenconcentraties als archeologische terreinen aangemerkt die in het Mesolithicum tot Neolithicum gedateerd worden en als niet nader bepaalde nederzettingsterreinen staan getypeerd. Het Laat Paleolithicum is in het geheel niet vertegenwoordigd. Daarnaast ontbreken duidelijke archeologisch gewaardeerde nederzettingsterreinen met betrekking tot de perioden van de IJzertijd, Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen. De nederzettinggegevens omtrent het Mesolithicum en het Neolithicum beperken zich tot vondstconcentraties, waarbij het onduidelijk is of er ook sprake is van een bijbehorende stratigrafie/sporencluster. Tevens zijn weinig gegevens beschikbaar over het grafbestel door de tijd heen, anders dan het genoemde urnenveld uit de Late Bronstijd tot Vroege IJzertijd.

De begrenzing van alle 14 terreinen is 'hard', dat wil zeggen dat de beschermde zone op perceelsniveau is vastgelegd. Bij bodemroerende activiteiten moet er altijd rekening mee worden gehouden dat waardevolle archeologische sporen en vondsten worden aangetroffen. De terreinen worden hieronder opgesomd. Meer detailgegevens zijn opgenomen in *Bijlage 1, catalogus 2*.

Hieronder volgt een korte opsomming van de 14 gewaardeerde terreinen. Voor de bij de waardering gebruikte literatuur wordt verwezen naar *Bijlage 1, catalogus 2* en Archis2.

Zeer hoge archeologische waarde, wettelijk beschermd

1215 Heuven; Wisch; IJsselweg Kasteelterrein, kasteel Wisch
Late Middeleeuwen

Zeer hoge archeologische waarde

3754 Huisboer; Kasteelweg; Kasteelterrein
Rentmeesterlaan Late Middeleeuwen

3756 Zwanenburg Kasteelterrein
Late Middeleeuwen

Hoge archeologische waarde

3741 Varsseveldseweg Celtic field
IJzertijd tot Romeinse tijd

3753 Vennebulten Vuursteenconcentratie
Mesolithicum

3755 Huize Catsheuvel Vuursteenconcentratie
Mesolithicum en/of Laat Neolithicum

3757 Wieken Urnenveld
Late Bronstijd tot Vroege IJzertijd

13162 De Wezenthorst Versterkt huis/Havezathe
Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd

13167 Stokhorsterweg Kasteelterrein/Kasteelheuvel
Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd

13185 Laan van Wisch Kasteelterrein
Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd

15386 De Rieze IV Concentraties aardewerk, vuursteen en houtskool
Laat Neolithicum en/of Bronstijd/IJzertijd?
IJzertijdbewoning voor een deel opgegraven

Archeologische waarde

<u>I1362 Heideroosje-West⁷⁹</u>	Vuursteenconcentratie Mesolithicum
<u>I2691 Doetinchemse weg</u>	Nederzetting, onbepaald Late Middeleeuwen
<u>I3221 Centrum Terborg, 'Stad ter Borg'</u>	Stad Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd

4.7 Uitgevoerd archeologisch onderzoek onder het Maltaregim (2000-2008)

In een deel van de hierboven besproken waarnemingen zijn reeds enkele uitgevoerde archeologische onderzoeken aan de orde gekomen. Enerzijds omdat de onderzoeken vondstmateriaal hebben opgeleverd die als 'waarnemingen' in Archis2 zijn ingevoerd, en anderzijds omdat onderzoek zelf als 'waarnemingen' bij Archis2 zijn aangemeld. Het blijkt echter dat het merendeel van de uitgevoerde archeologische onderzoeken van de laatste 5 tot 10 jaar een negatief resultaat hebben opgeleverd, waarbij verder geen waarnemingen zijn gedaan of ingevoerd zijn in Archis2. Het gaat dan met name om uitgevoerde bureau- en booronderzoeken, en een enkele archeologische begeleiding. Opgravingen blijken nauwelijks te zijn uitgevoerd in Oude IJsselstreek. In 2007 kwamen wel bij saneringswerkzaamheden op het fabrieksterrein van de DRU (ijzerfabriek) in Ulft (gemeente Oude IJsselstreek) de resten van een oude watermolen aan het licht. De RCE heeft besloten deze toevalsvondst nader te onderzoeken in het kader van het archeologisch onderzoek naar industriële complexen uit de Nieuwe Tijd. Bij het onderzoek zijn de resten van een stuw, beschoeiingen, funderingen en een vloedwerk ontdekt. Daarnaast trof men onderdelen van een bakstenen oven en ijzerlakken aan. Of in de ijzerhut moerasijzeroer is gesmolten, kon niet worden aangetoond.⁸⁰

In het centrum van Terborg is onlangs wel een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd met een doorstart naar een opgraving (aanvang januari 2009). Resultaten zijn niet bekend in Archis2, maar hier is wel sprake van laatmiddeleeuwse tot Nieuwe Tijd-bewoningsresten. Als enig gravend onderzoek met een enigszins grootschalig karakter is in 2000 een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd op het bedrijventerrein De Rieze aan de noordwestzijde van Ulft (uitgevoerd door het ADC). Eind jaren 80 van de 20^e eeuw is nog een archeologische opgraving door de toenmalige ROB (tegenwoordig Rijksdienst van het Cultureel Erfgoed) uitgevoerd aan de oostkant van Silvolde waar een Vroege IJzertijd huisplattegrond werd blootgelegd als onderdeel van een woonerf. Dit onderzoek staat in Archis2 als 'waarneming' te boek en is als dusdanig reeds behandeld. Daarnaast zijn enkel nog in de jaren vijftig van de vorige eeuw door de toenmalige ROB een aantal onderzoeken in kerken uitgevoerd als gevolg van de noodzakelijke herstelwerkzaamheden als gevolg van oorlogsschade.

Enkele bureauonderzoeken geven de aanbeveling voor de uitvoering van een archeologische begeleiding. Deze zijn tot op heden nog niet ten uitvoer gebracht, of in ieder geval nog niet in Archis2 gemeld. Bij een aantal bureau- en booronderzoeken wordt binnen Archis2 geen melding gemaakt van de te nemen vervolgstappen. Bij de booronderzoeken gaat het eigenlijk altijd om verkennende boringen. Na een verkennend booronderzoek wordt meestal geen vervolgtraject ingezet wegens een negatief resultaat, of omdat beschadiging van het bodemarchief tijdens de ontgroning zeer gering tot niet aanwezig zal zijn. Een uitzondering is alleen het uitgevoerde booronderzoek (door RAAP) op het reeds genoemde bedrijventerrein De Rieze en het daaruit voortvloeiende proefsleuvenonderzoek (door het ADC).

⁷⁹ Evenwel feitelijk grotendeels in de gemeente Oost-Gelre.

⁸⁰ Schreurs 2009.

Hieronder volgt puntsgewijs een nader overzicht van de resultaten van het uitgevoerde archeologische onderzoek tot nu toe. Eerst volgt het buitengebied, waarna het uitgevoerde onderzoek in en rond de verschillende plaatsen binnen de Oude IJsselstreek wordt besproken. Opgemerkt moet worden dat pas in een zeer laat stadium de rapporttitels zijn achterhaald (zie Bijlage 1, *catalogus 5* en *Atlas, kaartbijlagen 8a t/m 8g*).⁸¹ Het onderstaande is gebaseerd op Archis2.

Buitengebied

In het noordelijk deel van de gemeente Oude IJsselstreek, regio Varsseveld, zijn in het buitengebied een 18-tal onderzoeken uitgevoerd. Een vijftal onderzoeken hiervan betreffen zowel een bureau- als een daaropvolgend booronderzoek binnen hetzelfde onderzoeksgebied. Van zeven van deze onderzoeken blijken geen nadere gegevens bekend te zijn in Archis2. Van drie onderzoeken is wel sprake van een vervolg van het bureauonderzoek in de vorm van boringen, maar zijn de resultaten niet bekend in Archis2. Één bureauonderzoek zit nog in de fase naar een doorstart naar een aanvullend booronderzoek (onderzoeksmelding 22.184). Bij twee onderzoeken wordt een nader vervolgonderzoek niet noodzakelijk geacht (onderzoeksmelding 6.445 en 32.271).⁸² Twee andere booronderzoeken hebben ondanks een in het bureauonderzoek geuite hoge verwachting en intactheid van de bodem geen indicatoren voor archeologische resten opgeleverd, met name daar enige bodemvorming ontbreekt en vlakvaaggronden werden aangetroffen (onderzoeksmeldingen 18.149 en 18.150).

In het westelijk deel van de gemeente Oude IJsselstreek, regio Silvolde, Etten en Terborg, zijn een 8-tal onderzoeken uitgevoerd. Ten oosten van Terborg zijn een tweetal booronderzoeken uitgevoerd met een negatief resultaat. Een derde booronderzoek geeft wel aanleiding tot een toekomstig vervolg in de vorm van een archeologische begeleiding (blijkt in ieder geval niet uit Archis2 dat dit reeds uitgevoerd zou zijn; onderzoeksmelding 23.351). Ten zuiden van Etten zijn twee booronderzoek uitgevoerd. Bij één booronderzoek wordt een beperkte archeologische begeleiding aanbevolen (onderzoeksmelding 18090: toponiem Terborgseveld). Alleen het noordelijkste deel van het plangebied kent een relatief droge situatie en geldt als mogelijke locatie voor bewoning, waardoor hier de begeleiding wordt aanbevolen. Ten aanzien van de voorheen nattere delen van het plangebied is het mogelijk dat hier sporen of structuren worden aangetroffen die te maken hebben met het gebruik van de geul. De kans op het aantreffen van dergelijke structuren middels booronderzoek is uiterst gering. Het is echter mogelijk dat met diepe grondwerkzaamheden eventuele sporen of structuren worden aangetroffen. Een concreet advies voor een vervolgtraject in deze nattere delen wordt niet gegeven. In de noordoosthoek van de Oude IJsselstreek, noordoostelijk van Etten en Terborg, zijn een drietal onderzoeken uitgevoerd. Een geofysisch onderzoek (onderzoeksmelding 29.109) heeft betrekken op het aanpassen van de monumentgrens van het kasteel van Wisch (monumentnr. 1.215). Bij een ander onderzoek rond dit kasteelterrein zijn boringen uitgevoerd. De resultaten zijn tot op heden niet in Archis2 opgenomen (onderzoeksmelding 29.883). Een onderzoek aan de grens van de gemeente gaat in op een archeologische verwachtingenkaart rondom de herinrichting van het Waalse Water. Naar aanleiding van de archeologische en aardkundige verwachting/waarde is besloten om deze herinrichting niet door te voeren. Vanuit archeologisch en aardkundig oogpunt is dit een geslaagd onderzoek met als resultaat behoud *in situ* van de verschillende aanwezige waarden.

In het buitengebied van het middendeel van de Oude IJsselstreek zijn geen onderzoeken uitgevoerd. Het onderzoek beperkt zich hier tot de bebouwde kommen van Silvolde, Ulft en Gendringen. In de zuidoosthoek van de Oude IJsselstreek, oostelijk tot zuidoostelijk van Gendringen, zijn een vijftal booronderzoeken uitgevoerd. Onderzoeksmelding 28.362 behandelt een vrij groot onderzoeksgebied,

⁸¹ In het kader van een ander project ('Onderzoeksagenda voor de Achterhoek').

⁸² Bij onderzoeksmelding 32271 is Aalten als gemeentenaam ingevoerd in plaats van Oude IJsselstreek.

waarbij aan de hand van negatieve resultaten tijdens het booronderzoek een vervolgonderzoek niet noodzakelijk wordt geacht. Twee onderzoeken hebben betrekking op hetzelfde gebied. De resultaten van het hier uitgevoerde bureau- en booronderzoek, tegen de gemeentegrens aan, zijn niet in Archis2 ingevoerd. Van de overige twee booronderzoeken zijn in Archis2 geen nadere gegevens bekend.

Helemaal in het zuiden van de gemeente is een booronderzoek uitgevoerd (onderzoeksmelding 23.392). In de noordelijke strook van het plangebied is de bodem verstoord tot 50-70 cm beneden maaiveld. In de rest van het plangebied komen intacte ooivaaggronden voor, die in laatglaciale rivierafzettingen van de Oude IJssel zijn gevormd. De verwachting blijft hier voor alle archeologische perioden middelhoog. Aangezien tijdens het archeologisch onderzoek geen aanwijzingen zijn gevonden dat archeologische vindplaatsen in het plangebied aanwezig zijn, wordt een vervolgonderzoek niet noodzakelijk geacht.

In de zuidoosthoek van de gemeente, ten oosten van Gendringen is een drietal booronderzoeken uitgevoerd. Binnen onderzoeksmelding 14.429 wordt op grond van de ligging van het plangebied op de overgang van lage naar hoge gronden en op grond van de vroegere aanwezigheid van een havezate, aanbevolen om de graafwerkzaamheden intensief archeologisch te laten begeleiden. Er zijn geen archeologische indicatoren aangetroffen. Het advies is afgegeven om de geplande werkzaamheden archeologisch te laten begeleiden. Een booronderzoek van een wat groter gebied heeft geen aanleiding gegeven tot een vervolg (onderzoeksmelding 17.856). Als resultaat bij het booronderzoek tegen de oostgrens van de gemeente wordt aanbevolen een archeologische begeleiding uit te voeren bij de aanleg van een leidingsleuf tussen de Stegerdijk en de Eekinkslot (onderzoeksmelding 17.725).⁸³ Het merendeel van het onderzochte tracé blijkt evenwel sterk tot zeer sterk verstoord te zijn als gevolg van diverse werken (waaronder diepspitten en het gebruik als zandweg).

Etten

Binnen de bebouwde kom van Etten zijn een drietal onderzoeken uitgevoerd aan de zuidoostkant van het dorp. Een bureau- en verkennend booronderzoek gaf geen aanleiding tot een nader onderzoek (onderzoeksmelding 22.584). Daarnaast is een bureauonderzoek uitgevoerd, waaruit een archeologische begeleiding volgde (22.014). Van de archeologische begeleiding zijn geen nadere gegevens bekend (onderzoeksmelding 25.119). De aanwezigheid van rivierduinafzettingen en de aanwezigheid van een tufstenen kerk uit het begin van de Late Middeleeuwen geeft het plangebied een hoge archeologische verwachting. Kerken lagen meestal niet geïsoleerd in het landschap, maar werden vaak nabij nederzettingen gesticht. Tevens is het mogelijk (funderings-)resten van de kerk en het mogelijk bijbehorende grafveld direct ten oosten van het plangebied aan te treffen (Archis2-waarnemingsnummer 56.085).

Gendringen

In de bebouwde kom van Gendringen zijn aan de oostkant een drietal booronderzoeken uitgevoerd. Eén booronderzoek heeft geen aanleiding tot een vervolg gegeven (onderzoeksmelding 29.070). Van een ander booronderzoek zijn de resultaten niet in Archis2 ingevoerd (onderzoeksmelding 14.888). Bij het derde booronderzoek geldt als advies een vervolgonderzoek in de vorm van proefsleuven. Hoewel er in het plangebied geen archeologische indicatoren zijn aangetroffen, is de bodem onverstoord en de ligging van het gebied gunstig voor bewoning (onderzoeksmelding 14.707).

Silvolde

In de bebouwde kom van Silvolde zijn een zestal archeologische onderzoeken uitgevoerd. Van één onderzoek uitgesplitst in een bureau- en een daaruit voortvloeiend booronderzoek zijn geen nadere

---

⁸³ Feitelijk grotendeels buiten de gemeentegrens.

gegevens bekend (onderzoeknummers 27.990 en 27.991). Drie booronderzoeken vormden geen aanleiding tot een vervolgonderzoek (onderzoeksmeldingen 12.618, 33.135 en 20.630). Een bureauonderzoek in het hart van de bebouwde kom leidde eveneens niet tot het advies van een vervolg. De argumentatie hiervoor is als volgt (onderzoeksmelding 27.081): In het plangebied is een melding gedaan van aardewerk en vuursteen, maar gevonden in opgebrachte grond, dus mogelijk niet afkomstig uit het onderzoeksgebied. In de omgeving zijn veel vondsten gedaan, het gebied is waarschijnlijk een esdek. Het plangebied is grotendeels bebouwd en ligt vol met kabels. De bodem is daardoor waarschijnlijk merendeels verstoord, het gedeelte waar onverstoorde archeologische sporen aanwezig kunnen zijn is dermate gering dat verder archeologisch onderzoek niet wordt geadviseerd.⁸⁴

Varsseveld

In Varsseveld zijn een 8-tal archeologische onderzoeken uitgevoerd. Bij vier onderzoeken is het advies afgegeven om geen vervolg uit te voeren. Opvallend is het negatieve advies van het booronderzoek in het westelijk deel van de bebouwde kom (onderzoeksmelding 14.877). Tijdens het booronderzoek werd namelijk in twee boringen een archeologische indicator aangetroffen: een fragment prehistorisch aardewerk en een fragment kwarts. Beide indicatoren zijn in een oude akkerlaag waargenomen, waarin ook houtskool is aangetroffen. De oppervlaktekartering leverde een scherf steengoed op. De aanwijzingen voor de aanwezigheid van een (waardevolle) archeologische vindplaats in het plangebied zijn volgens de Archis2-gegevens echter zeer gering te noemen. Naar verwachting zal er als gevolg van de geplande werkzaamheden geen noemenswaardige verstoring van archeologische waarden optreden. Er is op basis van de onderzoeksgegevens onvoldoende aanleiding om een vervolgonderzoek (proefsleuven) aan te bevelen. Bij een ander booronderzoek is een enkeerdgrond aangetroffen met daaronder, in 3 van de 7 boringen, een restant van een podzol B-horizont (onderzoeksmelding 15.866). Bij de overige boringen is onder het esdek het moedermateriaal (C-horizont) aangetroffen. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de oorspronkelijk aanwezige podzolbodem deels of geheel verploegd is met het esdek. Het vermoedelijke vondstniveau is opgenomen in het esdek. Eventueel aanwezige diepere grondsporen, zoals bijvoorbeeld paalgaten en afvalkuilen, kunnen nog bewaard gebleven zijn. Dergelijke sporen zijn tijdens het booronderzoek niet aangetoond. Er zijn tijdens het booronderzoek geen archeologische indicatoren aangetroffen. Op basis van de resultaten en de toegepaste boordichtheid (zeven boringen tot een maximale diepte van 160 cm -mv), wordt de kans op aanwezigheid van archeologische vindplaatsen binnen het plangebied klein geacht.⁸⁵

In het zuidelijk deel van de bebouwde kom heeft een bureau- en booronderzoek tot het advies geleid om het plangebied vrij te geven (onderzoeksmelding 5.475): Op basis van het historisch onderzoek, de boringen, de stratigrafie en het ontbreken van vondstmateriaal is de onderzoekslocatie te interpreteren als een gebied van lage archeologische waarde. De bodemopbouw op de locatie kent een 'natuurlijk' verloop zonder sporen van menselijke bewoning in het verleden. Het noordelijke deel van de onderzoekslocatie is daarnaast voor het grootste deel verstoord door de aanleg van het bedrijventerrein. De locatie is, voor zover na te gaan, vanaf de Late Middeleeuwen in gebruik geweest voor landbouw. Dit geldt nog steeds voor het zuidelijke deel van de locatie (ter plaatse van boring I t/m I5) dat ten tijde van het onderzoek beplant was met graan.⁸⁶

Bij een booronderzoek aan de oostkant van de bebouwde kom wordt op grond van bekende vondsten in de omgeving een nader vervolgonderzoek geadviseerd (onderzoeksmelding 24.815). Uit een ander bureauonderzoek wordt een vervolg in de vorm van een booronderzoek geadviseerd (onderzoeknummer 28.585). Een bureauonderzoek in het centrum leverde het advies om tijdens de sloopwerkzaamheden van

⁸⁴ Ontleend aan Archis2.

⁸⁵ Ontleend aan Archis2.

⁸⁶ Tekst van Achis2.

de fundamenten en de graafwerkzaamheden voor de nieuwbouw in een archeologische begeleiding te voorzien (onderzoeksmelding 30.563). De resultaten van het booronderzoek zijn niet in Archis2 bekend (onderzoeksnummer 30.317). Van een ander booronderzoek aan de oostzijde zijn geen nadere gegevens bekend (onderzoeksnummer 29.721).

Ulft

In Ulft zijn in totaal een twintigtal onderzoeken uitgevoerd. Het onderzoek concentreert zich in het midden en het zuidelijk deel van de plaats, alsmede enkele onderzoeken in het noordwestelijk deel. Alleen het onderzoek op het bedrijventerrein De Rieze aan de westzijde van de bebouwde kom betreft een booronderzoek waaruit in de vervolg in de vorm van proefsleuven voortvloeide (onderzoeksmelding 2.148). Dit proefsleuvenonderzoek (zie waarnemingsnrs. 44.568 en 138.569) heeft uitgewezen dat het terrein in de IJzertijd bewoond is geweest. De vindplaats beperkt zich tot het hoogste deel van de terrasrug. De verwachting is dat het merendeel van de nog herkenbare sporen niet erg diep zal zijn. Op de oostelijke flank zijn waarschijnlijk zowel meer als diepere sporen aanwezig en daarom wordt aanbevolen om op dit terreingedeelte een archeologisch vervolgonderzoek te laten uitvoeren.⁸⁷ Aan de oostkant van Ulft heeft de RCE in 2007 een onderzoek uitgevoerd naar de toevalsvondst van een watermolen waarvan de oudste fundamenten dateren uit 1754. De resten van een stuw en vloedwerk zijn in de voormalige molenbeek aangetroffen en vervolgens gedocumenteerd. Op de oever zijn resten aangetroffen die vermoedelijk in verband kunnen worden gebracht met de ijzerhut (onderzoeksmelding 23.939).⁸⁸ Een behoorlijk aantal onderzoeken kent naast een bureau- tot booronderzoek geen advies tot een nader vervolgonderzoek. Een totaal van 12 onderzoeken hebben geen aanleiding gegeven tot een nader vervolg. Daarnaast zijn van twee onderzoeken de resultaten van het booronderzoek niet in Archis2 ingevoerd (onderzoeksmeldingen 33.474 en 22.581). Bij één booronderzoek aan de oostelijke kant voor Ulft wordt een vervolg in de vorm van een archeologische begeleiding aanbevolen (onderzoeksmelding 19.816). Bij een ander booronderzoek aan de oostelijke kant wordt alleen een vervolg in de vorm van proefsleuven geadviseerd indien meer dan 1 m beneden het maaiveld wordt ontgraven (onderzoeksmelding 26.411). Bij een bureauonderzoek van een behoorlijk groot plangebied aan deze oostelijke kant van Ulft wordt afhankelijk van de toekomstige planvorming vervolgonderzoek geadviseerd.

Terborg

In Terborg zijn een zevental onderzoeken uitgevoerd. De onderzoeken concentreren zich vooral in het centrum van Terborg. Een booronderzoek in het centrum geeft richtlijnen en adviezen ten behoeve van het gemeentelijke bestemmingsplan en ten aanzien van drie nieuwbouwlocaties (zie de waarnemingsnrs. 138.910-138.912). Een viertal vervolgonderzoeken in dit plangebied zijn in de vorm van nadere booronderzoeken uitgevoerd. In de booronderzoeken wordt gesproken van de kans op goede conserveringscondities van de 600 jaar oude geschiedenis van Terborg gekenmerkt door lintbebouwing. Bij een dergelijk booronderzoek zijn archeologisch relevante lagen vanaf 30 cm beneden het maaiveld aangetroffen (onderzoeksmelding 13.549). Aan de Hoofdstraat is onder andere een bewoningslaag uit de Middeleeuwen aanwezig. Aan de Walstraat stamt de oudste bewoningslaag waarschijnlijk uit de 17^e eeuw, omdat onder deze laag natuurlijke Kreftheney rivierafzettingen zijn aangetroffen. Hier is een vervolgonderzoek in de vorm van proefsleuven geadviseerd. Onlangs is een proefsleuvenonderzoek met een doorstart naar een opgraving uitgevoerd in het plangebied Pleintje Kaak (onderzoeksmeldingen 30.771 en 33.090). Nadere gegevens omtrent dit gravende onderzoek ontbreken in Archis2. Aan de zuidoostkant van Terborg zijn tijdens een booronderzoek geen archeologische waarden vastgesteld (onderzoeksmelding 22.907). De top van een oorspronkelijke podzolbodem is niet meer intact. Hoewel de

---

⁸⁷ Ontleend aan Achis2: Lohof 2000.

⁸⁸ Zie ook eerder in het rapport (Scheurs 2009); info deels ook op www.cultureelerfgoed.nl.

aanwezigheid van grondsporen in de C-horizont niet wordt uitgesloten, is het advies afgegeven geen vervolgonderzoek uit te voeren.

4.8 Uitgevoerd archeologisch onderzoek (2009-2013)

Voor de periode 2009 tot en met januari 2014 zijn in totaal 115 onderzoeksmeldingen opgenomen in de Archis2-database (actualiteit 10-01-2014). De onderzoeksintensiteit is constant. Gemiddeld zijn circa 20 (voor)onderzoeken per jaar uitgevoerd. De onderzoeksmeldingsnummers zijn opgenomen in de geactualiseerde *bijlage 1, catalogus 4*. Daarbij is de plaatsnaam toegevoegd waar het onderzoek is uitgevoerd. Op basis van de DansEasy-database (<https://easy.dans.knaw.nl/>) zijn de voor de Oude IJsselstreek voorkomende digitale bestanden getraceerd (voor zover aanwezig) en in de tabel in *bijlage 1, catalogus 5* als literatuurverwijzing opgenomen. De literatuur zelf is in een aparte literatuurlijst ondergebracht (zie onder: *Rapporten 2009-2013*).

Het merendeel van het onderzoek betreft bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek in de vorm van boringen (79%). Opgravingen zijn zeldzaam (2x; ca. 2%). Gravend onderzoek in de vorm van proefsleuven is ook weinig voorkomend (6x; 5%). Begeleidingen vormen 13% van het aantal vooronderzoeken (15x). Tot slot kan worden vermeld dat er één veldkartering is uitgevoerd.

Het archeologisch onderzoek is uitgevoerd in de volgende plaatsen (waarbij tussen haakjes het aantal onderzoeken wordt vermeld): Ulft (24x), Varsseveld (23x), Gendringen (16x), Sinderen (12x), Terborg (7x), Silvolde (6x), Voorst (5x), Netterden (4x), Etten (3x), Breedenbroek (2x), Engbergen (2x), Gaanderen (2x), Heelweg (2x), Megchelen (2x) en niet benoemd (5x).

Voor de resultaten van het archeologisch onderzoek wordt verwezen naar de rapporten. In de geactualiseerde *bijlage 1, catalogus 4* wordt in de Toelichting vaak al kort melding gemaakt van de resultaten.

5 Cultuurhistorische elementen en structuren

5.1 Methode

De opdracht van de gemeente voor het opstellen van de archeologische waarden- en maatregelenkaart omvatte ook een inventarisatie van cultuurhistorische elementen en structuren. Zeker in het buitengebied zullen afwegingen op het gebied van de ruimtelijke ordening steeds vaker keuzes vergen die - uiteraard - de sectorale gebieden van het gebouwde erfgoed, de historisch geografie en de archeologie overstijgen. De huidige bijdrage in dit hoofdstuk is een aanzet om in de nabije toekomst een integraal beleid en een afwegingskader mogelijk te maken waarbij het cultuurlandschap in zijn geheel het uitgangspunt wordt genomen.

In eerste instantie is gekeken naar de historisch-geografische eenheden binnen de gemeente. Dat zijn de verschillende ontginningstypen. Als basisbron is hiervoor de uitgebreide en gedetailleerde database van de Cultuurhistorische Waardenkaart (CHW) van Gelderland gebruikt. Deze gegevens zijn geanalyseerd en vertaald naar een kaartbeeld met verschillende ontginningstypen (Atlas, *kaartbijlage 10c*). Bij deze analyse is gekeken naar het landgebruik, het verkavelingspatroon, het ontginningstype, de hydrologie (Atlas, *kaartbijlage 10a*), de gaafheid, de fysiognomie en de bijzondere kenmerken (Atlas, *kaartbijlage 10b*). Van ieder ontginningstype is een voorbeeld gekozen en uitgewerkt.

Vervolgens zijn historisch-geografische hoofdstructuren geïnventariseerd (voornamelijk gebaseerd op het CultGIS bestand), waarbij het beeld van de 19^e eeuw is vergeleken met het huidige beeld.⁸⁹ Het gaat hierbij om hoofdwegenpatronen, waterlopen, etc.

Tenslotte is de historische bouwkunde geïnventariseerd. De rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en de MIP-objecten zijn gebruikt ten behoeve van de bebouwingsstructuur. Divers historisch kaartmateriaal is geanalyseerd om de ontwikkeling van het nederzettingpatroon in kaart te brengen.

5.2 Structuur van de ontginningen⁹⁰

De gemeente Oude IJsselstreek ligt op de overgang van het rivierengebied (van Rijn en IJssel) naar het Oost-Nederlands zandgebied. Bijna de gehele gemeente valt onder het zandlandschapstype, waarbij het noordelijk deel voornamelijk bestaat uit kamontginningen en het zuidelijk deel uit rivierterrasontginningen. In het noordoostelijke punt van de gemeente bevindt zich nog een klein gebied veenontginning en langs de zuidelijk gemeentegrens ligt een strook rivierontginningen.

Oude IJsselstreek is een gemeente met een overwegend agrarisch cultuurlandschap en kent een lange landbouwgeschiedenis. Aan de hand van de ontginningsgeschiedenis zal de historische ontwikkeling van het cultuurlandschap worden beschreven.

De ontginningen

---

⁸⁹ Dun, Caspers & Stam 2008.

⁹⁰ Provincie Gelderland 2005a; Provincie Gelderland 2005b; website gemeente Oude IJsselstreek (september 2009); Gemeente Oude IJsselstreek 2008; Barends et al. 2000; website glossarium Nederlands landschap (juni 2009); Van der Velde 2004; Schimmel, Borman & Gonggrijp 1983; De Pater et al. 1994.

De zandgronden zijn vaak geleidelijk ontgonnen, de oudste fasen vielen bovendien in perioden waaruit weinig schriftelijke bronnen zijn overgeleverd. Daarnaast is de inrichting van het zandlandschap in de loop der eeuwen sterk veranderd (dit hangt samen met de betrekkelijk goede begaanbaarheid en bewerkbaarheid van het zand). Daardoor is er weinig bekend over de vroegste occupatiegeschiedenis. Het gebied werd voor de middeleeuwen wel bewoond, maar de vormen in het huidige cultuurlandschap zullen over het algemeen niet verder teruggaan dan de vroege Middeleeuwen.

De historische ontwikkeling van de ontginning van het landschap is grofweg in drie fasen te verdelen.

In de eerste fase (oude ontginningen) worden de droge, meest vruchtbare woeste gronden ontgonnen. Deze fase wordt gevolgd door een fase waarin de natte en de minder vruchtbare gronden worden ontgonnen (jonge ontginningen). De eerste fase begint in de Middeleeuwen en duurt tot de eerste helft van de 19^e eeuw, de tweede fase duurt nauwelijks honderd jaar en eindigt ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. In de periode na 1950 worden grote delen van het landschap nogmaals op de schop genomen door middel van ruilverkavelingen, dit is de derde fase.

Fase 1a, de oude ontginningen (450 – 1000)

In de vroege Middeleeuwen was het gebied dun bevolkt. De (zeer) kleine nederzettingen (of boerderijen) lagen verspreid over het landschap. De boerderijen stonden over het algemeen op 'huiskampen', waarop akkerbouw bedreven werd (vnl. voor eigen gebruik). De akkerbouw bevond zich (in eerste instantie) op de meest vruchtbare en droge delen. De huiskampen, omgeven met houtwallen of hagen, en het wegenpatroon hadden in deze tijd een zeer onregelmatige vorm (bepaald door het natuurlijke reliëf). Naast akkerbouw hield men in deze periode ook vee, de begrazing vond plaats in de bossen (bosweiden en open plekken).

Fase 1b, de oude ontginningen (1000 – 1850)

Rond het jaar 1000 vindt een geleidelijke omslag plaats. De bevolking groeit en het agrarische bedrijfssysteem gaat zich meer richten op de heide. Het akkerareaal breidt zich uit, waardoor grotere bouwlandcomplexen, essen en nieuwe huiskampen ontstaan. Deze worden kamptontginningen genoemd en liggen vaak op kleinere dekzandkopjes in een boog om de oudste ontginningen heen. Over de exacte locatie van de boerderijen ten opzichte van de dekzandkopjes wordt in de literatuur geen uitspraak gedaan. Door de opkomende plaggenbemesting werd het heideareaal uitgebreid om voldoende mest ten behoeve van het groter wordende akkerareaal te verkrijgen. Zo verdween steeds meer aaneengesloten bos. Dit proces zette zich voort. In eerste instantie bleven de bossen in de lagere en nattere gebieden (meestal beekdalen) over, maar door de toenemende druk op de hogere gronden, werden ook de bossen in de nattere zones ontgonnen om het weideareaal uit te breiden. Naast de bossen kwamen ook de heidegronden onder druk te staan.

De druk op de bossen en de heidevelden werd zo groot dat de exploitatie ervan geregeld moest worden, dit gebeurden in zogenaamde 'marken' (waarschijnlijk ontstonden de eerste marken in de 13^e eeuw). De marken hebben een aantal eeuwen gefunctioneerd.

In de 17^e/18^e eeuw intensiveert de landbouw en neemt het areaal ontgonnen gronden aanzienlijk toe. Het weide-braakstelsel (afwisselend weiland – akkerland) wordt vervangen door continue beteling. De ontbossing neemt toe en de heide wordt (nog meer) geplagd. Bestaande essen worden uitgebreid en kamptontginningen worden voortgezet (kamptontginningen uit de nieuwe tijd liggen vaak in de vochtige gebieden met een wat betere waterhuishouding).

Vanaf de 17^e eeuw worden er landgoederen gesticht en in de 19^e eeuw legt een nieuwe groep grootgrondbezitters zich toe op het bebossen en in cultuur brengen van de arme zandgronden.

Landgoederen komen vooral in het oostelijk deel van de gemeente voor. De landgoederen onderscheiden zich van de overige ontginningstypen door de aanwezigheid van bossen en lanen.

Naast de kamp-, heide- en landgoed ontginningen zijn er ook kleinschalige veenontginningen te vinden in de gemeente Oude IJsselstreek. Er is weinig bekend over waar en hoe groot de veengebieden precies waren.⁹¹ In de 17^e en 18^e eeuw zijn waarschijnlijk al veel van deze veengebieden afgegraven, vaak voor eigen gebruik.

Fase II, jonge ontginningen (1850-1950)

De heidevelden stonden al lange tijd onder druk, maar omstreeks 1850 ging het met de heidevelden snel bergafwaarts. De heideontginningen kregen een grootschaliger karakter. Dit nieuwe landschapstype (het heideontginningslandschap) kenmerkt zich over het algemeen door een schaakbordachtige structuur met rechte lange wegen en een regelmatige percelering (vierkanten en rechthoeken). Dit in tegenstelling tot het oude zandlandschap, waarbij de structuur werd bepaald door het natuurlijke reliëf met veel krommingen.

Een bijkomend proces is het ontstaan van zandverstuivingen, ontstaan door te zware begrazing en te intensief plaggen. Om verdere zandverstuivingen tegen te gaan werd er op grote schaal bos aangeplant, waardoor het areaal heide snel af neemt.

Naast de heideontginningen bestaan de jonge ontginningen, gedreven door economische ontwikkelingen en bevolkingsgroei en mogelijk gemaakt door technische vooruitgang (zoals betere ontwateringstechnieken, de uitvinding van kunstmest en de ontwikkeling van machines), ook uit veenaafgravingen. De eerste veenontginningen vonden waarschijnlijk al plaats in de 17^e en 18^e eeuw. Vanaf 1850 zijn de veenontginningen systematischer georganiseerd. Deze veenontginningen blijven echter kleinschalig.

Fase III, ruilverkavelingen (1950-2000)

Na de Tweede Wereldoorlog kwam er een eind aan het traditionele gemengde boerenbedrijf en ging de veehouderij een overheersende positie innemen en nam de verbouw van maïs een hoge vlucht. Ruilverkavelingen, landinrichting en beeknormalisering werden uitgevoerd ter ondersteuning van het proces van agrarische vernieuwing.⁹²

Versnipperde verkaveling, slechte ontsluiting en ontoereikende ontwatering waren de belangrijkste motieven voor de ruilverkavelingen die na 1950 startten. Hierdoor zijn veel karakteristieke elementen van het kampenlandschap verdwenen, als houtwallen, heggen en stijlranden, daarnaast hebben kavolvergrotingen plaatsgevonden.

Rivierkleiontginningen

Naast zand- en veen ontginningen, bevinden zich ook rivierkleiontginningen binnen de gemeente. Het gaat hier om de zogenaamde stroomrug- en komontginningen. Historisch-geografisch gezien wordt met het rivierkleigebied alleen de streek bedoeld waar de rivier een sterke invloed op het reliëf uitoefent. De situering van de stroomruggen speelde een belangrijke rol in de occupatiegeschiedenis van het rivierkleigebied. Dat was al het geval in de Romeinse tijd, men woonde toen vrijwel uitsluitend op de hoogste delen van de stroomruggen. Op stroomruggen verschenen meer strookvormige percelen (dwars op de hoogtelijn, waardoor men een betere afwatering kreeg). De lage delen waren te nat voor akkerbouw. In de eerste helft van de middeleeuwen ontstonden al vrij grote akkercomplexen op de bovenste delen van de stroomruggen (vergelijkbaar met de essen op de zandgronden). Op de hellingen van de stroomruggen

⁹¹ De Rooi 2006 / Schut 1987a.

⁹² Barends 1983.

lagen meestal hooi- en weilanden en in de kommen de woeste gronden (deze werden zomers beweid). Alleen de laagste en natste gronden, de broeken, werden waarschijnlijk niet gebruikt. Stap voor stap werd dit steeds verder ontgonnen.

5.3 Herkenbaarheid van de ontginningstypen

Met behulp van de Cultuurhistorische Waardenkaart (CHW) van Gelderland is een analyse gemaakt van de ontginningstypen binnen de gemeente Oude IJsselstreek en de herkenbaarheid hiervan in het huidige landschap. De CHW deelt de gemeente in een aantal ontginningstypen (historisch-geografische eenheden): kampongtingingen, bossen, broeken (drassig laagland, moerasbos of kreupelhout), landbouwontginningen en veenontginningen waarbij een onderscheid wordt gemaakt (indien van toepassing) tussen jonge en oude ontginningen, natte en droge ontginningen en zand- en rivierterrasontginningen. Naast deze ontginningstypen worden ook oude buitens en voormalige geulen en meanders onderscheiden. De CHW omvat een vlakdekkend bestand dat in de eerste plaats is gekarakteriseerd naar historische kenmerken op basis van analyse van historische kaarten, bodemkaarten en moderne topografische kaarten. Structuren uit het toenmalige landschap en de aanwezigheid van bepaalde bodemtypen zijn indicaties voor de ontginnings- en de bewoningsgeschiedenis van het landschap, waarop ieder vlak getypeerd en begrensd werd naar historisch-geografische kenmerken.⁹³ Daarnaast is de mate van verandering van het landschap opgenomen in de database als ook de naam (toponiem), toelichting, score voor gaafheid, fysiognomie en nog een aantal andere eigenschappen. Door diverse queries op de CHW-database uit te voeren zijn een aantal kaartbeelden gemaakt van de gemeente Oude IJsselstreek met betrekking tot de historische geografie van het gebied (*Atlas, kaartbijlagen 10a en 10b*).

De ontginningstypen in de gemeente Oude IJsselstreek zijn grofweg in te delen in twee grote categorieën: de nat-droge zandgebieden (nat-droge kampongtingingen (27%), broekige kampongtingingen (8%), jonge landbouwontginningen in het nat-droge zandgebied (9%)) en de rivierterrasontginningen (rivierterrasontginningen op de hogere plateaus (5%), rivierterrasontginningen op afwisselend plateaus en laagten (16%), broeken in het rivierterrassegebied (11%), daarnaast bestaat 9% van de gemeente uit bebouwd gebied.

Voor de analyse voor de gemeente Oude IJsselstreek is een eerste selectie gemaakt op basis van de mate van verandering van het cultuurlandschap. Immers een cultuurlandschap dat weinig veranderd is en goed herkenbaar is in het huidige landschap, heeft een hoge cultuurhistorische waarde. Een groot deel van de gemeente is geheel veranderd (26%) of bebouwd (9%), daarnaast is 49% zodanig veranderd dat alleen de hoofdstructuren nog aanwezig zijn. Slechts 16% van het oppervlak van de gemeente is weinig veranderd (alleen perceelsvergroting of verkleining).

De basis voor de historisch-geografische inventarisatie (het selectiegebied) bestaat uit ruim de helft (65%) van het grondgebied van de gemeente (de bebouwing en totaal veranderde gebieden zijn weg gelaten). Hierin zijn de gebieden meegenomen waarvan alleen de hoofdstructuren nog aanwezig zijn of die alleen zijn gewijzigd op basis van hun perceelsformaat. Hierbij een kanttekening: het overgrote deel (meer dan 76%) is zodanig veranderd dat alleen de hoofdstructuren nog aanwezig zijn. Slechts een klein deel is maar lichtelijk veranderd (wat alleen perceels verkleining of –vergroting inhoudt).

Het selectie gebied bestaat voor het overgrote deel uit kampongtingingen, nat-droge kampongtingingen (40%) en broekige kampongtingingen (6%). Daarnaast bestaat het gebied uit rivierterrasontginningen (rivierterrasontginningen op de hogere plateaus (8%), rivierterrasontginningen op afwisselend plateaus en laagten (21%), broeken in rivierterrassegebied (12%).

⁹³ Metadata behorende bij de CHW-database (bron: Provincie Gelderland).

Het is opvallend dat vooral de jonge ontginningen buiten de selectie vallen. Dit betekent dat vooral de jonge ontginningen totaal zijn veranderd (het oude landschap is dus verdwenen). Het gaat dan voornamelijk om jonge landbouwontginningen in het nat-droge zandgebied, jonge bossen in het nat-droge zandgebied en jonge ontginningen op afwisselend plateaus en laagten. Van de jonge ontginningen zijn alleen de jonge veenontginningen nauwelijks aangetast in het huidige landschap, maar beslaat slechts 1% van de oppervlakte van de gemeente. Daarnaast gaat het om de iets oudere ontginningen: broekige kampontginningen, broeken in het zandgebied en broeken in het rivierterrassengebied (32%).

Voor ieder ontginningstype, nog aanwezig binnen de gemeente Oude IJsselstreek, wordt een karakteristiek voorbeeld uitgelicht en toegelicht (zie voor de locaties van de verschillende gebieden de Atlas, *kaartbijlage 10c*).

- Nat-droge kampontginningen (nat-droog): Landstraat
- Broekige kampontginningen (nat): Heelweg-West
- Droge kampontginningen (droog): Varsseveld
- Oude bossen in het nat-droge zandgebied (nat-droog): Anholtsche Broek
- Jonge bossen in het nat-droge zandgebied (nat-droog): De Vennebulten
- Jonge landbouwontginningen in het nat-droge zandgebied (nat-droog): Stuivezand
- Broeken in het zandgebied (nat): Kroezenhoek
- Binnendijkse geulrestanten of verlande riviermeanders: Hettergraaf & Milinger Landwehr
- Oude bossen op de hogere plateaus (droog): Engbergen
- Oude buitens op afwisselend plateaus en laagten (nat-droog): Kasteel Wisch & Huize Landfort
- Rivierterrasantginningen op hogere plateaus (droog): Hoge Straat (Megchelen)
- Broeken in het rivierterrassengebied (nat): Waalsh Water/ Etten en Netterden / Silvodsche Slagen
- Jonge ontginningen op afwisselend plateaus en laagten (nat): Ulft
- Jonge ontginningen in veengebieden (nat): Zwarte Veen

Nat-droge kampontginningen (voorbeeld: Varsseveld – slechts hoofdstructuren nog aanwezig)

Het gaat hierbij om nieuwe huiskampen (oude ontginningen, tweede fase) die in de Late Middeleeuwen werden aangelegd op minder vruchtbare gronden, in nat-droge gebieden. Deze kampontginningen bestaan voornamelijk uit grasland en akkers. De kampen werden vaak omheind door heggen of houtwallen en hadden een onregelmatige vorm. Het wegenpatroon was vrij dicht en onregelmatig en de bebouwing (met kampen) lagen verspreid door het landschap en soms in kleine buurschappen bijeen.

Broekige kampontginningen (voorbeeld: Heelweg-West – lichtelijk veranderd)

Natte broeken met broekige kampontginningen zijn over het algemeen van slechtere kwaliteit (in termen van bodemvruchtbaarheid) en worden overwegend als grasland gebruikt (soms gemengd met akkers, nat bos en/of moeras). De meeste broeken zijn ontgonnen in de tweede fase van de oude ontginningen (Nieuwe Tijd).

Droge kampontginningen (voorbeeld: Varsseveld – lichtelijk veranderd)

Droge kampontginningen behoren tot de oudste ontginningen uit de Vroege Middeleeuwen en bestaan overwegend uit akkers (soms met tuinbouw of fruitteelt). De onregelmatig gevormde huiskampen lagen in deze eerste fase op de hoge (droge) delen en werden omgeven met hagen of houtwallen. De vorm van de huiskampen en het wegenpatroon was onregelmatig, deze werden bepaald door het natuurlijke reliëf. De droge kampontginningen vertonen een onregelmatige blokverkaveling.

Oude bossen in het nat-droge zandgebied (voorbeeld: Anholtsche Broek – lichtelijk veranderd)

Bossen komen voor op het nat-droge zandgebied. De oude bossen zijn ontstaan in de Late Middeleeuwen (mogelijk Vroege Middeleeuwen). Er zijn nog maar weinig bossen aanwezig tegenwoordig, de gebieden zijn in de loop der tijd ontbost ten behoeven van de ontginningen. Het Anholtsche Broek is een voorbeeld van een oud nat bos.

Jonge bossen in het nat-droge zandgebied (voorbeeld: de Vennebulten - slechts hoofdstructuren nog aanwezig)

Jonge bossen komen voor op het nat-droge zandgebied. De jonge bossen stammen uit de Nieuwste Tijd. Ook veel arealen jonge bossen zijn ontbost ten behoeven van de ontginningen. De Vennebulten is een voorbeeld van een jong bos (20e eeuw) met kleine vennen en heiderestanten.

Jonge landbouwontginningen in het nat-droge zandgebied (voorbeeld: Wolfersveen/Stuivezand - slechts hoofdstructuren nog aanwezig)

De jonge landbouwontginningen bevinden zich in het nat-droge gebied en bestaan overwegend uit natte heide, hooiland, moeras en soms nat bos. Deze gebieden zijn ontgonnen in de Nieuwste Tijd en bestaan uit een regelmatige blok- of strokenverkaveling.

Broeken in het zandgebied (voorbeeld: Kroezenhoek – slechts hoofdstructuren nog aanwezig)

Natte broeken zijn over het algemeen van slechtere kwaliteit (in termen van bodemvruchtbaarheid) en worden overwegend als grasland gebruikt (soms gemengd met akkers, nat bos en/of moeras). De meeste broeken zijn ontgonnen in de tweede fase van de oude ontginningen (Nieuwe Tijd).

Binnendijkse geulrestanten of verlandde riviermeanders (voorbeeld: Hettergraaf & Milinger Landwehr – slechts hoofdstructuren nog aanwezig)

Binnendijkse geulrestanten of verlandde riviermeanders maakten deel uit van het riviersysteem na bedijking of verlanding verloor de geul of meander zijn functie. Vaak zijn ze nog wel herkenbaar in het huidige landschap.

Oude bossen op hogere plateaus (voorbeeld: Engbergen – lichtelijk veranderd)

Engbergen is een gemengd bos gelegen op een hoogte langs de Oude IJssel.

Oude buitens op afwisselend plateaus en laagten (voorbeelden: Kasteel Wisch & Huize Landfort – lichtelijk veranderd)

Kasteel Wisch is een middeleeuws kasteel en Huize Landfort een 19e eeuwse buitenplaats.

Rivierterrasontginningen op hogere plateaus (voorbeeld: Hoge Straat (Megchelen) – lichtelijk veranderd)

De rivierterrasontginningen op de hogere (droge) plateaus behoren tot de oude onregelmatige ontginningen en bestaan overwegend uit akkers.

Broeken in het rivierterrassegebied (voorbeelden: Waalsch Water – slechts hoofdstructuren nog aanwezig en Etten en Netterden en Silvoldsche Slagen – lichtelijk veranderd)

Het Waalsch Water is een redelijk goed bewaarde watervoerende oude geul van de Oude IJssel. De Broeken in het rivierterrassegebied liggen laag en zijn nat. Ze bestaan voornamelijk uit grasland, soms afgewisseld met akkers, nat bos of moeras. De

Jonge ontginningen op afwisselend plateaus en laagten (voorbeeld: Ulft – slechts hoofdstructuren nog aanwezig)

De ontginningen op afwisselend plateaus en laagten zijn nat-droge jonge rationale ontginningen.

Jonge veenontginningen (voorbeeld: Zwarte Veen – slechts hoofdstructuren nog aanwezig)

Het Zwarte Veen is een rationeel ontgonnen, open en agrarisch productieland doorsneden door sloten en populierenlanen langs wegen. De jonge veenontginningen zijn nat en bestaan overwegend uit veen en moerasbos. Het verkavelingspatroon bestaat uit regelmatige stroken of blokken.

5.4 Inventarisatie historisch-geografische structuren

Naast de basis ontginningsstypen, zijn ook een aantal karakteristieke historisch-geografische structuren geïnventariseerd.

Infrastructuur

In de Late Middeleeuwen vormen de handelsroutes het interlokale netwerk van wegen, aangevuld met een grillig lokaal netwerk van wegen op de rivierduinen en de plateauelling. Vanaf de Late Middeleeuwen maakte het handelsverkeer gebruik van routes langs het IJsseldal (Zutphen-Doesburg-Bocholt) naar Duitsland. Een belangrijke route liep langs de Oude IJssel, een andere belangrijke route was een oude Hessenweg (Keppel-Zelhem-Aalten). In de tweede helft van de 19^e eeuw werden veel doorgaande wegen verhard.

In 1885 worden Terborg en Varsseveld aangesloten op de spoorlijn Zevenaar-Winterswijk. Eerder in 1882 werd de (stoom)tramverbinding Dieren-Terborg geopend. Deze lijn wordt in 1890 doorgetrokken naar Gendringen (via Ulft) en in 1903 naar Isselburg (Duitsland). Tussen 1904 en 1935 heeft de lokaalspoorweg Dinxperlo-Varsseveld bestaan, met stations te Varsseveld, Hebink en Sinderen. In 1908 is de tramverbinding Lichtenvoorde-Terborg-Zeddam tot stand gekomen. In de eerste helft van de 20^e eeuw worden veel busdiensten geopend, de opname in het buslijnnet vanuit Doetinchem draagt sterk bij aan de ontsluiting van het gebied.

De Oude IJssel vormt in de Late Middeleeuwen een belangrijke scheepvaartroute, echter door vooral verzanding wordt de rivier minder bruikbaar. De Oude IJssel is verschillende keren gekanaliseerd. Naast de Oude IJssel is ook de Slinge vanaf de Late Middeleeuwen als waterweg in gebruik. De Boven-Slinge (voorheen Slingerbeek) werd in de 19^e eeuw gekanaliseerd, waardoor beperkte scheepvaart mogelijk werd.

Als gevolg van de onregelmatige waterstanden was de economische betekenis van de beken gering. Veel van de infrastructuur (zowel de wegen als de waterlopen) zijn door de latere ruilverkavelingen recht getrokken en/of verlegd. De 19e eeuwse hoofdwegen en waterlopen die nog in het huidige landschap aanwezig zijn, zijn opgenomen in de inventarisatie (zie Atlas, *kaartbijlage 10c*).

Landweren

Een landweer is een aarden wal, oorspronkelijk begroeid met bomen of struikgewas. Aan één of aan beide zijden van de wal lag een droge gracht of sloot.⁹⁴ Landweren konden verschillende functies hebben. In de eerste plaats markeerde de landweer een territoriale grens. Ten tweede de verdediging van een bepaald gebied. Ook beschermden landweren stadsgebieden of ze dienden ter bescherming van het vee op stadswiden. Landweren waren ook functioneel als tollinie en in de Achterhoek kon de landweer ook dienen als markeergrens. Een landweer kon meerdere van deze functies vervullen. In de inventarisatie zijn de restanten van één landweer en een vermoedelijk tracé van een landweer opgenomen, nabij de Duitse grens.

Landgoederen

---

⁹⁴ Barends 1998; zie ook: Brokamp 2007.

In het kader van de verdediging van de Oude IJssel en het achterland zijn in de Late Middeleeuwen diverse versterkte burchten gebouwd, onder andere kasteel Schuilenburg, nabij Silvolde, de Zwanenburg en kasteel Wisch, dat in de 12^e eeuw werd vervangen door een nieuw kasteel op een nieuwe plek (nabij het kasteel ontstond een agrarische nederzetting, Terborg). Grootgrondbezit heeft een belangrijke rol gespeeld in de 18^e en de 19^e eeuw. In de tweede helft van de 19^e eeuw worden woeste gronden, in bezit van landgoedeigenaren, bebost ten behoeve van de houtvoorziening voor onder andere de ijzergieterij-industrie. De landgoederen onderscheiden zich van de overige landschapstypen door de aanwezigheid van bossen en lanen.

Afwateringsstructuur

De afwatering vormde een eeuwenoud probleem, het hoogteverschil tussen het oostelijke en westelijke gedeelte van de gemeente draagt er sterk toe bij dat er in het algemeen sprake is van een westelijke afstroming. Deze afstroming vindt met name plaats via de beken Ziegenbeek, Bergerslagbeek, Lovinkse Beek/Binnenbeekje, Akkermansbeek en de rivieren Slinge en Oude IJssel. De Oude IJssel is de voornaamste rivier ten behoeve van de afwatering. De kavelsloten in het dekzandgebied stromen in zuidwestelijke richting af en monden rechtstreeks uit in de in de Oude IJssel uitkomende beken of indirect via een der zijarmen. Door de slechte afwatering ontstonden grote drassige gebieden, die daardoor relatief laat werden ontgonnen.

Industriële nijverheid

De aanwezigheid van natuurlijk ijzervorkomens (ijzeroer) leidde al vroeg tot ijzerproductie in het gebied van de Oude IJssel. De oprichting van de Dru in 1754 is daar het rechtstreek gevolg van (zie *paragraaf 2.6*). Van belang voor de verdere industriële ontwikkeling van de overwegend agrarische gemeente is ook de oprichting van ijzergieterij Vulcaansoord (1821) te Gaanderen in de buurgemeente Doetinchem. Gedurende de periode 1850-1940 vindt de opkomst plaats van de ijzergieterij-industrie. Langs de beken en rivieren liggen ijzeroerbanken, waaruit ijzeroer werd gedolven als grondstof voor de ijzergieterij-industrie. In de jaren '20 van de 20^e eeuw gaat het minder voorspoedig met de ijzergieterij, als gevolg van de sterker wordende Duitse concurrentie. Echter vanaf 1933 nemen de orders weer toe (wapenindustrie), waarna een hausse in de ijzerindustrie plaatsvindt.

Ook de baksteenindustrie is van betekenis geweest. Zo hebben in Etten meerdere ovens gestaan (Zeddamsesweg, Oude IJsselweg). Voor de baksteenindustrie is ook klei afgeticheld. Binnen de gemeente is ook zand en grind gewonnen, waardoor plaatselijk het natuurlijke landschap is aangetast.

Daarnaast bevinden zich in het gebied huisweverijen die de aanzet gegeven tot een bescheiden textiel industrialisatie in ca. 1875. Verder zijn er diverse fabriekjes binnen de gemeente als, leerlooierijen, een bierbrouwerij, een wollenmanufacturenfabriek en een tricotfabriek, de lederwarenfabriek, een boterfabriek, een zuivelfabriek, een breifabriek, een klompenfabriek, meubelfabrieken, cementpannenfabrieken, beschuit- en koekfabrieken, borstelfabrieken en een machinefabriek. Eerder al, aan het eind van de 17^e eeuw kwam een bescheiden tabaksteelt op in Etten, Netterden en Gendringen.

5.5 Gebouwd erfgoed

Voor de analyse van het gebouwde erfgoed in de gemeente Oude IJsselstreek is gekeken naar nederzettingsstructuren en individuele objecten. Betreft de individuele objecten zijn de Rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en MIP-objecten geïnventariseerd (zie kaartbijlages I la t/m I lg).

Betreffende de nederzettingsstructuren is gekeken naar de ontwikkeling van de zes hoofdkernen binnen de gemeente, te weten Etten, Gendringen, Silvolde, Terborg, Ulft en Varsseveld. Voor deze kernen is het ontwikkelingspatroon in kaart gebracht (zie kaartbijlages I Ib tot en met I Ig). Daarbij is gekeken naar de situatie in 1850 (gebaseerd op de Kadastrale Minuut, 1811-1832, de historische topografische atlas Achterhoek, Liemers, Rijk van Nijmegen (1:25.000)⁹⁵ en J. Kuyper, ca. 1865-1870), de situatie in 1900 (gebaseerd op de Topografische Militaire Kaart, 1908) en de situatie in 1950 (gebaseerd op de topografische kaart, 1955). Naast de hoofdkernen bestaat de gemeente uit Bontebrug, Breedenbroek, Heelweg, Megchelen, Netterden, Sinderen, Varsseveld, Voorst en Westendorp. Daarnaast bevinden zich een aantal buurtschappen in de gemeente: De Heuven, Milt, Rafelder, Veldhunten, Wals, Warm, Wieken, en Ziek.⁹⁶

Etten⁹⁷

Etten is gelegen op rivierduinen langs de Oude IJssel en is één van de oudste kernen in de gemeente. Bouwsporen in de oude dorpskerk tonen aan dat de woongemeenschap in de 11e eeuw reeds een eigen kerkgebouw bezat. De belangrijkste uitbreidingen en verdichting uit de periode 1850-1940 vinden in deze kern langs de Dorpsstraat en Zeddamsesweg plaats. Tevens wordt de brinkvormige Oude Kerkstraat met daarin de Nederlands Hervormde Kerk, dichterbouwd met woonhuizen. Na 1960 verandert het aanzicht grondig door de aanleg van nieuwe wegen en woonwijken.

Gendringen

Gendringen is gelegen op de rivierduinen langs de Oude IJssel. Gendringen was in de middeleeuwen een vesting. De toen drassige omgeving zal een rol in de weerbaarheid hebben gespeeld. Het dorp was bezit van de aartsbisschop van Keulen en net als Etten in leen gegeven aan de heren van Bergh die in het kasteel in 's-Heerenberg resideerden. Het dorp werd in 1830 door een grote brand getroffen, die bijna het hele dorpscentrum vernietigde. De huidige Nederlands Hervormde kerk in het centrum is de opvolger van de middeleeuwse kerspelkerk die eveneens afbrandde. De huidige Rooms-katholieke kerk in het centrum is aan het eind van de negentiende eeuw gebouwd. De Grotestraat vormt de hoofdstraat van deze kern. Herenhuizen, winkels en burgerwoonhuizen zijn in de periode 1850-1940 lintvormig langs deze straat gebouwd. Loodrecht op de Grotestraat ligt het Kerkpad met daaraan de Martinuskerk met een toren uit de 15e eeuw. Arbeiderswoningen worden gebouwd in de periode rond 1930 aan de IJsselstraat en de Kromme Elleboog. Langs de Anholtseweg worden in de periode tot 1930 herenhuizen en villa's gebouwd.

Silvolde

Silvolde is gelegen op een rivierduin van de Oude IJssel. De structuur van het dorp is aangepast aan de hoogteverschillen. De Bosstraat, Marktstraat, Markt, Lichtenbergseweg en Prins Bernhardstraat volgen min of meer de hoogtelijnen en zijn lineair bebouwd met arbeiderswoningen, boerderijen en burgerwoonhuizen. Langs de Prins Bernhardstraat worden een schooltje en een zuivelfabriek gebouwd. Deze straat komt uit bij de Molenberg met molen en een clustering van bebouwing rond de molen. De doorgaande Terborgse-Ulftseweg loopt over het rivierduin en krijgt een lintvormige verdichting. Deze verdichting is het sterkst nabij de Markt. Hier vindt ook een menging van functies plaats, zoals horeca-, winkel- en woonbestemmingen. De lintvormige bebouwing langs de Ulftseweg wordt in zuidelijke richting minder en meer onderbroken.

Terborg

---

⁹⁵ Dun, Caspers en Stam 2008.

⁹⁶ Website gemeente Oude IJsselstreek (September 2009).

⁹⁷ Beschrijving van de kernen is gebaseerd op: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) 1966 / Stichting MIP-Gelderland 2002a .

Terborg is gelegen in het rivierduingebied van de Oude IJssel. Lang is aangenomen dat de Hoofdstraat in Terborg op een stuifduin van de Oude IJssel was gebouwd. Dit inzicht is onlangs gewijzigd doordat uit recente opgravingresultaten geconcludeerd moet worden dat de hoogte, waarop Terborg gebouwd is, geen stuifduin betreft maar kunstmatig is opgebracht. Terborg is de enige stad van gemeente, ze kreeg in 1419 stadsrechten van de Heeren van Wisch. Terborg is vernoemd naar de Burcht ('ter burght') van de Heeren van Wisch, die in de 12^e eeuw een burcht aan de oever van de Oude IJssel ('Die Heuven') lieten bouwen. Deze burcht, waaraan de voormalige gemeente Wisch haar naam dankte, is inmiddels verdwenen. Het huidige kasteel Wisch in Terborg is van een recenter datum. De structuur van de kern Terborg bestaat in wezen uit de Hoofdstraat: een licht gebogen straat met gesloten straatwanden, bestaande uit voornamelijk woonwinkelhuizen. De Hoofdstraat sluit in oostelijke richting aan op de Doetinchemse-Silvoldenseweg en gaat over in de kern Silvolde. In het overgangsbied van de Hoofdstraat en de Laan van Wisch naar het Huis Wisch zijn in de periode 1850-1940 grotere herenhuizen en openbare gebouwen verzeen. Dit gebiedje met de oudere NH-kerk gaat over in de Ettensestraat met voornamelijk vrijstaande herenhuizen. Meer westelijk worden aan de Tuinstraat, Vulkanstraat, Staringstraat en Kramersweide in de periode rond 1930 middenstands- en arbeiderswoningen gebouwd. De Stationsweg heeft verspreide bebouwing met herenhuizen en langs de spoorlijn richting Varsseveld wordt omstreeks 1920 de ijzergieterij Lovink gebouwd. De structuur van Terborg met het Huis Wisch en de bebouwde Hoofdstraat kan als kasteelvoorstad worden gekenmerkt.

Ulft

Ulft is gelegen op een rivierduin langs de Oude IJssel. De kern Ulft kent een langgerekte lineaire structuur langs de Oude IJssel, gevormd door de buurtschappen Oer, Pol en Ulft. Ontwikkelingen in de periode 1850-1940 vinden als opvulling binnen en aan de hoofdstructuur en zijwegen daarvan plaats. De doorgaande weg bestaande uit de Ettenseweg, Dr. Ariënsstraat, ir. Sassenstraat, Bongersstraat en Veldstraat heeft aan de noordzijde lineaire bebouwing bestaande uit vrijstaande woningen en villa's. Aan de oost- en westzijde van de Dr. Ariënsstraat worden arbeiderswoningen gebouwd in de periode 1900-1940. Dit gebied sluit aan op het fabrieksterrein van de ijzergieterij. Meer zuidelijk langs de ir. Sassenstraat, nabij de Anthoniuskerk wordt gedurende de periode 1850-1940 de bebouwing verdicht met herenhuizen en villa's en worden burgerwoningen gebouwd o.a. aan de Van Nispenstraat, de Deken Nijkampstraat, de Kerkstraat en Diergaarde. De F.B. Deurvorststraat krijgt in deze periode steeds meer een winkelfunctie. Verder naar het zuiden langs de Veldstraat liggen kleinere landarbeiderswoningen en een arbeiderswijkje gebouwd rond 1930 in het gebied de Zandberg. In het zuidelijk gedeelte van de kern vindt langs de Bongersstraat een ontwikkeling van kleinere fabrieken plaats, o.a. een tweede ijzergieterij. De laatste dateert uit 1895.

Varsseveld

Varsseveld is gelegen in het dekzandgebied van het Laagterras. Bij het knooppunt van wegen heeft met name aan het Kerkplein een verdichting van de bebouwing plaatsgevonden. De toeleidende wegen krijgen in de periode 1850-1940 naar het centrum toe, gesloten straatwanden met afwisselend winkels, woonhuizen en middenstandswoningen. Deze verdichting vindt vooral plaats langs de Doetinchemseweg en de Spoorstraat. Bij het centrum worden twee loodrecht op de Doetinchemseweg staande zijstraten, de Prinses Marijkestraat en de Prinses Beatrixstraat en de daarop aansluitende Koningin Julianastraat, in de periode na 1930 met rijtjes- en kleine vrijstaande arbeiderswoningen gebouwd. De Schoolstraat wordt lintvormig gebouwd. Deze straat sluit aan op de Lichtenvoordseweg die relatief onbebouwd blijft. De Dames Jolinkweg wordt in de periode rond 1930 gebouwd met herenhuizen en villa's tussen de daar gelegen oudere boerderijbebouwing. Langs deze weg ontwikkelt zich na 1940 de houtverwerkende industrie. Een eerdere industriële ontwikkeling heeft aan de Boterstraat plaatsgevonden, waar de zuivelindustrie geconcentreerd was. De Boterstraat gaat over in de Hiddinkdijk met verspreide burgerwoningen.

Overige nederzettingen⁹⁸

Onder de overige nederzettingen worden geschaard de gehuchten Bontebrug, Breedenbroek, Heelweg, Megchelen, Netterden, Sinderen, Varsselder, Voorst en Westendorp en de buurtschappen: De Heuven, Milt, Rafelder, Veldhunten, Wals, Warm, Wieken, en Ziek.⁹⁹ Hieronder volgt een korte karakteristiek.

Bontebrug

Bontebrug is gelegen in het rivierduingebied van de Oude IJssel. Bij de aansluiting van de Uiftseweg-Dinxperloseweg vormt zich vanaf 1900 een verdichting van middenstand- en arbeiderswoningen langs de Bontebrug. Ook wordt hier een school en kerk gebouwd. Aanvankelijk heet deze kern Nieuwdorp, later is het Bontebrug geworden, genoemd naar de brug over de Oude IJssel ter plaatse.

Breedenbroek

Breedenbroek is gelegen op een rivierduin langs de Oude IJssel. De in het oosten gelegen kern tegen Dinxperlo is een wegdorp aan de Terborgseweg en heeft in de periode 1850-1940 enige verdichting gekregen van de lineaire bebouwing. Breedenbroek ligt in een oorspronkelijk drassige streek (broek is moerasland) en was lange tijd ontoegankelijk. Vanaf de middeleeuwen werd het gebied ontgonnen. Bij de verdeling van het Breedenbroek in de late middeleeuwen verwierf Anholt het zuidelijke deel, 'Klein-Breedenbroek' geheten, vandaar de naam 'Anholtsebroek' voor het bos.

Heelweg

Heelweg, een clustering van boerderijen, is gelegen op de zandgronden.

Megchelen

Megchelen is gelegen op een rivierduin langs de Oude IJssel. De kern Megchelen krijgt in de periode 1850-1940 een verdichting van lineaire bebouwing, bestaande uit burgerwoningen, ambachtelijke bedrijven en bebouwing voor agrarische doeleinden langs de Julianaweg, de Hollandseweg en de Millingseweg. Het dorp is aan drie kanten omsloten door de Duitse grens. De eerste bewoning van Megchelen gaat ver terug, archeologische vondsten leverden ten westen van het dorp Romeins en inheems aardewerk op. Het latere Karolingische aardewerk dat er eveneens werd gevonden toont aan dat er ook in de 9e en 10e eeuw nog sprake was van een nederzetting.

Netterden

Netterden is op een rivierduin gelegen. De kern Netterden ligt op een zandopduiking aan de weg Emmerich-Terborg. De structuur waarbinnen de uitbreidingen in de periode 1850-1940 hebben plaatsgevonden zijn de Acacialaan, Netterdenseweg, Emmerikseweg en Papenkampsweg. De bebouwing bestaat uit een menging van boerderijen en burgerwoningen. Het gebruik van tufsteen in de St. Walburgiskerk suggereert dat de geschiedenis van het dorp teruggaat tot de 12^e eeuw. In 1344 is er reeds sprake van een parochie in Netterden, deze kerk viel tijdens de reformatie in gereformeerde handen. De kerk is in 1800 als enige kerk boven de grote rivieren aan de Katholieken teruggegeven.

Sinderen

Sinderen is gelegen op de zandgronden, langs de inmiddels opgeheven goederenspoorlijn Varsseveld-Dinxperlo, aan de Aaltense-Sinderenseweg, en wordt gevormd door een clustering van boerderijen en een schooltje. Ten westen van de kern lag het voormalige kasteel Sinderen.

---

⁹⁸ Stichting MIP-Gelderland 2002a / Stichting MIP-Gelderland 2002b / Gemeente Oude IJsselstreek 2008.

⁹⁹ Website gemeente Oude IJsselstreek (September 2009).

Varsselder

Varsselder is gelegen op een rivierduin langs de Oude IJssel. Deze kern verdicht zich langs de Hoofdstraat met burgerwoningen en agrarische bebouwing. Varsselder wordt als buurtschap reeds in de 15^e eeuw genoemd. Aanvankelijk kende Varsselder een verspreide bebouwing van boerderijen. Tot ca. 1950 bestond Varsselder uitsluitend uit lintbebouwing langs de Hoofdstraat met de grootste dichtheid aan weerszijden van de kerk. In de zestiger jaren van de 20ste eeuw vonden uitbreidingen van de bebouwing plaats aan de Vicarisweg en de Pastoor Balkstraat. Later werd langs de Leemlandseweg en de Berghseweg gebouwd.

Voorst

Voorst is een klein buurtschap gelegen langs de Aa-strang.

Westendorp

Langs de Doetinchemseweg, op de zandgronden ligt de kern Westendorp. Langs deze doorgaande weg liggen geconcentreerd enkele boerderijen.

De Heuven

Een klein buurtschap waar het oude kasteel Wisch gelegen heeft. Het nieuwe kasteel kwam aan de andere kant van de Oude IJssel.

Milt

De buurtschap bestaat uit verspreide bebouwing (boerderijen).

Rafelder

De buurtschap bestaat uit verspreide bebouwing (boerderijen).

Veldhunen

De buurtschap bestaat uit verspreide bebouwing (boerderijen). Veldhunen wordt al in de 14e eeuw in officiële papieren genoemd en is steeds een kleine woonkern gebleven, van voornamelijk boerenhoeven. Het middelpunt is de herberg "t Holteren Peard" (nu 'De Zon'). Veldhunen groeide uit van hofmark naar gildegemeenschap.

Wals

Wals bestaat uit verspreide bebouwing van boerderijen en burgerwoonhuizen langs verbindingswegen.

Warm

De buurtschap bestaat uit verspreide bebouwing (boerderijen).

Wieken

De buurtschap bestaat uit verspreide bebouwing bestaande uit boerderijen en burgerwoonhuizen langs verbindingswegen.

Ziek

De buurtschap bestaat uit verspreide bebouwing (boerderijen).

6 Veldtoets landschappenkaart en historisch-geografische kaart

6.1 Methode en vraagstelling

Ter toetsing van de betrouwbaarheid van de technische mogelijkheden van de diverse datasets die zijn gebruikt voor het opstellen van de verwachtingenkaart en het daarbij gehanteerde verwachtingsmodel, zijn twee veldwerkdagen besteed aan een visuele terreininspectie van het buitengebied. Er is steeds gekozen voor een generieke probleemstelling ter controle of aanvulling of nauwkeurigheid van de verwachtingenkaart of voor de inspectie van aardkundige, archeologische en cultuurhistorische fenomenen en technische (on)mogelijkheden die tijdens de kaartanalyse vragen oproepen of een nieuw perspectief boden. Er is dus niet voor gekozen om bekende archeologische terreinen op gaafheid te toetsen. In een aantal gevallen zijn wel bekende terreinen bekeken, maar dan vanuit het perspectief van de generieke vraagstelling.

De volgende vraagstellingen waren leidend bij het geologische veldwerk en historisch-geografische veldwerk:

- Hoe staat het met de visuele gaafheid van de plaggendekken;
- Hebben kleine dekzandopduikingen een esdek (eenmansessen)?;
- Op de AHN lijken stijlranden heel exact te kunnen worden bepaald. Een veldtoets moet uitwijzen of bodemkundige en/of geomorfologische eenheden op de kaart daarmee scherper kunnen worden gegrensd;
- Bij de eerste kaartanalyse is vastgesteld dat de legenda-eenheden van de geomorfologische kaart ten opzichte van de bodemkaart in verschillende richtingen 'vershoven' kan zijn. In het veld moet geverifieerd worden of de bijstelling van het kaartbeeld 'terecht' is uitgevoerd;
- Het historisch-geografische veldwerk had tot doel het bureauonderzoek te onderbouwen met een veldimpressie en tegelijkertijd de karakteristieke fenomenen fotografisch vast te leggen.

6.2 Geologisch veldwerk

De voornaamste doelstelling van de in oktober 2009 uitgevoerde landschappelijke veldtoets was om na te gaan in hoeverre de morfologie van de laatglaciale en vroeg Holocene Oude IJssel nog in het veld zichtbaar zijn en of er boven op de zandruggen en zandkopjes een esdek aanwezig is. De boringen hadden tot doel het bepalen van de dikte van het esdek op de langgerekte zandrug in het noorden van de gemeente en het bepalen van de bodemopbouw op het Laagterras tussen de dekzandkopjes in (en dan vooral om na te gaan of de riviersedimenten hier vrijwel direct aan het oppervlak liggen). Het gaat hier uiteraard slechts om een steekproef en niet om een gedetailleerde kartering om de bodemopbouw en geologie in kaart te brengen. De gezette boringen hebben wel uitgewezen dat de bodemopbouw en geologie ter plekke goed overeen komt met de bodem- en geologische kaart.

- Het AHN beeld laat veel reliëf zien in het dal van de Oude IJssel, dit is veelal de laatglaciale riviermorfologie met diverse restgeulen en de overstromingsvlakte. In het huidige landschap is die morfologie echter niet meer heel duidelijk herkenbaar. Van de restgeulen is vaak niet meer overgebleven dan een slotje, veel van de oorspronkelijke morfologie zal vooral door schaalvergroting in de landbouw zijn verdwenen;

- Het is op zich natuurlijk mogelijk om de riviermorfologie in grote mate van detail uit te karteren, maar de vraag is of dat meer informatie oplevert die van belang is voor de verwachtingenkaart. Zoals de kartering nu is uitgevoerd (onderscheid tussen de geulen/restgeulen en de overstromingsvlakte) zou het in principe voldoende moeten zijn;
- Verreweg het grootste deel van de nederzettingen/dorpen ligt op duidelijk hogere plaatsen in het dal van de Oude IJssel. Deze verhogingen zijn rivierduinen of eventueel restanten van een ouder, hoger terrasniveau. De rivierduinen hebben vermoedelijk een laatglaciale ouderdom. Het zijn zeer waardevolle gebieden die voor bewoning zeer geschikt waren;
- De hoogste rivierduinen liggen op de huidige oostelijke oever van de Oude IJssel, op de overgang naar het laagterras (de Paasberg bij Terborg en Engbergen ten oosten van Gendringen/Ulft). Deze hoogste duinen liggen zeker 5 tot 10 meter boven het rivierterrasniveau;
- Het laagterras met daarop vele kleine zandkopjes is vergelijkbaar met een aanzienlijk deel van het aansluitende grondgebied van de gemeente Aalten: in de lagere delen bevinden zich de bekeerdgronden in rivierzand (observatie in slootkant: 30 cm antropogene bovenlaag op afgetopt rivierzandprofiel; de bovenkant van het rivierzand is sterk ijzerhoudend), terwijl de kopjes en ruggen bestaan uit een dik esdek (90 cm) op dekzand (en daaronder zal dan weer rivierzand zitten). Op de dekzandrug van de Romienendiek heeft in het Holoceen vermoedelijk ook nog verstuiving plaatsgevonden (Vennebulten);
- De kleine, bolle akkers zijn een combinatie van een van oorsprong aanwezig zandkopje en een in de meeste gevallen antropogene ophoging. Ook de grote dekzandruggen zijn opgehoogd. Dit is conform de bodemkaart, die voor deze locaties hoge enkeerdgronden aangeeft, dit in tegenstelling tot de lagere delen waar de bekeerdgronden domineren (zie voor de bodemkaartsystematiek *paragraaf 8.2*);
- Meerdere van de vooral kleine zandkopjes zijn in het verleden door bijvoorbeeld de aanleg van een weg of door ruilverkaveling ietwat vergraven. Dit komt terug in de aanwezigheid van steilrandjes langs delen van deze kopjes;
- De meeste waterlopen in het dal van de Oude IJssel hebben een natuurlijke oorsprong, dit in tegenstelling tot de meeste beken op het laagterras ten oosten van het dal, hier is de Boven Slinge de grootste natuurlijke beek (althoewel deze ook volledig is gekanaliseerd).

Landschappelijk interessante locaties die bezocht zijn:

- Laatglaciale en vroeg-holocene riviermorfologie in het dal van de Oude IJssel: voornamelijk het gebied tussen Gendringen en Megchelen met diverse paleomeanders die nu nog als sloot terug te vinden zijn;
- Rivierduinen en hogere ruggen: de meeste kleinere en iets grote dorpskernen liggen op een duidelijke rug (Netterden, Megchelen, Gendringen, Ulft, Varsselder, Etten) en met name Silvalde ligt op heel duidelijk op een rivierduin. Andere mooie rivierduinen zijn de Paasberg bij Terborg en Engbergen. Het gebied ten zuiden van de Aa-Strang bestaat uit een afwisseling van lage rivierduinen en laatglaciale restgeulen;
- In het uiterste noordoosten van de gemeente is de dekzandrug van de Romienendiek net als in de gemeente Aalten goed in het landschap te herkennen. Deze rug is in de loop van de tijd opgehoogd en er ligt momenteel een dik esdek op (conform de bodemkaart, een hoge enkeerdgrond). Uit de boring hier bleek dat het esdek zo'n 90 cm dik is;
- Het laagterras is mooi te zien in een ontsluiting in een slootkant nabij Heelweg-West. Hier is goed te zien dat niet overal op het laagterras dekzand voorkomt. Hier bevindt zich namelijk direct op het rivierzand een dun antropogeen dek (ook dit is conform de bodemkaart, waar voor deze locatie een bekeerdgrond wordt aangegeven). Een zelfde beeld (dun antropogeen dek van 30 cm op rivierzand) is ook zuidwestelijker op het laagterras aangetroffen.

6.3 Historisch-geografisch veldwerk

De historisch-geografische veldinspectie heeft de onderstaande observaties opgeleverd. Tijdens het veldbezoek zijn van 51 elementen/structuren foto's gemaakt waarvan in de onderstaande tabel een overzicht wordt gegeven. De locaties van de foto's zijn opgenomen in de Atlas, *kaartbijlage 12* en verwerkt in *tabel 2*.

Droge kamptonginningen: Varsseveld (hg-2)

Het gaat om een klein gebied, gelegen tegen de kern van Varsseveld en ingesloten door diverse doorgaande wegen. Desondanks zijn de karakteristieken van een droge kamptonginning herkenbaar. Het zijn bolle, onregelmatig gevormde, hoog gelegen akkers omgeven met bomen.

Nat-droge kamptonginningen: Varsseveld (hg-3)

Het gaat om een zeer groot gebied, afwisselend in gebruik als grasland en akkers. Het historisch wegenpatroon is nog enigszins herkenbaar, maar op veel locaties zijn wegen verdwenen of rechtgetrokken. Ten opzichte de situatie in 1850 zijn diverse bosgebieden verdwenen en heeft schaalvergroting plaatsgevonden.

Broekige kamptonginningen: Heelweg-West (hg-1)

Het gebied is hoog gelegen en nat en voornamelijk in gebruik als grasland (met enkele akkers). Het gaat om kleinschalige ontginningen met diverse verspreid liggende boerderijen. Het wegenpatroon van 1850 is grofweg nog aanwezig, maar op diverse plaatsen aangepast (rechtgetrokken of verdwenen).

Oude bossen in het nat-droge zandgebied: Anholtsche Broek (hg-4)

Het gaat om een nat bos, redelijk hoog gelegen, dat t.o.v. de situatie in 1850 slechts voor klein deel is gekrompen.

Broeken in het zandgebied: Kroezenhoek (hg-11)

Het gebied is een open redelijk grootschalig landschap, voornamelijk in gebruik als grasland en redelijk laag gelegen. In 1850 was het gebied nog grotendeels bebost en onregelmatig ingedeeld, er bevonden zich diverse grote boerderijen als Het Broek, Grote en Kleine Kroeze en Vogelenzang (inclusief een sterrenbos), enkele namen zijn nog steeds herkenbaar in de huidige boerderijnamen.

Jonge bossen in het nat-droge zandgebied: De Vennebulten (hg-13)

De Vennebulten is een jong bos gelegen op een hoogte. Het gaat om een bos met veel 'bulten' (waarschijnlijk begroeide stuifduintjes). Het noordelijk deel van het bos behoorde aan de eeuwenoude herberg De Radstake.

Landbouwontginningen in het nat-droge zandgebied: Wolfersveen-Stuivezand (hg-14)

Het is een open redelijk grootschalig gebied in gebruik als grasland en akkers, na 1850 ontgonnen.

Binnendijkse geulrestanten of verlande riviermeanders: Hettergraaf & Milinger Landwehr (hg-12)

Laaggelegen open gebied in gebruik als grasland (enkele akkers) begrensd door een weg en een waterloop. De waterloop is een voormalige landwehr. De oude loop van de rivier is nog herkenbaar in het landschap.

Oude bossen op de hogere plateaus: Engbergen (hg-5)

Het oude bos is gelegen op een hoogte naast de Oude IJssel.

Oude buitens op afwisselend plateaus en laagten: Kasteel Wisch & Huize Landfort (hg-6)

Kasteel Wisch is een middeleeuws kasteel gelegen nabij de Oude IJssel tegen de kern van Terborg. Huize Landfort is een van oorsprong 15^e eeuwse landgoed.

Rivierterrasontginningen op hogere plateaus: Hoge Straat - Megchelen (hg-9)

Gelegen op hoogte langs de Oude IJssel tegen het oude bos van Engbergen. Het is een klein open gebied begrensd door de bosrand enerzijds en de steilrand naar de lagere broeken aan de andere kant. Het is in gebruik als grasland en grootschalig verkaveld.

Broeken in het rivierterrassengebied: Waalsch Water (hg-17) / Etten en Netterden (hg-7) / Silvoldsche Slagen (hg-10)

Het Waalsch Water is een voorbeeld van een onregelmatig broekgebied, terwijl Etten en Netterden een regelmatig patroon kennen. De Silvoldsche Slagen zijn verdroogde broeken. Het gaat in alle drie de gevallen om laaggelegen, open gebieden in gebruik als grasland. Het huidige verkavelingspatroon is iets grootschaliger t.o.v. de situatie van 1850. De Silvoldsche Slagen bestond in 1850 nog voor een klein deel uit bos.

Jonge ontginningen op afwisselend plateaus en laagten: Ulft (hg-16)

Laag gelegen open graslanden langs de Oude IJssel.

Jonge ontginningen in veengebieden: Zwarte Veen (hg-15)

Regelmatig ontgonnen gebied in gebruik als grasland en akkers. De kavelgrenzen zijn slootjes en de (rechte) wegen worden geaccentueerd door bomen.

NR	ELEMENT	NR	ELEMENT
B01	boring 1, Landstraat	B02	profielen, Generaalsweg
F01	HG-7: broeken in rivierterrassen: Etten en Netterden	F27	kerk, Varsseveld
F02	HG-12: verlande riviermeander: Hettergraaf	F28	HG-2: droge kamptonginning: Varsseveld
F03	Grote boerderij op duidelijke hoogte, Nieuweweg 14	F29	HG-13: jonge bossen: De Vennebulten
F04	HG-12: verlande riviermeander: Millinger Landwehr	F30	HG-15: jonge veenontginningen: Zwarte Veen
F05	restgeul, bij Gp 715	F31	Landstraat
F06	Gp 715, bij Gp 715	F32	HG-1: broekige kamptonginning: Heelweg-West
F07	De Klevesche Landwehr, bij Gp 715	F33	vml. Havezathe, Groot Buvink - Idinckweg 13/13a
F08	Kerk + kerkhof, Megchelen	F34	vml. Havezathe, t Olde Harterink - ???? 1a
F09	HG-8: rivierterrasantginning: Hoge Straat (Megchelen)	F35	HG-11: broeken in zand: Kroezenhoek
F10	HG-6: oud buiten: Huize Landfort	F36	onverharde weg, Kroezendijk
F11	Huis Landfort	F37	HG-10: broeken in rivierterrassen: Silvoldsche Slagen
F12	Oude IJssel, bij Huis Landfort	F38	kerk, Ulft
F13	HG-6: oud buiten: Huize Landfort	F39	Ijzerwinning, Dru-fabriek
F14	Hogestraat	F40	Oude IJssel
F15	oude geulen, vanaf de Asbroek	F41	HG-16: jonge ontginningen: Ulft
F16	oude geulen, vanaf de Asbroek	F42	kerk, Silvolde
F17	kerk, Gendringen	F43	rivierduin, De Paasheuvel
F18	HG-7: broeken in rivierterrassen: Etten en Netterden	F45	HG-6: oud buiten: Kasteel Wisch
F20	HG-5: oud bos: Engbergen	F46	kerk, Terborg
F21	HG-9: rivierterrasantginningen: Engbergen	F47	Hoofdstraat, Terborg
F22	Aa-strang, vanaf Breedenbroekseweg	F48	kerk, Etten
F23	HG-4: oud bos: Anholtsche Broek	F49	HG-17: broeken in rivierterrassen: Het Waalsche water
F24	HG-3: verhoogde weg, Wissinklaan	F50	HG-17: broeken in rivierterrassen: Het Waalsche water
F25	HG-3: verhoogde weg, Sinderenseweg	F51	Het Waalsche water, vanaf de Warmseweg

Tabel 2 Boring en profielopname en foto's historisch-geografisch veldbezoek.

7 De staat van het bodemarchief en het cultuurlandschap

Veel archeologisch deskundigen in Nederland maken zich zorgen om de toestand van het Nederlandse bodemarchief. Door de toegenomen druk op de ruimte en nieuwe grondbewerkingstechnieken die steeds de bodem dieper omzetten, worden veel archeologische sporen sluipenderwijs uitgewist. Dit proces is natuurlijk niet alleen van deze tijd, maar neemt wel in ernst en omvang toe.¹⁰⁰ Het behouden van vindplaatsen in de bodem (in situ) is dan ook het officiële beleidsuitgangspunt van de rijks- en provinciale overheid.¹⁰¹ Een van de lastige discussiepunten is nog steeds wie voor het beheer moet betalen.¹⁰² Bij het beschermen van vindplaatsen *in situ* is het vervolgens van groot belang regelmatig te controleren of ter plaatse geen sluipende erosie optreedt door onoordeelkundig of moedwillig handelen van terreineigenaren. Goede voorlichting speelt daarbij een grote rol. En dat oplossingen op maat worden bedacht. De Stichting Landschapsbeheer Gelderland bevordert de zorg voor, het onderhoud en herstel van karakteristieke elementen en patronen in het landschap.¹⁰³ De zorg richt zich onder meer op houtwallen, bosjes, poelen, knotbomen, hoogstamboomgaarden, heggen, holle wegen, maar evenzeer op grafheuvels.¹⁰⁴ Het zijn sporen die de natuur en de mens in het landschap achtergelaten hebben. Door het beheer en onderhoud zorgt Landschapsbeheer Gelderland met de mensen die er wonen en werken dat deze ‘bakens in het landschap’ behouden blijven voor toekomstige generaties. Ook de Archeologische Monumentenwacht Nederland (AMW), gevestigd in Amersfoort is actief op dit gebied.

In diverse archeologische bureauonderzoeken in de gemeente Oude IJsselstreek is gekeken naar de mate van bodemverstoring. Het algemene beeld dat uit alle onderzoeken naar voren komt is dat enerzijds de hogere delen (zandruggen en -koppen) vaak zijn afgetopt en anderzijds het agrarische gebruik de eerste 4 tot 5 decimeters beneden maaiveld veelal heeft verstoord. Voortgezet verkennend onderzoek zal in de toekomst uitwijzen of dit patroon stand houdt. Momenteel zijn te weinig onderzoeken beschikbaar om het beeld statistische waarde toe te kennen.

Bij de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog, zoals bijvoorbeeld in de plaats Megchelen die op 28 maart 1945 zwaar werd getroffen door granaatvuur, was de aandacht voor het archeologisch erfgoed nog niet op het huidige peil, zodat feitelijk voor veel kernen geen tot zeer weinig gegevens voorhanden zijn. De kern van Ulft was uiteraard van oudsher dicht bebouwd. Een goed zicht op de conserveringsomstandigheden ontbreekt, de mate van verstoring of conservering is daardoor vooralsnog moeilijk te voorspellen.

Met name de vraag naar de ouderdom van de esdekvorming op rivierduinen en dekzandkopjes is relevant in verband met de conservering van mogelijke archeologische sporen onder de es. Hoe jonger de es des te langer er immers landbouw is bedreven voorafgaande aan de plaggenophoging. Voor een uitvoerige bespreking van de problematiek van esdekken in Oost-Nederland wordt verwezen naar de literatuur.¹⁰⁵ De meeste locaties waar inventariserend veldonderzoek is uitgevoerd, zijn op basis van de hoge mate van verstoring van het bodemprofiel, vrijgegeven. Dit houdt in dat er geen verwachtingen gelden ten aanzien van pre- en protohistorische sporen.

¹⁰⁰ Lauwerier & Lotte (red.) 2002.

¹⁰¹ Zie bijvoorbeeld www.racm.nl: Brochure Wet- en regelgeving 5 Behoud in situ (2007); Nota Belvoir3.

¹⁰² Kloosterman 2007.

¹⁰³ www.landschapsbeheergelderland.nl; zie ook: Handboek Cultuurhistorisch beheer (2006).

¹⁰⁴ Bijvoorbeeld: Roeleveld & Gielen 2006.

¹⁰⁵ Groenewoudt & Scholte Lubberink 2007.

Vestigia wil hierbij wel aantekenen dat niet specifiek onderzoek is gedaan naar eventuele middeleeuwse boerenerven (waaronder havezathes), wat betekent dat deze tijdens de bouw alsnog kunnen worden aangetroffen. Geadviseerd wordt het mogelijke voorkomen van oude boerenerven onder de aandacht te brengen van archeologische onderzoekers en uitvoerders van grondwerkzaamheden. Daar waar een concrete aanwijzing is, zal alsnog een gericht onderzoek naar de resten van boerenerven dienen te worden uitgevoerd. Op basis van een waardering kan overwogen worden een selectie als gemeentelijk monument op te voeren (zie verder *paragraaf 8.2*).

Naspeuringen binnen de gemeentelijke archieven hebben geen databestanden aan het licht gebracht die inzicht geven in bodemverstoringen of ontgroningen. Analyse van het AHN-beeld (zie *paragraaf 3.7*) heeft wel locaties aangetoond die zijn genivelleerd of afgegraven. Deze zijn uiteraard op de verwachtingenkaart weergegeven.

Systematische inventarisatie van verstoringen kan leiden tot het verminderen van de regeldruk (de verplichting tot het uitvoeren van inventariserend veldonderzoek). Mogelijk kunnen de digitale bestanden van Wageningen Universiteit/Alterra van het historische grondgebruik op verschillende momenten in het verleden in dit verband worden gebruikt (HGN1900, HGN1960, HGN1980, HGN1990).

8 De waarden- en verwachtingenkaart voor de gemeente Oude IJsselstreek

8.1 Bekende archeologische waarden

Ten behoeve van de archeologische waarden- en beleidskaart voor Oude IJsselstreek is een vertaling gemaakt van landschappelijke, bodemkundige en archeologische informatie naar een vlakdekkende kaart van archeologische waarden en verwachtingen. De gemeente Oude IJsselstreek kent 14 terreinen waarvan de archeologische waarde is vastgesteld ('gewaardeerd'; zie *paragraaf 4.6*). Binnen het grondgebied van Oude IJsselstreek worden op de kaart verder vier archeologische verwachtingszones onderscheiden (hoog, gematigd, laag en beekdalen) op grond van verwachte dichtheid aan archeologische sporen en vondsten.

De hiervoor genoemde gewaardeerde terreinen zijn in de twee volgende categorieën op de verwachtingskaart opgenomen:

- Wettelijk beschermd archeologisch monument: archeologische resten die vanuit nationaal oogpunt behouden dienen te blijven en derhalve als monument beschermd zijn ingevolge art.3 van de nieuwe Wet op de archeologische monumentenzorg, of waar deze bescherming wordt voorbereid. De wettelijke bescherming verbiedt hier de meeste bodemversturende activiteiten, tenzij de verantwoordelijke Minister van OC&W (gedelegeerd aan de RCE) hiervoor vooraf vergunning verleent.
- Gebied of terrein van archeologische waarde: in eerdere onderzoeken is reeds aangetoond dat in deze zones hoge concentraties archeologische resten voorkomen, die als behoudenswaardig gekarakteriseerd kunnen worden. Het betreft de terreinen die zijn opgenomen in de Archeologische Monumentenkaart (AMK).

8.2 De archeologische waardering van dekzandkoppen in relatie tot cultuurdekken en boerenerven

Het dekzandgebied van de gemeente Oude IJsselstreek wordt gekenmerkt door een relatief sterk microreliëf. Vlakke laagtes worden afgewisseld met kleine dekzandkopjes, die ook nog eens duidelijker kunnen afsteken tegen hun lager gelegen omgeving doordat zij in een lange periode van bemesting met potstalmest zijn opgehoogd.

Dit microreliëf was op de bodemkaart 1:50.000 - voor het 'computertijdperk' - zeer slecht zichtbaar te maken aangezien de minimale grootte van de eenheden druktechnische beperkingen kende. Teneinde een leesbaar kaartbeeld te maken, heeft men een kartografische generalisatie uitgevoerd waarbij op korte afstand van elkaar gelegen 'kampjes' tot grotere eenheden zijn samengevoegd. Deze eenheden zijn op de uiteindelijke bodemkaart terug te vinden als hoge zwarte enkeerdgronden (zie *afbeelding 2A*; het gearceerde gebied geeft de samenvoeging aan).¹⁰⁶

Aangezien het voor de verwachtingenkaart archeologisch-landschappelijk van belang is deze hogere gelegen kopjes ('kampjes', al dan niet afgedekt met enkeerdgrond) zo goed mogelijk in beeld te brengen, is gekozen

---

¹⁰⁶ Harbers/Rosing 1983; dit proces van samenvoegen heeft overigens niet alleen voor de kampjes plaatsgevonden, maar ook voor andere bodemeenheden in het gekarteerde gebied.

voor een aanpak op een grotere schaal dan de gegeneraliseerde bodemkaart, waarbij wordt verondersteld dat de begrenzing van deze nieuwe gedigitaliseerde eenheden beter overeenkomt met de daadwerkelijk in het landschap aanwezige overgangen. Het AHN is hiervoor een zeer goed bruikbaar uitgangspunt gebleken. Het voor het dekzandlandschap van Oude IJsselstreek zo kenmerkende microreliëf is vanuit de 5x5meter-gridbestanden gedigitaliseerd en weergegeven op de landschappenkaart (*Atlas, kaartbijlage 13*), waarbij deze kopjes op de archeologische waarden en verwachtingenkaart een hoge archeologische verwachting hebben gekregen (*Atlas, kaartbijlage 14*), zonder dat hier dus de sterkere generalisatie van de bodemkaart de archeologische verwachting heeft beïnvloed. Opgemerkt kan worden dat bij de bodemkartering de eenmansessen/dekzandkopjes wel degelijk met groot detail zijn gekarteerd (vergelijk hiertoe *afbeelding 2A* met *afbeelding 2B*).

De ligging van de op 19^e-eeuwse kaartbeelden voorkomende boerenerven ten opzichte van de dekzandkopjes is niet eenduidig. Voor het gebied tussen Varsseveld en Sinderen is een analyse uitgevoerd waarbij de op de kaart van 1845 voorkomende erven zijn gekarteerd en vergeleken met de ligging van de 'AHN-dekzandkopjes' en de generalisatie op basis van de bodemkaart (*afbeelding 2B-2C*).¹⁰⁷ Van de 19 erven liggen er 3 op (de flank van) een kopje, 6 in het gegeneraliseerde gebied van de bodemkaart ('hoge zwarte enkeerdgrond') en 10 buiten de genoemde gebieden. Een directe relatie met de gegeneraliseerde gebieden ('hoge zwarte enkeerdgrond') kan dus niet worden onderschreven.

8.3 Verwachte archeologische waarden

Zoals eerder vermeld heeft de beperkte omvang van het vindplaatsenbestand in de gemeente Oude IJsselstreek en het daaruit volgende gebrek aan statistisch significante resultaten uit een (eventuele) inductieve benadering, geleid tot de keuze voor een voornamelijk deductieve methode voor het opstellen van de archeologische verwachtingen. De kaart is opgenomen in de *Atlas, kaartbijlage 14*.

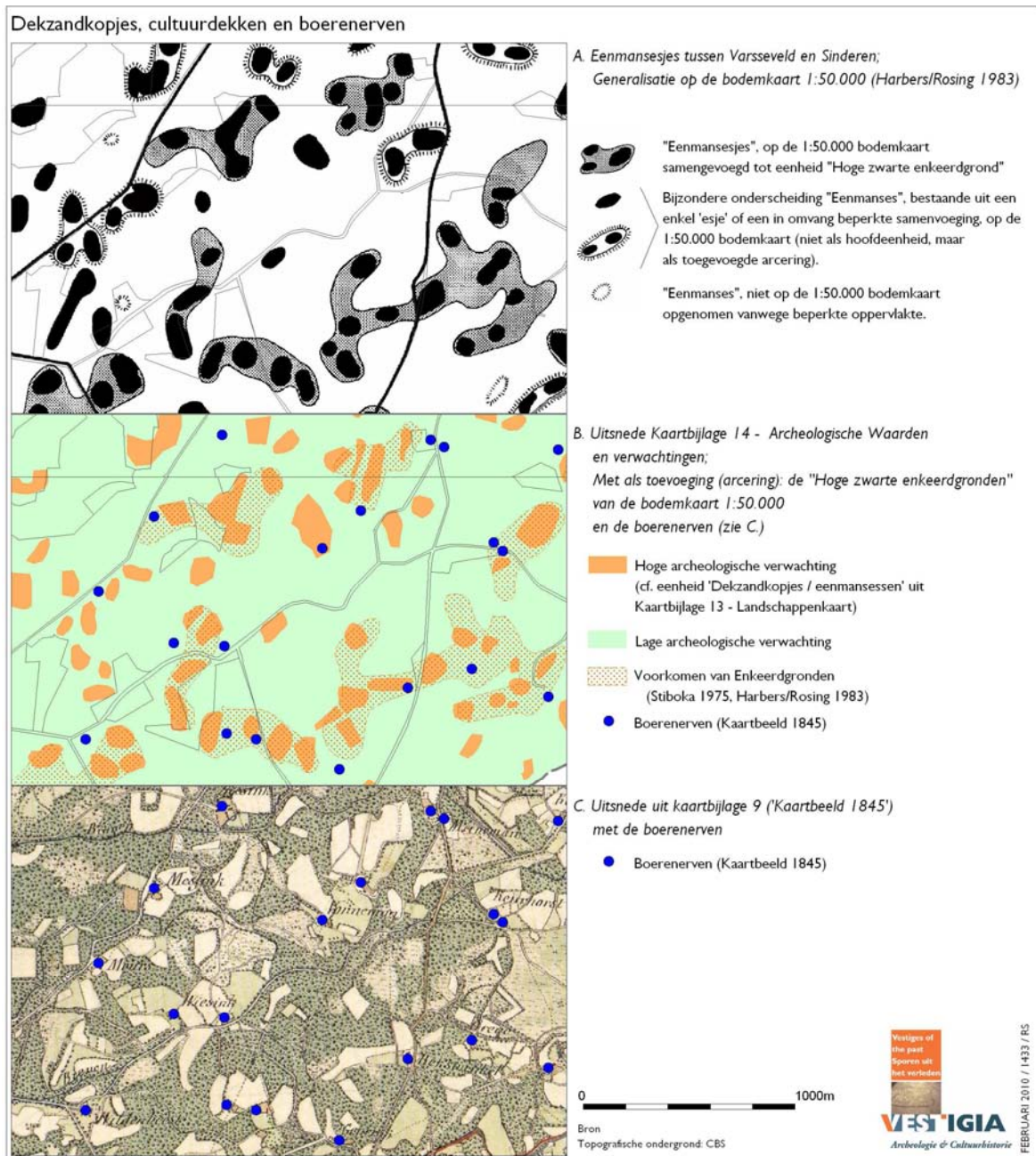
Bij het opstellen van de waarden- en verwachtingscategorieën is in eerste instantie uitgegaan van de begrenzingen van de AMK-terreinen, aangezien het hier terreinen betreft die wettelijk beschermd zijn, dan wel als behoudenswaardig worden gezien (*afbeelding 3*).

Vervolgens drukken de begrenzingen van grote bestaande waterlichamen (zowel natuurlijk als door de mens aangelegd) en afgravingen hun stempel op het kaartbeeld. De informatie voor deze twee eenheden is afkomstig uit de GBKN-gegevens, Bodemkaart, Geomorfologische kaart en AHN-bestanden. Het gemeentelijke grondgebied dat na deze twee stappen nog niet van een waarde of verwachting is voorzien, wordt in eerste instantie voorzien van een archeologische verwachting met behulp van de (natuurlijke) landschappelijke eenheden.¹⁰⁸ Daar waar de bodemtypen onderscheidend zouden kunnen zijn in de vlakke delen van de gemeente (is het gebied al dan niet relatief hoog en droog), of in de vorm van de eventuele aanwezigheid van een cultuurdek (met verhoudingsgewijs goede conserverende eigenschappen voor wat betreft archeologische resten), is ten behoeve van een veldtoets de vraag gesteld of de archeologische verwachting in deze gebieden bijgesteld zou kunnen worden. Mede op basis van de uitkomsten van de veldtoets in combinatie met de bevindingen in *paragraaf 8.2* is uiteindelijk de archeologische verwachting voor het gehele grondgebied verder ingevuld.

¹⁰⁷ Gebied op basis van afbeelding in Harbers/Rosing 1983.

¹⁰⁸ Zie Landschappenkaart (*Atlas, kaartbijlage 13*)

Met behulp van de visuele terreininspecties en boringen tijdens het veldonderzoek zijn waar nodig de (begrenzings van de) verwachtingscategorieën van de concept-verwachtingskaart aangepast, of vormen zij

Afbeelding 2 Dekzandkopjes in relatie tot cultuurdekken en boerenerven.

een verdere onderbouwing voor de al opgestelde verwachting. Met de resultaten uit het veldonderzoek is voor de gemeente Oude IJsselstreek het totaalbeeld van archeologische waarden en verwachtingen opgesteld (Atlas, kaartbijlage 14).

Ten behoeve van de archeologische maatregelenkaart voor de gemeente Oude IJsselstreek is een planologische vertaling gemaakt van de landschappelijke en archeologische informatie die ten grondslag ligt

aan de vlakdekkende archeologische verwachtingenkaart zoals die is ontwikkeld en in *paragrafen 8.1 en 8.2* is besproken (*Atlas, kaartbijlage 15*).

De archeologische verwachtingenkaart bevat naast vastgestelde archeologische waarden, verwachte archeologische waarden. Binnen het grondgebied van Oude IJsselstreek worden op de kaart drie archeologische verwachtingscategorieën onderscheiden op grond van verwachte dichtheid aan archeologische sporen en vondsten. Aan deze drie categorieën is een vierde verwachtingscategorie toegevoegd, die betrekking heeft op het archeologisch archief van de 'natte gebieden'; een categorie die een groot deel van zijn identiteit en waarde ontleent aan de ruimtelijke samenhang met de droge(re) delen van het landschap (hier onderverdeeld in de eerder genoemde verwachtingscategorieën).¹⁰⁹ Daarnaast is voor de oude kernen van Etten, Terborg, Ulft, Gendringen, Silvolde en Varsseveld met een arcering aangegeven waar sprake is van een hoge(re) verwachting voor met name de jongere archeologie en/of vastgestelde (cultuur)historische waarden.

De volgende categorieën worden onderscheiden:

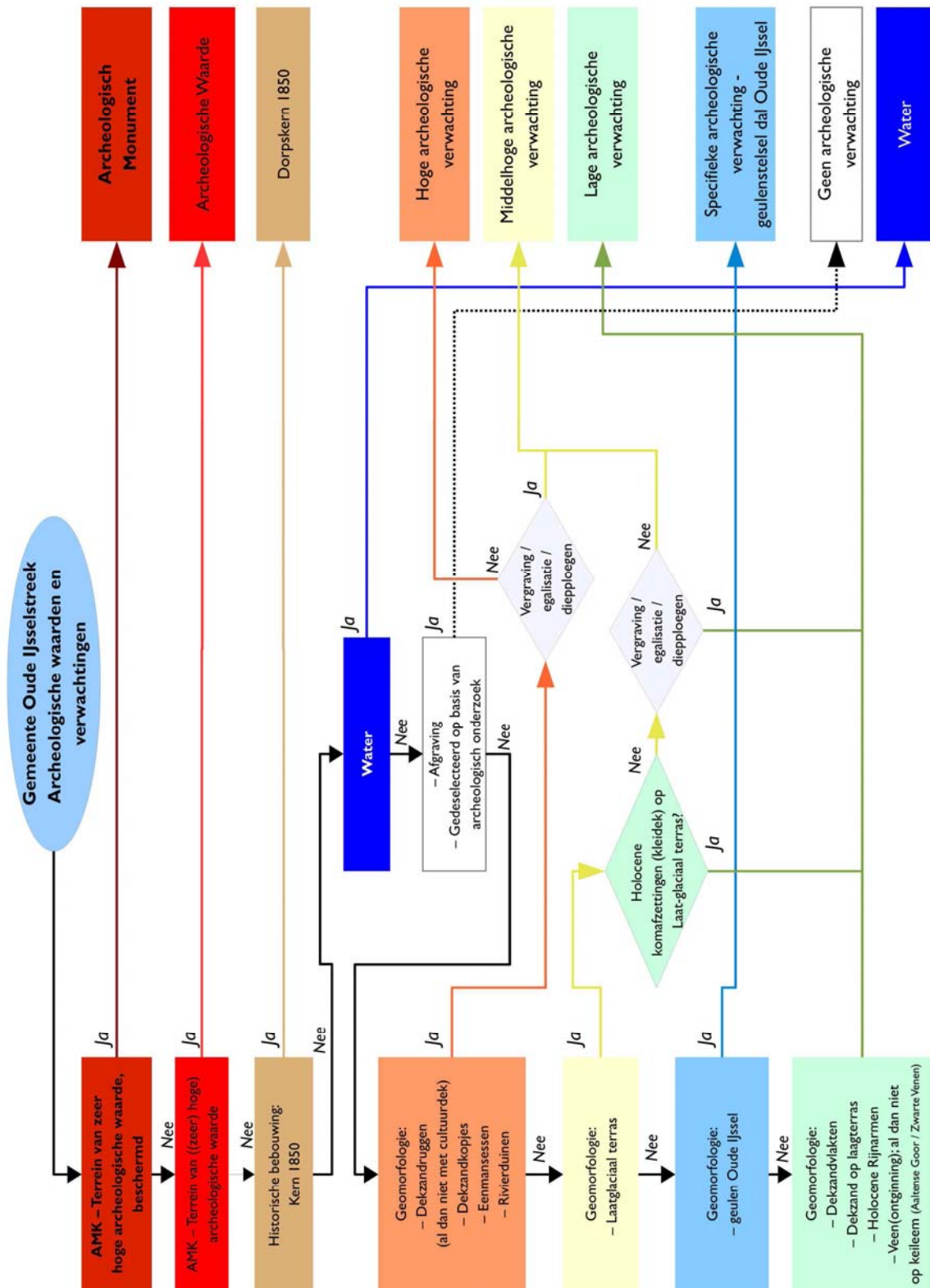
- Gebied met een hoge archeologische verwachting: in deze gebieden geldt op basis van geologische en bodemkundige opbouw of aangetroffen archeologische vondsten en relicten een hoge archeologische verwachting. Deze zones liggen meestal op de hogere delen van het dekzand (ruggen en kopjes) waar in het verleden podzolering heeft kunnen plaatsvinden, door menselijke activiteit een cultuurdek is ontstaan en de grondwaterstand relatief laag is. Deze hoge verwachting geldt specifiek voor de pre- en protohistorie, waar de mens zijn nederzettingskeuze sterk door landschappelijke factoren liet bepalen.
- Gebied met een gematigde archeologische verwachting: in deze gebieden geldt op basis van geologische en bodemkundige opbouw of aangetroffen archeologische vondsten en relicten een gematigde archeologische verwachting. Deze zones liggen vooral op die delen van het laagterras die door bodemeigenschappen en/of landschappelijke relatie tot hun directe omgeving zich minder lenen voor intensief gebruik.
- Gebied met een specifieke verwachting (geulenstelsel Oude IJssel): in deze gebieden geldt een specifieke archeologische verwachting voor bijvoorbeeld infrastructuur (o.a. paden, bruggen, versterkingen) of rituele deposities. De conservering van organisch materiaal (zoals bijvoorbeeld hout, leer en bot) is in deze natte zones doorgaans erg goed. Door de geringe vindplaatsdichtheid is de opsporing door middel van verkennend veldonderzoek lastig.¹¹⁰
- Gebied met een lage archeologische verwachting: in deze gebieden geldt op basis van geologische en bodemkundige opbouw en het ontbreken van archeologische vondsten een lage archeologische verwachting. In het verleden heeft hier misschien wel (beperkte) podzolering plaatsgevonden, maar stond het grondwater relatief hoog en is geen cultuurdek ontwikkeld, of is deze toplaag met hoog organisch stofgehalte relatief kort geleden ontstaan. Mogelijke behoudenswaardige resten uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd zijn schaars met uitzondering van boerderijen.

---

¹⁰⁹ Zie ondermeer Fontijn 2004. Hoewel het in het geval van Oude IJsselstreek strikt genomen niet gaat om beekdalen, uitgaande van de gebruikelijke terminologie en classificatie, kunnen ook de oude geheel of deels verlaten rivierdalen (die later ook wel een lokale rol in het afwateringspatroon zijn gaan vervullen) en de dalen van de kleinere rivieren als onderdeel van dezelfde groep worden benaderd (zie b.v. de situatie te Zutphen-Ooyerhoek; Groenewoudt 2004).

¹¹⁰ Zie recente richtlijnen voor onderzoek bevindingen: Gerritsen en Rensink 2004, Rensink 2008; Leidraad beekdalen op www.sikb.nl.

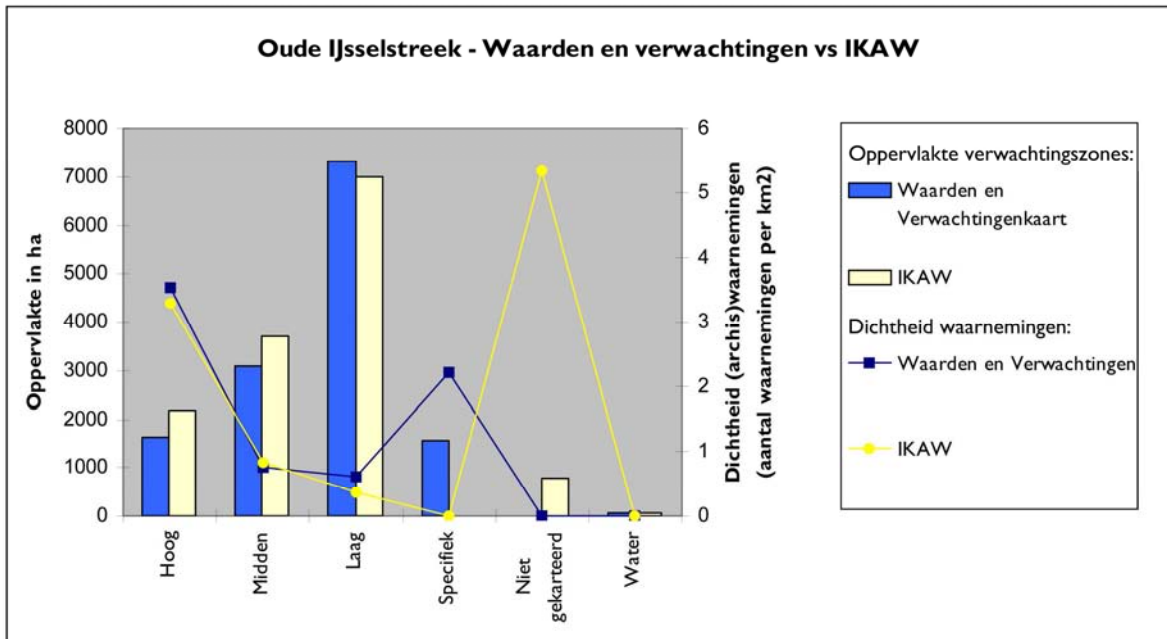
Afbeelding 3 Model voor het opstellen van de archeologische verwachtingskaart voor de gemeente Oude IJsselstreek.

- Historische kern 1850: De kennis van de bebouwde kom van deze dorpen geeft voldoende aanleiding tot het begrenzen van het zwaartepunt op basis de bronnen zoals beschreven in hoofdstuk 5 (paragraaf 5.5). Binnen de contouren kunnen in de bodem resten van vroeg-moderne en waarschijnlijk ook van laat-middeleeuwse (vanaf ca. 1300 na Chr.) bewoning aangetroffen worden. Ook sporen van oudere bewoning kunnen aanwezig zijn.

Tot slot worden twee categorieën onderscheiden die geen archeologische waarden (meer) vertegenwoordigen:

- Gebied of terrein waar geen bodemarchief meer aanwezig is: het gaat hierbij om gebieden waar het bodemprofiel als gevolg van saneringen, ontgroningen, onderkelderingen en zware funderingen zodanig verstoord is, dat eventuele archeologische resten als verloren beschouwd mogen worden, of in ieder geval zodanig zijn aangetast dat zij niet meer voor onderzoek of bescherming in aanmerking komen. Ook de zones die reeds archeologisch zijn onderzocht en waarbij geen archeologische resten worden verwacht dan wel zijn aangetroffen, kunnen tot deze klasse worden gerekend. Tenslotte geldt ook voor wateren waar zandwinning, uitbaggeren of uitdiepen heeft plaatsgevonden dat eventuele archeologische resten verstoord zullen zijn.
- Water (geen verwachting): in deze waterzones heeft zandwinning, uitbaggeren of uitdiepen plaatsgevonden, waardoor eventuele archeologische resten verloren zullen zijn gegaan. Daarom geldt hiervoor geen archeologische verwachting meer. Ten behoeve van het kaartbeeld en de oriëntatie zijn deze wateren wel als aparte eenheid op de verwachtingskaart weergegeven.

In *afbeelding 4* is een overzicht gegeven van de categorieën op de archeologische waarden- en verwachtingenkaart. De grootte van deze categorieën is vervolgens vergeleken met de vergelijkbare eenheden van de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden. Op deze wijze ontstaat enig (statistisch) inzicht in de verandering van het hier nader uitgewerkte lokale verwachtingsmodel, in vergelijking tot de (archeo)regionale waarden en verwachtingen op basis van de IKAW.

Afbeelding 4 Vergelijking van de oppervlakten en dichtheden aan waarnemingen van de verschillende verwachtingscategorieën van de nieuw opgestelde Waarden- en verwachtingenkaart van de gemeente Oude IJsselstreek, met de verwachtingscategorieën uit de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (versie 3). Voor de waarnemingen die op de Waarden- en verwachtingenkaart in de categorieën ‘archeologische waarde’ of ‘historische kern 1850’ vallen, is ten behoeve van een evenwichtige vergelijking met de IKAW de onderliggende verwachtingszone meegenomen.

9 De maatregelenkaart voor de gemeente Oude IJsselstreek

9.1 Beleidsmatige kaders en uitgangspunten

Ondanks de toegenomen aandacht voor archeologie en cultuurhistorie is het een illusie te denken dat het mogelijk is elk overblijfsel uit het verleden te onderzoeken of te beschermen. Duidelijk mag zijn dat niet elke vierkante meter van de bodem in de gemeente Oude IJsselstreek kan worden ontzien, ook niet als daar mogelijk sporen uit het verleden in aanwezig zijn. Gekozen is voor een verscherpte aandacht voor, en het stellen van duidelijke voorwaarden aan, ingrepen in de bodem van de archeologisch meest waardevolle delen van het gemeentelijke grondgebied. De gemeente streeft daarbij om in haar archeologisch monumentenzorgbeleid, en de vertaling daarvan in het ruimtelijke beleid, zoveel mogelijk aan te sluiten bij het vastgestelde rijks- en provinciale beleid.

Rijksniveau

Per 1 september 2007 is de nieuwe Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz) in werking getreden, waarbij een groot deel van de verantwoordelijkheid voor het archeologisch erfgoed bij de gemeenten is gelegd. De wet is een uitwerking van het Europese Verdrag van Malta dat in 1992 door Nederland is ondertekend in Valletta. In (nieuwe) bestemmingsplannen dient rekening te worden gehouden met aanwezige en te verwachten archeologische waarden. Nu de nieuwe Wet ruimtelijke ordening (Wro) op 1 juli 2008 is ingevoerd, zullen door de provincie bestemmingsplannen alleen nog maar getoetst worden op het provinciaal belang.

Het rijk heeft vooral een rol als het gaat om de aanwijzing en bescherming van rijksmonumenten. De verdere ambities van het rijk, die relevant zijn met betrekking tot het bodemarchief van Oude IJsselstreek zijn verwoord in de Erfgoedbalans van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), die in april 2009 is verschenen.

Provinciaal niveau

De provincie Gelderland startte in 2000 met de kadernota *Belvoir* een vernieuwend cultuurhistorisch beleid, met nadruk op regiogerichte aanpak en het steeds concreter invullen van het voorgestelde beleid. Na de nota's *Belvoir 1* (2001-2004) en *Belvoir 2* (2005-2008) is nu *Belvoir 3* (2009-1012) vigerend. In *Belvoir 3* ligt het accent op de uitvoering. Helaas bevinden zich op het grond gebied geen 'parels'. Wel zijn binnen de gemeentegrenzen (delen van) twee 'ruwe diamanten' gelegen: Oude IJsselloop (nr. 23) en Halse rug (nr. 24). De provincie wil in deze gebieden actief de archeologische monumentenzorg bevorderen.

De provincie Gelderland draagt bij aan de ondersteuning van gemeenten door de aanstelling van een archeologisch adviseur (regionaal archeoloog) voor de Regio Achterhoek mede mogelijk te maken. Ook is het opstellen van een archeologiebalans en een onderzoeksagenda voor de Achterhoek geïnitieerd.

Gemeentelijk niveau

De nieuwe Wet op de archeologische monumentenzorg (2007) biedt de gemeente de mogelijkheid zelfstandig beleid te ontwikkelen. De basis hiervoor is een op het grondgebied van de gemeente toegesneden waarden- en verwachtingenkaart (beleidskaart; dit rapport) Verder spelen de vrijstellingsgrenzen voor de plicht tot archeologisch vooronderzoek op kosten van de initiatiefnemer van een ingreep in het kader van de ruimtelijke ordening een belangrijke rol.

Bij het uitvoeren van verkennend veldonderzoek in het recente verleden is gebleken dat in heel veel gevallen de bodem zo verstoord is dat voortgezet archeologisch onderzoek geen zin meer heeft (zie verder onder aanbevelingen). Dit soort bevindingen moet leiden tot het periodiek aanpassen van het *format* aan het voortschrijdende inzicht, waarbij in de toekomst ook een gemeentelijke onderzoeksagenda een rol kan spelen.

In 2011 is de Structuurvisie Oude IJsselstreek 2025 vastgesteld.¹¹¹ Deze structuurvisie geeft richting aan het ruimtelijke, economische en maatschappelijke beleid van de gemeente Oude IJsselstreek. In de visie heeft de gemeente Oude IJsselstreek een aantal doelen geformuleerd op het gebied van archeologie en cultuurhistorie. Ook wil de gemeente de historie van bepaalde gebieden herstellen (herstellen historische elementen) en zichtbaar maken in nieuwe plannen. De gemeente wil de eigen culturele identiteit van alle vijftien kernen in de gemeente versterken en nieuwe kansen geven en zich daarmee specifiek als cultuurgemeente op de kaart zetten.

9.2 Voorschriftcategorieën

In gebieden waar sprake is van een archeologische waarde of een archeologische verwachting, wordt in lijn met de implementatie van Wet op de archeologische monumentenzorg, van initiatiefnemers van ruimtelijke ingrepen vanaf verschillende plangroottes een (financiële) inspanning gevraagd om sporen uit het verleden op te sporen en veilig te stellen (volgens het 'verstoorder-betaalt-principe'). Momenteel zijn geen normen of richtlijnen beschikbaar voor de vrijstellingsgrenzen op gemeentelijk niveau.

Bij de formulering van onderstaande voorstellen voor het planologische instrumentarium, te gebruiken in bestemmingsplannen, is derhalve getracht in overleg met de gemeente een verantwoorde balans te vinden tussen enerzijds de wetenschappelijke en cultuurhistorische belangen en anderzijds de maatschappelijke impact en de organisatorische uitvoerbaarheid.

In de regels van ieder nieuw bestemmingsplan zal, conform de Wet op de archeologische monumentenzorg, een beschermende regeling voor archeologische waarden en verwachtingen dienen te worden opgenomen. Op basis van de archeologische maatregelenkaart, kan binnen het grondgebied van de gemeente Oude IJsselstreek de volgende categorieën worden onderscheiden, waarbij de volgende specifieke maatregelen worden voorgesteld:

1. Wettelijk beschermd archeologisch monument: vergunningverlening via het rijk (RCE);
2. Gebied of terrein van archeologische waarde: geen verplichting tot archeologisch vooronderzoek bij ingrepen kleiner dan 50 vierkante meter en ondieper dan 30 centimeter;
3. Dorpskern van vóór 1850: geen verplichting tot archeologisch vooronderzoek bij ingrepen kleiner dan 100 vierkante meter en ondieper dan 30 centimeter;
4. Gebied met een hoge archeologische verwachting: geen verplichting tot archeologisch vooronderzoek bij ingrepen kleiner dan 250 vierkante meter en ondieper dan 30 centimeter;
5. Gebied met een gematigde archeologische verwachting: geen verplichting tot archeologisch vooronderzoek bij ingrepen kleiner dan 1.000 vierkante meter en ondieper dan 30 centimeter;

---

¹¹¹ Gemeente Oude IJsselstreek 2011.

6. Gebied met een specifieke archeologische verwachting: geulenstelsel dal Oude IJssel: geen verplichting tot archeologisch vooronderzoek bij ingrepen kleiner dan 5.000 vierkante meter en ondieper dan 30 centimeter;
7. Gebied met een lage archeologische verwachting: geen verplichting tot archeologisch vooronderzoek;
8. Water (geen verwachting): geen verplichting tot archeologisch vooronderzoek;
9. Gebied of terrein waar geen bodemarchief meer aanwezig is: geen verplichting tot archeologisch vooronderzoek.

9.3 Vervolgstappen in het archeologisch proces

In het vorige hoofdstuk is aangegeven hoe de doelstellingen van behoud en bescherming van het bodemarchief van Oude IJsselstreek het beste gerealiseerd kunnen worden via planologische maatregelen. Vanuit diezelfde doelstelling is het van belang dat bij het ontwerp en de voorbereiding van nieuwbouwplannen in gebieden waar archeologische waarden aanwezig zijn, onderzocht wordt in hoeverre archeologische resten via civieltechnische maatregelen *in situ* kunnen worden veiliggesteld. Hoewel dergelijke maatregelen enige creativiteit en flexibiliteit van de ontwerper eisen en soms ook additionele kosten in de uitvoering met zich meebrengen, wegen deze investeringen over het algemeen ruimschoots op tegen de uitzonderlijk hoge kosten van uitgebreid definitief archeologisch onderzoek, zeker als het gaat om projecten in de historische dorpskern. Concreet dient gedacht te worden aan het vermijden van de aanleg van (parkeer)kelders, het toepassen van zogenaamde zettingsvrije constructies, het bouwen op bestaande funderingen of het toepassen van vrijdragende constructies boven archeologisch waardevolle lagen. Bij ruimtelijke ingrepen in archeologisch waardevolle gebieden of zones met een hoge archeologische verwachting waar de gemeente zelf als (gedeelde) opdrachtgever optreedt, is het vanuit dit oogpunt verstandig om het nemen van mitigerende archeologische maatregelen in het Programma van Eisen van het civieltechnisch ontwerp te laten opnemen.

Indien archeologisch vervolgonderzoek op basis van de planregels onvermijdelijk is, dan dient het betreffende onderzoek altijd plaats te vinden op basis van een door het bevoegd gezag goedgekeurd Programma van Eisen (PvE). Zie hiervoor de KNA, versie 3.3. Indien de gemeente (mede)initiatiefnemer is, wordt geadviseerd hieraan een financiële raming toe te voegen. In het betreffende document dient de specifieke vraagstelling voor het onderzoek gekoppeld te worden aan een op de locatie toegesneden onderzoeksstrategie. Archeologische vraagstellingen dienen zoveel mogelijk gekoppeld te worden aan een (nog nader te ontwikkelen) gemeentelijk onderzoeksprogramma. In dit programma zou meer dan vroeger onderzoeksruimte en gerichte aandacht moeten worden geschonken aan het opvullen van kennislacunes en bijzondere samenhangende onderzoeksthema's met betrekking tot de streekgeschiedenis. Een aantal van die mogelijke thema's is genoemd in *paragraaf 9.1 en paragraaf 9.2*). Een en ander vergt zowel inhoudelijk als organisatorisch de nodige aanpassingen, maar met het nu beschikbare basisoverzicht moet het mogelijk zijn de zorg voor het archeologische erfgoed beter te programmeren en te focussen.

Daarnaast moet er natuurlijk altijd ruimte blijven voor *ad hoc* projecten en het inspringen op onverwachte vondsten. Het moet echter worden voorkomen dat er een stuwmeer ontstaat van niet geëvalueerde rapporten van opgravingen, begeleidingen en waarnemingen die op voor de langere termijn dan geen bijdrage leveren aan het historische inzicht over de ontstaansgeschiedenis van de gemeente.

Alle nieuw verzamelde archeologische informatie kan zonder problemen aan de databestanden worden toegevoegd die de basis vormen voor de archeologische verwachtingenkaart. Het verdient aanbeveling de

catalogus en de bijbehorende Mapinfo tabellen in ieder geval jaarlijks te actualiseren en aan te vullen. De verwachtingenkaart kan vervolgens het beste elke drie tot vier jaar worden aangepast.

Zoals eerder gesteld verdient het aanbeveling om de cultuurhistorische informatie in de komende jaren gestaag uit te breiden en uiteindelijk te koppelen aan het bestand van gemeentelijke bouwkundige monumenten en andere bouwhistorische informatie.

Archeologische relictten die bij opgravingen blootgelegd worden, kunnen - ook wat betreft de latere perioden - samen met de geschiedenis die daarmee verbonden is, een belangrijke toegevoegde waarde zijn voor de beeldkwaliteit en beleving van de historische kernen. Op locaties die zich daartoe lenen is het aan te bevelen om, nog meer dan voorheen, op gepaste wijze aandacht te schenken aan de geschiedenis van die plaats.

Voor het uitvoeren van archeologisch onderzoek binnen een plangebied onderscheidt de KNA vier processtappen:

- stap 1: bureauonderzoek, waarbij de bekende archeologische waarden dienen te worden geïnventariseerd en vertaald naar een gespecificeerd verwachtingsmodel (het voorliggend rapport legt hiervoor de belangrijkste basis).
- stap 2: inventariserend veldonderzoek (niet gravend), waarbij met prospectieve technieken (boren, geofysica, *remote sensing*) en conform een goedgekeurd Programma van Eisen (PvE) nieuwe veldgegevens worden verzameld. Doel daarvan is: 1) het onderzoeken van de mate van intactheid van het bodemprofiel; 2) het vaststellen van aan- of afwezigheid van archeologische indicatoren; en 3) eventueel begrenzen/waarderen van vindplaatsen;
- stap 3: inventariserend veldonderzoek (gravend), waarbij conform een goedgekeurd PvE door middel van proefsleuven veldgegevens worden verzameld over aanwezigheid van spoor- en vondstlagen. Doel is het waarderen van vindplaatsen, ter voorbereiding van de selectie (afvoeren, begeleiden, opgraven of *in situ* behouden);
- stap 4: behoud in situ (fysiek beschermen of inpassen in ruimtelijke plannen), opgraven of begeleiden. Bij opgraven - conform goedgekeurd PvE - worden alle sporen en vondsten van de vindplaats binnen het plangebied gedocumenteerd op tekening, foto en lijsten. Bij behoud in situ wordt de vindplaats niet verstoord, maar middels passende maatregelen (fysieke en planologische) in de bodem behouden voor de toekomstige generaties. Bij archeologische begeleiding wordt niet vooraf onderzoek verricht, maar vindt er tijdens de bodemingreep regelmatig een archeologische veldinspectie plaats. Ook voor deze processtap is een goedgekeurd PvE vereist.

Met elke processtap neemt het detailniveau - en dus ook de omvang en kosten van het onderzoek - toe. Na elke processtap dient het besluit te vallen of vervolgonderzoek op basis van de beschikbaar gekomen informatie noodzakelijk is. Met de in dit rapport gepresenteerde basis voor het archeologiebeleid in de gemeente Oude IJsselstreek, krijgt de gemeente als bevoegd gezag het recht - op advies van een deskundige archeoloog en conform de KNA - om na elke processtap het besluit te nemen over voortzetting dan wel het beëindiging van het archeologisch onderzoek.

10 Kennislacunes en aanbevelingen ten aanzien van onderzoek en beleid

10.1 Kennislacunes

Het meestal zeer summier gedocumenteerde archeologische materiaal dat vermeld wordt in de waarnemingen die in de Archis2-database zijn opgenomen, maakt duidelijk dat er een groot aantal leemten in de kennis over de (archeologische) bewoningsgeschiedenis in de gemeente Oude IJsselstreek bestaan. De oudere waarnemingen betreffen vaak op de akkers aangetroffen vuurstenen artefacten uit Paleolithicum en Mesolithicum en funeraire monumenten zoals urnenvelden uit de Bronstijd tot de Vroege IJzertijd. Opgavingen hebben nauwelijks plaatsgevonden. Vanaf 2000 zien we een grote toename van (verplichte) meldingen van verkennend archeologisch onderzoek *zonder* dat dit gepaard is gegaan met een groot aantal in Archis2 ingevoerde waarnemingen (*bijlage 1, catalogus 4*). Aangezien onder de 71 onderzoeksmeldingen slechts een enkele heeft geleid tot proefsleuven of opgravingen, is de voorzichtige conclusie dat het inventariserende veldonderzoek in de meeste gevallen vooralsnog niet heeft geleid tot de ontdekking van nieuwe (behoudenswaardige) vindplaatsen zijn.

Door het ontbreken van een goede (wetenschappelijke) synthese en evaluatie van het tot nog toe uitgevoerde archeologische onderzoek met betrekking tot het gemeentelijke grondgebied, is het op het moment van schrijven van dit rapport niet zinvol specifieke archeologisch inhoudelijke kennislacunes te benoemen. In de Archis2-database zijn bij de onderzoeksmeldingen slechts een zeer gering aantal verwijzingen naar de verschenen rapportages opgenomen. Met veel moeite is met hulp van de regionaal archeoloog in een concordantie de literatuurlijst gecompleteerd (*bijlage 1, catalogus 5*). Hiermee is in principe een rapportenbestand gekoppeld aan de onderzoekslocatie en onderzoeksmeldingsnummer (*Atlas kaartbijlage 8*) aanwezig op basis waarvan het uitgevoerde onderzoek kan worden benaderd.

Vooralsnog zal moeten worden aangesloten bij de Archeologiebalans 2002 en de Nationale Onderzoeksagenda. In 2011 is een onderzoeksagenda voor de Regio Achterhoek worden opgesteld.¹¹² Hierin is aandacht besteed aan het grondgebied van Oude IJsselstreek, waardoor zich nieuwe kansen aandienen om het archeologisch onderzoek richting te geven.

Het beeld dat bestaat is dat - ondanks de inspanningen van RCE, provincie en gemeente, en de grote toewijding van amateur-archeologen - *ad hoc* waarnemingen tot eind jaren negentig van de vorige eeuw domineerden. In de jaren daarna heeft de archeologie zich echter ontwikkeld tot een deelnemer in het ruimtelijke planvormingsproces. Dat wil zeggen dat bekende en verwachte archeologische waarden een rol spelen in de afwegingen over de invulling van de ruimte. Het is echter noodzakelijk om de verhoogde inspanningen op het terrein van de archeologische monumentenzorg op gemeentelijk niveau zodanig te organiseren dat het werk ook daadwerkelijk nieuwe kennis opleveren over de bewoningsgeschiedenis. Door goed voorbereide archeologische onderzoeken, die zijn ingebed in een breder onderzoekskader, wordt voorkomen dat het beeld wordt bepaald door begeleidingen en kleinschalige waarnemingen. Zo nu en dan zijn noodonderzoeken, begeleidingen en waarnemingen echter onmisbaar om de kleine puzzelstukjes op hun plaats te laten vallen; het vinden van het juiste evenwicht is echter belangrijk. Hier is zeker een rol weggelegd voor de amateurarcheologie.

---

¹¹² Boonstra et al. 2011.

Het meeste onderzoek dat in de afgelopen jaren is uitgevoerd, had dus een incidenteel karakter. Van een samenhangend onderzoeksprogramma, gericht op het invullen van de belangrijkste kennislacunes in de bewoningsgeschiedenis op het grondgebied van de gemeente Oude IJsselstreek is eigenlijk geen sprake geweest. Dat is ook lastig, omdat de aanleiding voor onderzoek in de meeste gevallen lag bij een concrete ruimtelijke ingreep en een kader ontbrak. Het is echter vaak onduidelijk waarom er bij het ene project wel werd besloten tot voortgezet archeologisch onderzoek, en bij het andere niet. Door het signaleren van algemene kennisleemtes en het formuleren van een aantal specifieke onderzoeksvragen kan voor alle betrokkenen helder worden gemaakt op welke zwaartepunten de inspanningen gericht zullen zijn. Daarbij kan ook winst worden geboekt door een betere afstemming tussen bouwhistorisch en archeologisch onderzoek; beide velden lijken nu min of meer autonoom van elkaar te opereren.

10.2 Aanbevelingen ten aanzien van onderzoek en beleid

Bij de invulling van het toekomstige archeologisch onderzoek in de gemeente Oude IJsselstreek zal de archeoloog zich moeten laten leiden door de eerder genoemde nationale en provinciale kaders. Daarnaast is het zeer wenselijk dat op lokale schaal gewerkt wordt aan een nadere uitwerking van de voor de gemeente belangrijke inhoudelijke en beleidsmatige thema's. De volgende thema's dienen zich aan (geen rangorde naar mate van belangrijkheid of voorkeur):

- De verwachte mate van gaafheid en conservering van de archeologische materialen en sporen uit de verschillende perioden en uit de verschillende landschappelijke eenheden. En al naar gelang de mate van verwachte gaafheid en conservering het formuleren van de potentie van vindplaatsen en terreinen voor het opvullen van specifieke kennislacunes;
- Zoeken naar en analyseren van de ruimtelijke relatie tussen nederzettingen en de grafvelden, met name in de prehistorie (Neolithicum-IJzertijd) en in de Vroege Middeleeuwen;
- Onderzoek naar de rituele dimensies van het landschap, met name de relatie tussen nederzettingen en grafvelden uit de prehistorie in droge gebieden ten opzichte van rituele deposities in natte gebieden en het rivierdal van de Rijn en de Oude IJssel;
- Analyseren van verkeersroutes en wegen over het plateau, langs en over de beken en de Oude IJssel in de prehistorie, de Romeinse tijd en de Middeleeuwen;
- Aandacht voor het onderzoek van plaggendekken/essen (dikte, opbouw en ouderdom) en de daaronder gelegen sporen. Specifiek ook met betrekking tot het eerst genoemde punt;
- Nader onderzoek naar de (vroeg)middeleeuwse bewoningsfasen van met name de bewoningskernen in de gemeente Oude IJsselstreek;
- Nader multidisciplinair onderzoek van historisch-geografische relictten (o.a. landweren, schansen, etc.);
- Onderzoek naar aard en voorkomen van ijzeroer-banken;
- Houtskoolproductielocaties in verband met de ijzerindustrie langs de Oude IJssel;¹¹³
- Interdisciplinair verkennend onderzoek van boerenerven en het aanbrengen van een rangorde in ouderdom en 'belangrijkheid'.¹¹⁴ Door H.B. Hofs zijn in januari 2010 op basis van verschillende bronnen drie voorlopige lijsten samengesteld met in totaal 94 historische boerderijlocaties rond Varsseveld. De namen (met voor zover bekend de eerste vermelding) zijn opgenomen in Bijlage I *catalogus 9*;
- Voorstellen formuleren voor het uitbreiden, verkleinen of afvoeren van de nu op de

---

¹¹³ Smit & van Straalen 2007.

¹¹⁴ Van Beek et al. 2007, 2008.

gemeentelijke beleidskaart overgenomen terreinen van de provinciale archeologische monumentenkaart (AMK) op basis van het uitvoeren van verkennend onderzoek;

- In aanvulling op de maatregelenkaart, kan de gemeente een eigen archeologische monumentenverordening opstellen. Te overwegen valt om in deze verordening in ieder geval ook de mogelijkheid op te nemen om gemeentelijke archeologische monumenten aan te wijzen. Daarmee wordt de gemeente bij het veiligstellen van terreinen van de hoogste archeologische waarde minder afhankelijk van het rijk. Objecten met een hoge waarde vanwege de betekenis voor de lokale geschiedenis onttrekken zich bovendien vaak aan de blik van het rijk en de provincie. Uiteraard komen belangrijke historische boerderijplaatsen als eerste in aanmerking voor een dergelijke aanpak;
- Via een dergelijke monumentenverordening kan de gemeentelijke archeologische verwachtingen- en maatregelenkaart als uitgangspunt voor het gemeentelijke archeologiebeleid bekrachtigd worden en kan de koppeling met de planologische procedures geformaliseerd worden. Inspiratie voor het gemeentelijke beleid kan verder worden geput uit de recent verschenen VNG-publicatie 'Verder met Valletta';¹¹⁵
- Mogelijk verdient ook het opstellen van een format voor een Plan van Aanpak voor het uitvoeren van bureauonderzoeken en verkennende (en aanvullende karterende) boringen in een vroege fase van de planontwikkeling te overwegen.

Veel onderzoeksvragen zijn minder specifiek te benoemen omdat een goed overzicht van de stand van kennis ontbreekt. Het zou daarom aanbeveling verdienen een aparte gemeentelijke onderzoeksagenda op te (laten) stellen, waarin de stand van kennis wordt beschreven en duidelijk keuzes worden gemaakt welke onderzoeksthema's op lokaal niveau de aandacht verdienen en met welke intensiteit het onderzoek daarnaar moet worden uitgevoerd. Is het bijvoorbeeld zinvol in een specifiek gebied een zwaar verstoorde vuursteenvindplaats minutieus te onderzoeken? Daarentegen lijkt het momenteel bijvoorbeeld zeer relevant de ontstaansgeschiedenis van de essen nader te onderzoeken, hetgeen impliceert dat bij voorgenomen onderzoek altijd ook de es zelf onderwerp van studie dient te zijn.

---

¹¹⁵ Alkemade, Hessing & Kaptein 2009.

II Grensoverschrijdende samenwerking

In het kader van de archeologische en cultuurhistorische inventarisatie van het grondgebied van de gemeente Oude IJsselstreek waren de gemeente Oude IJsselstreek en Vestigia het eens dat ook de archeologie in het Duits-Nederlandse grensgebied niet verwaarloosd mocht worden en dat informatie over archeologische waarden een toegevoegde waarde aan de cultuurhistorische waardenkaart zou kunnen leveren. Er is dus overeengekomen om ook voor een 5 km brede grensoverschrijdende zone de archeologische inventaris in kaart te brengen en deze ook aan de geologisch en landschappelijke gegevens te koppelen. Het betrekken van deze zone bij het onderzoeksgebied belooft veel aanvullende archeologische informatie op te leveren, bij voorbeeld op het gebied van ijzerverwerking en ten opzichte van de bewoningsgeschiedenis in het stadsgebied van Isselburg en Bocholt. Daardoor zouden kennislacunes opgevuld kunnen worden en een veel completer en gedetailleerder beeld van de geschiedenis van deze streek worden verkregen. Vestigia heeft vervolgens contact gezocht met de Landschaftsverband Westfalen-Lippe, kortweg LWL Archäologie, en op 22 en 23 juli 2009 is door Vestigia een bezoek gebracht aan de dependance 'Münster Kinderhaus'. Uit het gesprek met Dr. Christoph Grünewald (hoofd dependance 'Münster Kinderhaus') en Dr. Bernhard Stapel (wetenschappelijk referent) werd duidelijk dat men in Münster nogal sceptisch tegen de ontwikkeling van archeologische waarden en -beleidskaarten (*Prognosekarten*) voor gemeentes aankijkt. Dit omdat men bang is dat met de openbaar toegankelijke archeologische informatie over vindplaatsen en monumenten misbruik zou worden gepleegd in de zin van schatgraverij en dergelijke. Wel staat men open voor contact en grensoverschrijdende samenwerking met RCE en de regionaal archeoloog en voor de uitwisseling van archeologische databestanden. Vestigia heeft tijdens het bezoek in Münster gegevens over archeologische waarnemingen, vindplaatsen, prospectieonderzoeken en opgravingen voor de 5 km brede zone op Duits grondgebied in deels analoge en deels digitale vorm ontvangen. Daarnaast kreeg Vestigia toegang tot diverse archeologische literatuur over de grensstreek. Al met al biedt het archeologische archief in 'Münster Kinderhaus' veel potentie, welke in het bijzonder voor het grensgebied met de Regio Achterhoek ten behoeve van door de provincie op te stellen 'Onderzoeksagenda Achterhoek' van grote waarde kan zijn.

Voor het gebruik van de Duitse databestanden zijn de volgende afspraken gemaakt:

- a. Kaarten waarop individuele vindplaatsen op staan zijn alleen voor intern gebruik;
- b. Er mogen geen coördinaten openbaar worden gemaakt;
- c. Zones met vindplaatsen mogen wel op kaarten en in een publicatie getoond worden.

Dependance 'Münster Kinderhaus' heeft archeologisch onderzoek uitgevoerd dat ook van belang is voor de waarden- en beleidskaart in de Nederlandse buurgemeente Aalten. Er is onderzoek gedaan aan "Wölbäckern en Eschen" (plaggen en essen) door historische geografen in het kader van historische "Siedlungsforschung" en verder is het "Fachreferat Mittelalter" van de LWL (Rudolf Bergmann) bezig met "Wüstungsforschung". Over het Paleolithicum in de Duitse regio is zo goed als niets bekend.

Voor een samenwerking van de Duitse en Nederlandse archeologen in deze regio bieden zich de volgende Duitse onderzoeksprojecten aan:

- Förderprogramm REGIONALE (westliches Münsterland): tot 2016 kunnen regio's in o.a. het westelijke Münsterland zich zelfs presenteren; hier gaat archeologie aan mee doen.
- Tot 2010 loopt in het zuidelijke Münsterland archeologisch onderzoek naar grotten en Abris.

Om meer inzicht te krijgen in de werkwijze van de dependance 'Münster Kinderhaus' volgt hieronder even korte informatie over de organisatiestructuur en taken. De vestiging 'Münster Kinderhaus' is een van de vier ruimtelijk gescheiden dependances van de onafhankelijke archeologische dienst van Westfalen met zijn hoofdcentrale in Münster. Onder leiding van Dr. Christoph Grünewald worden de belangen van de archeologische en paleontologische monumentzorg in de Regierungsbezirk Münster behartigd en wordt archeologisch onderzoek onder eigen regie uitgevoerd. Onder de taken van deze dependance vallen de volgende activiteiten:

- Bouwvergunningen komen in dependance 'Münster Kinderhaus' terecht en worden daar behandeld,
- Bouwtoezicht en planningscontrole; archeologische begeleiding van onderzoeken, o.a. in verband met bouwprojecten, en met opstellen en wijzigen van bestemmingsplannen,
- Opname, documentatie en beoordeling van vindplaatsen,
- Beoordelen van vindplaatsen/terreinen t.b.v. aanvraag monumentenvergunning,
- Opstellen van beschermingsadviezen,
- Kleinschalige prospectieonderzoeken,
- Noodopgravingen (van kleine tot langdurige opgravingen),
- Vondstverwerking, conservering en restauratie van vondsten,
- Relaties met amateurarcheologen onderhouden
- Publicaties en public relations

Samenvattend heeft het contact met de archeologen in 'Münster Kinderhaus' een grote hoeveelheid informatie opgeleverd welke van grote aanvullende waarde is voor de waarden- en beleidskaarten van de gemeente Oude IJsselstreek en de Regio Achterhoek en is een samenwerking tussen de Nederlandse regionaal archeologen, de RCE en de archeologen in Münster veel belovend voor archeologisch onderzoek en beleid in deze regio. Verder zal moet worden bekeken wat de BODEON GIS-databank in het Rheinland aan toegevoegde waarde kan opleveren.

Literatuur

- Aalbers, P.G., 1979:** Het einde van de horigheid in Twente en Oost-Gelderland 1795-1850, Zutphen.
- Alkemade, M.M.M./W.A.M. Hessing/K. Kaptein, 2009:** *Verder met Valletta. Handreiking voor de gemeentelijk archeologische monumentenzorg*, Den Haag (VNG-publicatie).
- Barends, S., 1983:** Gevolgen van ruilverkaveling voor het landschap, *Historisch Geografisch Tijdschrift* 1983, nr. 1, 8-15.
- Bantelman, N./J.N. Lanting/J.D. van der Waals, 1979/1980:** Wiesbaden "Hebenkies" das Grabmal auf dem Weg nach der Platte, *Fundberichte aus Hessen* 19/20, 183-249, spec. 205-208, 214-215 en Abb. 17.
- Beek, R. van/B.J. Groenewoudt/L. Keunen, 2007:** *Archeologisch veldonderzoek van boerenerven in de omgeving van Colmschate (Overijssel. De toetsing van een historisch-geografisch verwachtingsmodel*, Amersfoort (Beknopte Rapportage Archeologische Monumentenzorg 5).
- Beek, R. van/L. Keunen/B.J. Groenewoudt, 2008:** Erven testen in Oost-Nederland, *Archeobrief* 12, nr. 1, 36-40.
- Bentham, A. van, 2007:** *Zelhem 't Soerlant IV (gemeente Bronckhorst) een archeologische opgraving*, Amersfoort (ADC-rapport 880).
- Berendsen, H.J.A. & Stouthamer, E., 2001:** Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, the Netherlands. Van Gorcum (Assen): 268 pp.
- Boonstra, M.K./R.M. van Heeringen/R. Schrijvers, 2011:** *Provincie Gelderland. Belvoirbeleid – Provinciaal Archeologisch Kader. Kennisagenda Archeologie – Oost-Gelderland*, Amersfoort (Vestigia-rapport V752A, V752B, V752C),
- Borman, R., 1981:** *Archeologie in Gelderland*, Uitgeverij Terra, Zutphen.
- Borman, R., 1986:** Ontstaan van het landschap en prehistorische bewoning, in: Boogman, J./S. Oosterhaven (red.), *Geschiedenis van Doetinchem*, Zutphen, 13-31.
- Brokamp, B., 2007:** *Landweren in Nederland*, Utrecht.
- Busschers, F.S., Kasse, C., Van Balen, R.T., Vandenberghe, J., Cohen, K.M., Weerts, H.J.T., Wallinga, J., Johns, C., Cleveringa, P. & Bunnik, F.P.M., 2007:** Late Pleistocene evolution of the Rhine-Meuse system in the southern North Sea basin: imprints of climate change, sea level oscillation and glacioisostasy, *Quaternary Science Reviews* 26, 3216-3248.
- Cohen, K., 2005:** Persoonlijke communicatie n.a.v. de IJsselkartering. Departement fysische Geografie, Faculteit der Geowetenschappen, Universiteit Utrecht.
- Dalen, A.G. van et al., 1983:** *1000 jaar Gendringen*, Nijmegen.
- Dorrestijn, B.J. (red. L. H. Maas & A.H.G. Schaars), 2009:** *Boerderij- en veldnamen in Wisch*, Doetinchem.
- Driessen/G.P. van de Ven/H.J. Wasser, 2000:** *Gij beken eeuwigvloeiend. Water in de Streek van Rijn en IJssel*, Utrecht.
- Dun, P. van/T. Caspers/H. Stam, 2008:** *Historische Topografische Atlas +/- 1843-1845. Achterhoek, Liemers, Rijk van Nijmegen schaal 1:25.000*, Tilburg
- Economisch en Technologisch Instituut voor Gelderland, 1949:** *Gegevens gemeente Gendringen, ten behoeve van het uitbreidingsplan 1949*, Arnhem.
- Economisch en Technologisch Instituut voor Gelderland, 1959:** *Gemeente Gendringen, welvaartsbronnen en ontwikkelingsmogelijkheden*, Arnhem.
- Economisch en Technologisch Instituut voor Gelderland, 1961:** *Gemeente Wisch; welvaartsbronnen en ontwikkelingsmogelijkheden*, Arnhem.
- Eliens, F.M./ J. Harenberg, 1984:** *Middeleeuwse kastelen van Gelderland*.

- Elzinga, G., 1964:** Enkele laat-neolithische grafvondsten van de Veluwe, prov. Gelderland, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 1964, 7-22.
- Evers, M./W.Th.M. Frijhoff/G. Nijsten/B. Thissen/G.H.A. Venner/J.M. van Winter, 2003:** *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*, Utrecht.
- Fontijn, D., 2004:** 'Schatvondsten' uit de beekdalen, De interpretatie van metaaldeposities uit de Bronstijd, in: Gerritsen, F./E. Rensink (eds.), 2004: *Beekdallanscapen in archeologisch perspectief, Een kwestie van onderzoek en monumentenzorg*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 28).
- Geerlings, J.W.J., 1982:** *De metaalindustrie in de gemeenten Doetinchem, Wisch en Gendringen*, Nijmegen.
- Geldersche Maatschappij van landbouw, 1873-1973:** *Varsseveld*.
- Gerritsen, F./E. Rensink (eds.), 2004:** *Beekdallanscapen in archeologisch perspectief, Een kwestie van onderzoek en monumentenzorg*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 28).
- Groenewoudt, B., 2004:** Afdalen in Oost-Nederland, in: Gerritsen, F./E. Rensink (eds.), 2004: *Beekdallanscapen in archeologisch perspectief, Een kwestie van onderzoek en monumentenzorg*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 28).
- Groenewoudt, B. & H. Scholte Lubberink, 2007:** Essen en plaggendekken in Oost-Nederland vanuit een archeologisch perspectief door in: J. van Doesburg et al., *Essen in zicht. Essen en plaggendekken in Nederland: onderzoek en beleid*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 34), 53-77.
- Groenewoudt, B.J./L.J. Keunen, 2008:** 'Berlewalde': een verdwenen Achterhoekse wildernis, *Vitruvius* 2, nr. 5, 10-17.
- Halbertsma, H/Pernis, van A, 1973:** Varsseveld, gem. Wisch (Gld.), Ned.-Herv. Kerk, JROB 1972, 37.
- Halbertsma, H/Pernis, van A, 1974:** Varsseveld, gem. Wisch (Gld.), Ned.-Herv. Kerk, JROB 1973, 34-36.
- Harbers, P./H. Rosing, 1983:** *Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000, Toelichting bij de kaartbladen 41 West Aalten en 41 Oost Aalten*, Wageningen (Stichting voor Bodemkartering).
- Heeringa, T., 1934:** *De Graafschap; een bijdrage tot de kennis van het cultuurlandschap en van het scholtenpatroon*, Zutphen.
- Heitling, W.H., 1959:** *De Achterhoek; langs Berkel en Slinge*, Lochem.
- Hessing, W.A.M./W.J. Weerheijm/R. Schrijvers, 2009:** *Advies met betrekking tot de vrijstellingsgrenzen voor archeologisch onderzoek in de gemeente Duiven*, Amersfoort (Vestigia-rapport V644).
- Hulst, R.S./A.D. Verlinde, 1976:** Geröllkeulen aus Overijssel und Gelderland, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 26, 93-132, spec. G5 nr. 13, 116-117.
- Hulst, R.S/A. Buisman, 1988:** Silvolde, gem. Wisch Nederzetting IJzertijd 8-12 augustus, p.63, *Jaarverslag ROB* 1988.
- Hulst, R.S., 1989:** Archeologische Kroniek van Gelderland 1988, in: *Bijdragen en mededelingen van de Vereniging Gelre* 80, 1989, p. 141-160.
- Jans, E./L. Van Prooije/W. Scholtz/H. Mansvelt Beck/C. Hartigers, 1983:** *Oude boerderijen in Acherhoek en Liemers*, Enschede.
- Jappe Alberts, W., 1986:** Doetinchem in de middeleeuwen, in: Boogman, J./S. Oosterhaven (red.), *Geschiedenis van Doetinchem*, Zutphen, 32-68.
- Hantsche, I., 2003:** *Geldern-Atlas. Karten und Texte zur Geschichte eines Territoriums*, Kleve (Verlag des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend).
- Klostermann, J., 1997a:** *Geologische Karte von Nordrhein-Westfalen 1:100.000 – Erläuterungen zu Blatt C 4302 Bocholt.*, Krefeld (Geologisches Landesamt Nordrhein-Westfalen).
- Klostermann, J., 1997b:** *Erläuterungen zu Blatt C 4302 Bocholt. Geologische Karte von Nordrhein-Westfalen 1:100.000*, Krefeld (Geologisches Landesamt Nordrhein-Westfalen).
- Kobes, D.W., 1966:** *Bloemlezing uit de historie der gemeenten Aalten-Dinxperlo-Wisch*, Aalten.
- Kobes, D.W., 1969:** *Een kleine historische grabbelton van de 550-jarige stad Terborg*, Terborg.

- Koenigs, F.F.R., 1949:** Een bodemkartering van de omgeving van Azewijn, Wageningen (Stiboka; Verslagen van landbouwkundige onderzoekingen no. 54.17).
- Krosenbrink, G.J.H., 1975:** *De Achterhoek in grootvader's tijd*, Den Haag.
- Kuiper, P.P., 2006:** *Ijzerhard oer. Oerdegelijk ijzer. Het graven van ijzeroer in Zuid-Salland en de noordelijke delen van de Achterhoek in de Nieuwe tijd*, Wageningen (scriptie).
- Kuijper, P., 1959:** Varsseveld. I. Varsseveld tot 1315, *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 58 (1959).
- Kuijper, P. 1964:** Varsseveld. II. Geschiedenis van de beleeningen met de hoge heerlijkheid van Varsseveld en Silvolde, *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 61 (1962/1964).
- Kobes, D.W., 1972:** *Kleine historie van de Laurentiuskerk en het oude kerspel Varsseveld*, Varsseveld door (Uitgave restauratiecommissie NH-kerk).
- Kolks, H.L.J., 1961:** Annotaties bij 'Varsseveld tot 1315', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 60 (1961).
- Kolks, H.L.J., 1989:** Varsseveld of Dwarsefelt: Een oorkonde uit het jaar 828 nader bezien, *Jaarboek Achterhoek en Liemers* 1989.
- Laak, J.C. ter, 2005:** *De taal van het landschap. Pilot toponiemen in de Berkelstreek*, Amersfoort (Rapportages Archeologische Monumentenzorg 123).
- Lansink, H., 1977:** *Vertellingen uit Varssevelds verleden; het dorps- en plattelandsleven in de jaren 1920-1970*, Varsseveld.
- Louwes, R., 1986:** *De kleine kern Gendringen*, Tilburg.
- Martens van Sevenhoven, A.H., 1930:** Bijdrage tot de geschiedenis van de Heeren en de Heerlijkheid van Wisch, *Bijdragen en mededelingen Gelre* 33 (1930).
- Modderman, P.J.R./M.J.G.Th. Montforts, 1991:** Archeologische kroniek van Gelderland 1970-1984, Overdruk uit: *Bijdragen en mededelingen van de Vereniging Gelre* 82, 1991, p. 143-188, ROB-overdrukken nr. 398.
- Nieweg, H., 1976:** Doetinchem als historisch centrum van busdiensten, in: *Kronycke van Deutekom en Salehem*.
- Nota Belvedere, 1999:** *Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ordening*, Den Haag 1999.
- Paas, W., 1983:** *Bodemkarte von Nordrhein-Westfalen 1:50.000 Blatt L 4104 Bocholt*, Krefeld (Geologischen Landesamt Norfrhein-Westfalen).
- Paas, W., 1989:** *Bodemkarte von Nordrhein-Westfalen 1:50.000 Blatt L 4102 Emmerich*, Krefeld (Geologischen Landesamt Norfrhein-Westfalen).
- Roeleveld, L./J. Gielen, 2006:** *Vlechtheggen van de Achterhoek. Heden, verleden en toekomst van een vergeten landschapselement*, Randwijk.
- Rooi, C.J. de, 2006:** *Waar de venen groeiden. De situering en transformatie van veengebieden in de Acherhoek*, Wageningen (scriptie Wageningen Universiteit).
- Schilfgaarde, A.P. van, 1934:** Brobantia-Gendringen, *Bijdragen en mededeelingen vereeniging Gelre*.
- Schimmel, H./R. Borman/G. Gonggrijp, 1983:** *Nederlandse Landschappen. Ontdek de Achterhoek*, Hilversum.
- Schreurs, J./M. van Bers, 2008:** *Ijzergieterij Ulft nu ook ondergronds onderzocht*, Nieuwsbrief RACM 3, nr. 1, 4-6.
- Schut, P. 1980:** Een vlakgraf van de vroege SVB te Silvolde, *Veldwerknieuws 1979-1980 AWN afdeling Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland*, 60-63.
- Schut, P., 1981:** Een 'dorchlochte Breitkeil' uit Zelhem en een overzicht van vroeg-neolithische vondsten uit de Achterhoek, *Westerheem* 30 (3/4), 105-111.
- Schut, P., 1987:** *Een inventarisatie van Neolitische vondsten uit de Achterhoek, Gelderland*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 4).
- Schut, P., 1987:** *Een inventarisatie van neolitische bijlen uit Gelderland, ten noorden van de Rijn*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 11).

- Sjollema, A., z.j.:** *Grote- of Laurentiuskerk. Korte geschiedenis van de restauratie van de Ned. Herv. Kerk te Varsseveld 1971-1978*, Varsseveld (Uitgave Ned. Herv. Gemeente Varsseveld).
- Smit, J./B. van Straalen (red.), 2007:** *IJzergieterijen langs de oude IJssel 1689 – heden*, Utrecht.
- Stichting voor de bodemkartering, 1950:** *Tuinbouwvoorbeeldbedrijf van de A.B.T.B. Bredenbroek, bodemkaart*, Wageningen.
- Stichting voor de bodemkartering, 1975:** *Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000, Toelichting bij de kaartbladen 40 West Arnhem en 40 Oost Arnhem*, Wageningen.
- Stichting MIP-Gelderland, 2002:** *Oost-Gelderland, Monumenten Inventarisatie Project. Gendringen gemeentebescrijving*, Oosterbeek.
- Stichting MIP-Gelderland, 2002:** *Oost-Gelderland, Monumenten Inventarisatie Project. Wisch gemeentebescrijving*, Oosterbeek.
- Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, 2002:** *Kadastrale Atlas Gelderland 1832: Wisch en Varsseveld*, Velp.
- Stol, T., 1985:** Halle en zijn marke. Een boerensamenleving in de Achterhoek, in: Heslinga, M.W./A.P. de Klerk/H/ Schmal/T. Stol/A.J. Thurkow, *Nederland in kaarten. Verandering van stad en land in vier eeuwen cartografie*, Ede/Antwerpen, 164-167.
- Stroet, S., 1989:** *Verpondings-quohieren 1640-1650 Dinxperlo, Verveelt, Aelten, Bredevoort, Groenlo* (Uitgave Oostgelders Tijdschrift voor genealogie en boerderij-onderzoek).
- Tinneveld, A. (red.), 1953:** *De Liemers*, Didam.
- Velde, H.M. van der, 2004:** Landschapsordering in de Vroege Middeleeuwen. Het ontstaan van het middeleeuwse cultuurlandschap in Oost-Nederland, in: R.M. van Heeringen, E.H.P. Cordfunke, M. IJssink, H. Sarfatij (red.), *Geordend landschap 3000 jaar ruimtelijke ordening in Nederland*, Hilversum (SCHL-reeks 4), 43-58.
- Velde, H.M. van der/M.C. Kenemans, 2002:** *Zelhem, archeologisch onderzoek Soerlant III*, Bunschoten (ADC-rapport 135).
- Velde, H.M. van der/ M.C. Kenemans, 2003:** *Aanvullend archeologisch onderzoek op de toekomstige woningbouwlocatie Soerlant IV te Zelhem*, Bunschoten (ADC-rapport 166).
- Visscher, H.A., 1974:** *Het Nederlandse Landschap. Een typologie ten behoeve van het milieubeheer*, Utrecht/Antwerpen, 102.
- Voorden, F.W. van, et al., 1975:** *Stads- en dorpsgezichten in Gelderland; de nederzetting in ontwikkeling*, Zutphen.
- Willemse, N.W./H.F.A. Haarhuis, 2008:** *Provinciale archeologiebalans Gelderland 1996-2006*, Weesp (RAAP-rapport 1707).
- Willemse, N.W./M.H.J.M. Kocken, 2005:** *Archeologie met beleid. Afwegingskader voor archeologiebeleid in de Regio Achterhoek*, Amsterdam (RAAP-rapport 2501).
- Winands, W.J., 1976:** *Het kerspel en de gemeente Netterden*, Ulft.
- Winands, W.J., 1981:** *Rondom de ringoven; Varsselder, Veldhunen, Wals, Wieken, Milt; het historisch verleden van vijf woongemeenschappen in de gemeente Gendringen*, Ulft.

Rapporten (2005-2008)

Voor het grondgebied van de gemeente Oude IJsselstreek zijn vanaf 2005 19 onderzoeken aangemeld in het Archis2-systeem. Het eerste gemelde onderzoek betreft het Plangebied Bongersstraat te Ulft.¹¹⁶ Uit het feit dat 10 meldingen dateren uit 2008 kan worden opgemaakt dat het archeologische vooronderzoek in het kader van Malta en de Wamz 2007 in de gemeente 'vaste grond onder de voeten' heeft gekregen.

Literatuur onderzoeksmeldingen

In Archis2 wordt het in uitvoering zijnde archeologische onderzoek aangemeld (onderzoeksmeldingsnummer). Als het onderzoek is voltooid wordt het afgemeld (onderzoeksnummer). De literatuurvermelding bij de afmeldingen is vaak niet aanwezig of zeer lacuneus. Zoveel mogelijk is getracht de verwijzingen te compleren aan de hand van het *Bibliografisch overzicht voor de Nederlandse archeologie 2004, 2005, 2006 en 2007*.¹¹⁷

Berghe, K.J. van den, 2005a: *Plangebied Raadhuisstraat-Bringingborg te Gendringen, gemeente Oude IJsselstreek: archeologisch vooronderzoek: een bureau- en IVO, Amsterdam (RAAP-notitie 1225).*

Berghe, K.J. van den, 2005b: *Vervanging riolering Gravenpad te Terborg, gemeente Oude IJsselstreek: een archeologische begeleiding, Amsterdam (RAAP-notitie 1418).*

Berghe, K.J. van den, 2005c: *Plangebied De Zwanenpoort: Schoolstraat/Grutterinkpad te Varsseveld, gemeente Oude IJsselstreek; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek, Weesp (RAAP-notitie 2462).*

Blom, J.M./J. Huizer, 2007: *Ulft, Plangebied van der Zande (Gem. Oude IJsselstreek): een bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek in de vorm van een karterend booronderzoek, Amersfoort (ADC-rapport 962).*

Boer, A. de, 2006: *Ulft, hoek Allee en Deurvorststraat (Gem. Oude IJsselstreek): een archeologisch inventariserend veldonderzoek in de vorm van boringen, Amersfoort (ADC-rapport 798).*

Borsboom, A.J. (red.), 2006a: *Inventariserend veldonderzoek d.m.v. boringen: Schrijversbuurt te Gendringen, Zelhem (Synthegra Archeologisch Rapport 17265).*

Borsboom, A.J., 2006b: *Karterend archeologisch veldonderzoek d.m.v. boringen: locatie Ebbers te Varsseveld, Zelhem (Synthegra Archeologisch Rapport 176027).*

Borsboom, A.J. (red.), 2006c: *Bureauonderzoek Van de Zandestraat te Varsseveld, Zelhem (Synthegra Archeologisch Rapport 176046).*

Broeke, E.M. ten, 2009: *Archeologisch bureauonderzoek: Wildenburgseweg 14 te Netterden, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Econsultancy bv rapport 09025168).*

Makaské, B., Maas, G.J. & Van Smeerdijk, D.G., 2008. *The age and origin of the Gelderse IJssel, Netherlands Journal of Geosciences – Geologie en Mijnbouw 87-4, pp.323-337.*

Buesink, A., 2009: *Gemeente Oude IJsselstreek, Molenweg te Silvolde: archeologisch bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek (karterende fase), 's-Hertogenbosch/Deventer (BAAC-rapport 09-0009).*

Busschers, F.S./C. Kasse/R.T. van Balen/J. Vandenberghe/K.M. Cohen/ H.J.T. Weerts/J.

Wallinga/C. Johns/P. Cleveringa/F.P.M. Bunnik, 2007: *Late Pleistocene evolution of the Rhine-Meuse system in the southern North Sea basin: imprints of climate change, sea-level oscillation and glacio-isostasy, Quaternary Science Reviews 26, 3216-3248.*

Fijma, P., 2008: *Archeologisch onderzoek Groenverwerking Ettenseweg te Etten, Inventariserend veldonderzoek, Arnhem (Grontmij Archeologisch Rapport 669).*

---

¹¹⁶ Nales 2005.

¹¹⁷ Jaarlijkse bijlage bij *Archeobrief*.

- Goossens, E., 2007:** *Plangebied Ulfseweg te Gendringen, gem. Oude IJsselstreek. Archeologisch vooronderzoek, een bureau- en IVO, Amsterdam (RAAP-notitie 2361).*
- Hagens, D.T.P., (red.), 2007:** *Bureauonderzoek: Strubbelderweg te Vasseveld, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Syntegra Rapport P0502261).*
- Hagens D.T.P./S.M. Koeman, 2008:** *Bureauonderzoek Klaproosstraat 13 te Varsseveld, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Synthegra Rapport P0503032).*
- Hagens, D.T.P./ H. Kremer, 2008:** *Bureauonderzoek: Landgoed 't Harterink te Sinderen, Doetinchem (Syntegra Rapport P0502258).*
- Hagens, D.T.P./S.M. Koeman/H. Kremer, 2008a:** *Bureauonderzoek: Idinkweg 1 te Sinderen, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Syntegra Rapport P0502980).*
- Hagens, D.T.P./S.M. Koeman/H. Kremer, 2008b:** *Bureauonderzoek en karterend veldonderzoek d.m.v. boringen: Sinderenseweg 54 te Sinderen, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Syntegra Rapport P0502990).*
- Hagens, D.T.P./S.M. Koeman/H. Kremer, 2009:** *Bureauonderzoek en karterend veldonderzoek d.m.v. boringen: Oostelijke Noorderbroekweg 3 te Westendorp, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Syntegra Rapport S083395).*
- Hagens D.T.P./J.H.F. Leuving/H. Kremer, 2008a:** *Bureauonderzoek en karterend veldonderzoek d.m.v. boringen: Sinderenseweg 44 te Sinderen, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Synthegra Rapport S083209).*
- Hagens D.T.P./J.H.F. Leuving/H. Kremer, 2008b:** *Bureauonderzoek en karterend veldonderzoek d.m.v. boringen: Ettenseweg 9 te Ulf, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Synthegra Rapport P0503134).*
- Hesseling, I.H.J./A. Huizing-Scheur/P. Fijma, 2006:** *Archeologisch onderzoek Molenweg 4 te Heelweg-Oost: inventariserend veldonderzoek, Assen (Grontmij archeologische rapporten 270).*
- Hessing, W.A.M./W.J. Weerheijm/R. Schrijvers, 2009:** *Advies met betrekking tot de vrijstellingsgrenzen voor archeologisch onderzoek in de gemeente Duiven, Amersfoort (Vestigia-rapport V644).*
- Hubers, J./C. Helmich, 2009:** *Archeologische begeleiding: Zwanenpoort te Varsseveld, gemeente Oude IJsselstreek, Zevenaar (Archeodienst Rapport 13).*
- Hummelen, M., 2009:** *Drufabriek. Droom in bedrijf, Hoog-Keppel.*
- Kastelein, D., 2006:** *Plangebied 't Anker te Ulf, gemeente Oude IJsselstreek, archeologisch vooronderzoek: een inventariserend archeologisch onderzoek, Amsterdam (RAAP-notitie 1815).*
- Kempen, P.A.M.M. van, 2000:** *Binnenstad Terborg, gemeente Wisch; archeologisch onderzoek ten behoeve van het bestemmingsplan, Amsterdam (RAAP-rapport 514).*
- Klooster, B. (red.), 2005:** *Inventariserend veldonderzoek d.m.v. boringen: Hoofdstraat/Walstraat te Terborg, Zelhem (Synthegra Archeologisch rapport 175118).*
- Koeman, S.M., 2006:** *Karterend veldonderzoek d.m.v. boringen: Burgemeester van de Zandestraat te Varsseveld, Doetinchem (Syntegra Rapport 176215).*
- Koeman, S.M. (red.), 2007a:** *Bureauonderzoek en karterend veldonderzoek d.m.v. boringen: Pastoor Geerdink Johanninkweg 2, Mechelen, Doetinchem (Syntegra Rapport P0502208).*
- Koeman, S.M. (red.), 2007b:** *Bureauonderzoek en karterend veldonderzoek d.m.v. boringen: Vechtstraat 10 te Ulf, Doetinchem (Syntegra Rapport P0502209).*
- Koeman, S.M. (red.), 2007c:** *Inventariserend veldonderzoek door middel van boringen (karterende fase): Strubbelderweg te Varsseveld, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Syntegra Rapport P0502488).*
- Kremer, H. (red.), 2007a:** *Bureauonderzoek en karterend veldonderzoek d.m.v. boringen: De Bult te Silvolde, Doetinchem (Syntegra Rapport P0501689).*
- Kremer, H. (red.), 2007b:** *Bureauonderzoek en karterend veldonderzoek d.m.v. boringen: Doetinchemseweg 179 te Westendorp, Doetinchem (Syntegra Rapport P0501893).*
- Kremer, H. (red.), 2007c:** *Bureauonderzoek en karterend veldonderzoek d.m.v. boringen fase 1 en 2: Dorpsstraat te Etten, Doetinchem (Syntegra Rapport P0502253/P0502076).*
- Kremer, H. (red.), 2007d:** *Bureauonderzoek en karterend veldonderzoek d.m.v. boringen: De Tuit 9 te Terborg, Doetinchem (Syntegra Rapport P052129).*

- Kremer, H., 2007e:** *Inventariserend veldonderzoek d.m.v. boringen: Klaproosstraat te Varsseveld, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Synthegra Rapport S083260).*
- Kremer, H., 2009:** *Inventariserend veldonderzoek d.m.v. boringen: Veldkamperstraat 38 te Westendorp, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Synthegra Rapport S090015).*
- Leuving, J.H.F. (red.), 2006a:** *Bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek door middel van boringen: Landgoed Hommelink te Terborg, Zelhem (Synthegra Archeologie Rapport 176120).*
- Leuving, J.H.F. (red.) 2006b:** *Bureauonderzoek en karterend veldonderzoek d.m.v. boringen: Acacialaan te Netterden, Zelhem (Synthegra Archeologisch rapport 176170).*
- Leuving, J.H.F./L. Valckx/H. Kremer, 2008:** *Bureauonderzoek: Veldkamperstraat 38 te Westendorp, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Synthegra Rapport P0503189).*
- Lohof, E., 1999:** *Bestemmingsplan De Rieze IV (Ulft), gemeente Gendringen; Bureauonderzoek en Aanvullende Archeologische Inventarisatie, Amsterdam (RAAP-rapport 488).*
- Lohof, E., 2000:** *Aanvullend Archeologisch Onderzoek op het toekomstige bedrijventerrein "De Rieze IV" te Ulft, gemeente Gendringen, Amersfoort (ADC-rapport 24).*
- Moerman, S., 2006:** *Inventariserend veldonderzoek, verkennende fase: Laarstraat in Etten, gemeente Oude IJsselstreek, Katwijk (Becker & Van de Graaf).*
- Moerman, S./J. de Kramer, 2005:** *Inventariserend veldonderzoek, verkennende fase Ulftseweg in Gendringen, gemeente Oude IJsselstreek, Katwijk (Becker & Van de Graaf rapport 14707).*
- Moerman, S./A. Wilbers, 2005:** *Inventariserend veldonderzoek, verkennende fase Bosweg in Voorst, gemeente Oude IJsselstreek, Katwijk (Becker & Van de Graaf).*
- Mulder, S.A., 2006:** *Een archeologisch bureauonderzoek voor een windmolenpark nabij de Duitse grens bij Netterden, gemeente Oude IJsselstreek (Gld), Groningen (ARC-Rapporten 2006-93).*
- Nales, T., 2005:** *Ulft, Plangebied Bongersstraat, 's-Hertogenbosch/Deventer (BAAC-rapport 05-231).*
- Neef, W. de, 2008:** *Silvolde, Het Heem (gemeente Oude IJsselstreek, Gld.): een archeologisch bureauonderzoek, Zuidhorn (Steekproefrapport 2008-02/15).*
- Oude Rengerink, J.A.M., 2005:** *Inventariserend archeologisch onderzoek Pleintje Kaak, Centrumplan Terborg, Heerenveen (Oranjewoud Archeologisch Rapport).*
- Perdaen, Y., 2005:** *Inventariserend veldonderzoek, verkennende fase: Ulft, Kerkstraat, gemeente Gendringen, Katwijk (Becker & Van de Graaf).*
- Pronk, E.C., 2007:** *Plangebied Centrum Ulft, gem. Oude IJsselstreek. Archeologisch vooronderzoek, een bureauonderzoek met veldtoets, Weesp (RAAP-notitie 2247).*
- Pronk, E.C., 2008:** *Plangebied Lenteleven-Waalstraat te Gendringen, gem. Oude IJsselstreek; archeologisch vooronderzoek, een bureau- en inventariserend veldonderzoek, Weesp (RAAP-notitie 2866).*
- Putten, M.J. van, 2006:** *Oude IJsselstreek, Plangebied Wesenthorst te Ulft: Archeologisch IVO-karterende fase, Deventer/'s-Hertogenbosch (BAAC-rapport 06.066).*
- Rijk, P./R. van Lil, 2006:** *Boren in Voorst-Lohr, gemeente Oude IJsselstreek. Een bureauonderzoek en Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van boringen, Amersfoort (ADC-rapport 694).*
- Schabbink, M., 2008:** *Pleintje Kaak; stadskernonderzoek in Terborg, evaluatieverslag archeologische begeleiding bodemsanering, Weesp (RAAP-rapport).*
- Schorn, E.A., 2007:** *Plangebied Grote en Kleine Beer te Westendorp (gemeente Oude IJsselstreek): archeologisch bureauonderzoek, 's-Hertogenbosch/Deventer (BAAC-rapport 07-0093).*
- Scheurs, J., 2009:** *De Oertijd van de DRU, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 177).*
- Schutte, A.H., 2006:** *Terborg Varsseveldseweg: een bureauonderzoek, Amersfoort (ADC Rapport 535).*
- Stiekema, M., 2007:** *Varsseveld – Kerkplein: een archeologisch bureauonderzoek, Amersfoort (ADC-rapport 1051).*
- Stiekema, M., 2008a:** *Silvolde – Terborgseveld: een bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek in de vorm van een verkennend booronderzoek, Amersfoort (ADC-rapport 1021).*

Stiekema, M., 2008b: *Gendringen – Zandwinning Netterden (gem. Oude IJsselstreek): een bureauonderzoek ne inventariserend veldonderzoek in de vorm van een verkennend booronderzoek, Amersfoort (ADC-rapport 1443).*

Thijs, W.J.F., 2008: *Een archeologisch bureau-onderzoek en inventariserend veldonderzoek door middel van boringen op het terrein aan de Leemscherweg 24 te Varsseveld, gemeente Oude IJsselstreek (Gld.), Geldermalsen (ARC-Rapporten 2008-100).*

Thijs, W.J.F., 2009: *Een karterend archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van boringen op het terrein aan de Woldenburgseweg 14 te Netterden, gemeente Oude IJsselstreek (Gld.), Geldermalsen (ARC-Rapporten 2009-51).*

Thijs, W.J.F./A.J. Wullink, 2008: *Een archeologisch bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van boringen, aan de Lightenbergseweg, Korenweg en Reeënstraat te Silvolde, gemeente Oude IJsselstreek (Gld.), Geldermalsen (ARC-Rapporten 2008-44).*

Verhagen, J.G.M./M.P. Defilet, 2009: *Oppervlakte grenzen bij archeologisch onderzoek. Criteria voor vrijstelling verdienen betere onderbouwing, Archeobrief 13, nr. 4, 8-14.*

Vosselman, J., 2008: *Plangebied Bongersstrat 24 | 245 te Ulft, gemeente Oude IJsselstreek; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek, Weesp (RAAP-notitie 2979).*

Willemse, N.W., 2005: *Plangebied Oldenhove 9a te Etten, gemeente Oude IJsselstreek: archeologisch vooronderzoek: een bureau- en IVO, Amsterdam (RAAP-notitie 1099).*

Wullink, A.J., 2007a: *Een archeologisch IVO d.m.v. boringen ten behoeve van een windmolen, ten noordwesten van Netterden, gem. Oude IJsselstreek (Gld.), Groningen (ARC-rapporten 2007-15).*

Wullink, A.J., 2007b: *Een aanvullend archeologisch IVO d.m.v. boringen ten behoeve van een windmolenpark in de gemeenten Montferland en Oude IJsselstreek (Gld.), Groningen (ARC-rapporten 2007-30).*

Rapporten (2009-2013)

Deze lijst is toegevoegd bij de actualisatie van dit rapport op 28-03-2014 (versie 2.3). Voor een korte toelichting zie paragraaf 4.8.

- Ams, J.J./M.J.M. de Wit, 2010:** *Een archeologische begeleiding in het kader van Centrumplan fase 1, Smeltkroes Bibliotheek langs de Kerkstraat te Ulf, gemeente Oude IJsselstreek (Gld.), Groningen (ARC-rapport 2010-16).*
- Bentham, A. van, 2011:** *Plangebied Raadhuisstraat – Bringenborg in Gendringen, gemeente Oude IJsselstreek, Amersfoort (ADC-rapport 2269).*
- Broeke, E.M. ten, 2010a:** *Eindrapportage archeologische bureauonderzoek Kiwitz terrein te Mechelen, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Econsultancy-rapport).*
- Broeke, E.M. ten, 2010b:** *Eindrapportage archeologische bureauonderzoek Ulfseweg te Gendringen, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Econsultancy-rapport).*
- Broeke, E.M. ten, 2011a:** *Flakkeeweg te Varsseveld. Archeologische bureauonderzoek, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Econsultancy-rapport).*
- Broeke, E.M. ten, 2011b:** *Archeologische bureauonderzoek en verkennend booronderzoek Vicarisweg 33 te Varsseveld, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Econsultancy-rapport).*
- Broeke, E.M. ten, 2011c:** *Archeologische bureauonderzoek en verkennend booronderzoek Vicarisweg 33 te Varsseveld, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Econsultancy-rapport).*
- Broeke, E.M. ten, 2011d:** *Gecombineerd verkennend en karterend booronderzoek Ulfseweg 128a te Silvolde, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Econsultancy-rapport).*
- Broeke, E.M. ten./K.A. Hebinck, 2010:** *Eindrapportage archeologische bureauonderzoek en verkennend booronderzoek Hoge Rokken 14 te Gendingen, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Econsultancy-rapport).*
- Broeke, E.M. ten./W.J.F. Thijs, 2010:** *Eindrapportage archeologische bureauonderzoek en verkennend booronderzoek hoek Bergseweg en hoofdstraat te Varsseveld, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Econsultancy-rapport).*
- Broeke, E.M. ten./A.J. Wullink, 2009a:** *Eindrapportage archeologische bureauonderzoek en karterend booronderzoek Bosweg 3 te Voorst, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Econsultancy-rapport).*
- Broeke, E.M. ten./A.J. Wullink, 2009b:** *Eindrapportage archeologische bureauonderzoek en verkennend booronderzoek Heidedijk (ong.) te Sinderen, gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Econsultancy-rapport).*
- Buesink, A., 2009:** *Gemeente Oude IJsselstreek. Molenweg te Silvolde. Archeologisch bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek (karterende fase), Deventer's-Hertogenbosch (BAAC rapport V-09.0009).*
- Diependaal, S./G.W.J. Spanjaard, 2013:** *Archeologische begeleiding onder protocol opgraven Ulfseweg 89 te Silvolde, Doetinchem (Econsultancy-rapport).*
- Fijma, P./Oerlemans, R., 2011:** *Archeologisch onderzoek EVZ Oude IJssel; stapstenen de Pol-Ulf, Arnhem (Grontmij Archeologische Rapporten 1000).*
- Fijma, P./Oerlemans, R., 2013:** *Archeologisch onderzoek Ulfseweg en Meesterijweg te Etten en Ulf Archeologische Begeleiding, Arnhem (Grontmij Archeologische Rapporten 1277).*
- Goossens, E./J. Holl, 2013:** *Plangebied Keurkamer te Ulf, gemeente Oude IJsselstreek. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (karterende en waarderende fase), Weesp (RAAP-notitie 4479).*
- Haar, L. van der/A. Vissinga/I. Vossen, 2011:** *OTB N18 Enschede-Varsseveld. Een archeologisch bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek (karterende boringen), Assen (Archeologische Rapporten Oranjewoud 2009/143).*
- Hebinck, K.A., 2009a:** *Een archeologische bureauonderzoek voor de locatie De Borch te Varsseveld, gemeente Oude IJsselstreek, Groningen (ARC-rapport 2009-107).*

- Hebinck, K.A., 2009b:** Een archeologisch bureau-onderzoek en inventariserend veldonderzoek door middel van boringen op een ongenummerd perceel aan de Ranonkel te Gendringen, gemeente Oude IJsselstreek (Gld), Groningen (ARC-rapport 2009-223).
- Hebinck, K.A., 2009c:** Een archeologisch bureau-onderzoek en inventariserend veldonderzoek door middel van boringen op de Biezenakker te Ulft, gemeente Oude IJsselstreek (Gld), Groningen (ARC-rapport 2009-296).
- Helmich, C., 2010:** Bureauonderzoek en Inventariserend veldonderzoek, verkennende fase Grensweg 6a te Voorst, Zevenaar (Archeodienst Rapport 34).
- Helmich, C., 2011:** Bureauonderzoek en Inventariserend veldonderzoek, verkennende fase Grensweg 6a te Voorst, Zevenaar (Archeodienst Rapport 83).
- Holl, J., 2012:** EVZ Oude IJssel, Engbergen, gemeente Oude IJsselstreek. Een Bureauonderzoek en Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van een verkennend booronderzoek, Amersfoort (ADC-rapport 3020).
- Hubers, J./C. Helmich, 2009:** Archeologische Begeleiding Zwanenpoort te Varsseveld, Zevenaar (Archeodienst Rapport 13).
- Kremer, H./R. Nillisen/J.S. Krist, 2012:** Koninksweg Te Sinderen, gemeente Oude IJsselstreek Bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek, verkennend booronderzoek, Doetinchem (Synthegra-rapport S110280).
- Kremer, H./T.A. Spitzers, 2012:** Ulftseweg te Ulft, gemeente Oude IJsselstreek. Bureauonderzoek, inventariserend veldonderzoek, verkennend booronderzoek, Doetinchem (Synthegra Archeologie-rapport).
- Langeveld, M./J. Brijker, 2009:** Silvalde - De Lichtenberg. Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven in de gemeente Oude IJsselstreek, Amersfoort (ADC-rapport 1978).
- Leeuwe, R. de, 2010:** Gendringen – Ulftseweg 4 (Gemeente Oude IJsselstreek). Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC-rapport 2553).
- Leuving, J.H.F., 2013:** Deurvorst te Terborg, gemeente Oude IJsselstreek Bureauonderzoek, Doetinchem (Synthegra Archeologie-rapport).
- Roller, G.J. de, 2010a:** Archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van bureauonderzoek op de locatie Den Dam 9a te Breedenbroek, gemeente Oude IJsselstreek (GE), Leek (MUG Ingenieursbureau).
- Roller, G.J. de, 2010b:** Archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van boringen op de locatie Den Dam 9a te Breedenbroek, gemeente Oude IJsselstreek (GLD), Leek (MUG Ingenieursbureau).
- Schabbink, M., 2010:** Plangebied Pleintje Kaak. Archeologische onderzoek: stadskernonderzoek in Terborg, Weesp (RAAP-rapport).
- Spanjaard, G.J.W., 2010:** Archeologisch bureauonderzoek Aaltenseweg 86 te Varsseveld, gemeente Oude IJsselstreek, (Doetinchem (Econsultancy-rapport).
- Spanjaard, G.J.W., 2010b:** Archeologisch bureauonderzoek en verkennend booronderzoek plangebied De Kromkamp te Sinderen in de gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Econsultancy-rapport).
- Spanjaard, G.J.W., 2010c:** Archeologisch bureauonderzoek: Rademakersbroek 6 te Varsseveld in de gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Econsultancy-rapport).
- Spanjaard, G.W.J., 2012:** Archeologisch bureauonderzoek en booronderzoek: Spul Harensweg 4 te Heelweg in de gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Synthegra Archeologie-rapport).
- Spoelstra, A., 2013a:** Archeologische bureauonderzoek Spanjerweg Varsseveld, Leek (MUG Ingenieursbureau).
- Spoelstra, A., 2013b:** Archeologische karterend veldonderzoek Entinkweg 3 te Varsseveld, Leek (MUG Ingenieursbureau).
- Thijs, W.J.F., 2009:** Een karterend archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van boringen op het terrein aan de Woldenburgseweg 14 te Netterden, gemeente Oude IJsselstreek (Gld.), Groningen (ARC-rapport 2009-160).
- Thijs, W.J.F./E.M. ten Broeke, 2010a:** Een verkennend archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van boringen aan de Ulftseweg te Gendringen, gemeente Oude IJsselstreek (Gld), Groningen (ARC-rapport 2010-44).

Thijs, W.J.F./E.M. ten Broeke, 2010b: *Een verkennend archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van boringen aan Berghseweg te Varsselder, gemeente Oude IJsselstreek (Gld), Groningen (ARC-rapport 2010-141).*

Thijs, W.J.F./E.M. ten Broeke, 2009: *Eindrapportage archeologisch bureauonderzoek en karterend booronderzoek Woldenburgseweg 14 te Netterden gemeente Oude IJsselstreek, Doetinchem (Econsultancy-rapport).*

Thijs, W.J.F./Spanjaard, G.J.W., 2010: *Een karterend inventariserend archeologisch veldonderzoek door gemeente Oude IJsselstreek, Groningen (ARC-rapport 210-127).*

Wit, M.J.M. de/Stokkel, P.J.A., 2010: *Middeleeuwse erven en nieuwtijdse bebouwing op plangebied De Borch. Een archeologische opgraving te Varsseveld, gemeente Oude IJsselstreek (Gld), Groningen (ARC-Publicaties 207).*

Wullink, A.J., 2009: *Een archeologisch bureau-onderzoek en inventariserend veldonderzoek door middel van boringen in de Vogelbuurt te Ulf, gemeente Oude IJsselstreek (Gld), Groningen (ARC-rapport 2009-296).*

Wullink, A.J./E.M. ten Broeke, 2010b: *Een verkennend archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van boringen aan de Heidedijk te Sinderen, gemeente Oude IJsselstreek (Gld), Groningen (ARC-rapport 2010-25).*

Wullink, A.J./G.W.J. Spanjaard, 2010: *Een verkennend archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van boringen aan de Aaltenseweg 86 te Varsseveld, gemeente Oude IJsselstreek (Gld), Groningen (ARC-rapport 2010-81).*

Wullink, A.J./E.M. ten Broeke, 2009: *Een karterend archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van boringen aan de Bosweg te Voorst, gemeente Oude IJsselstreek (Gld), Groningen (ARC-rapport 2009-178).*

Digitale bronnen

- Het Centraal Archeologisch Archief (CAA, RCE, Amersfoort)
- Het Centraal Monumenten Archief (CMA, RCE, Amersfoort)
- De Indicatieve kaart van Archeologische Waarden (IKAW, via: www.cultureelerfgoed.nl)
- De Archeologische Monumentenkaart (www.cultureelerfgoed.nl)
- Het Archeologisch Informatiesysteem (Archis2, via: www.cultureelerfgoed.nl)
- Kennisinfrastructuur Cultuurhistorie (KICH, via: www.kich.nl)
- De website van het Actueel Hoogtebestand Nederland (www.ahn.nl)
- Website gemeente Oude IJsselstreek (www.oude-ijsselstreek.nl)
- Kadastrale kaart 1832 (www.watwaswaar.nl)
- Luchtfoto's (www.vanuitdelucht.nl)
- de Cultuurhistorische Monumenten van de website van de provincie Gelderland (www.geodata2.prv.gelderland.nl)
- topografische kaart en kadastrale kaart uit 1865-1870 van Gelderland
- Kuypers gemeente atlas 1868 (<http://www.kuijsten.de/atlas>)
- De Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA; www.noaa.nl)

Bijlagen

Bijlage 1   Catalogi

Catalogus 1	Archeologische waarnemingen (Archis2)
Catalogus 2	Archeologische monumenten (AMK/Archis2)
Catalogus 3	Archeologische vindplaatsen amateurs
Catalogus 4	Onderzoeksmeldingen en onderzoeken (Archis2)
Catalogus 5	Onderzoeksmeldingen/onderzoeken gekoppeld aan literatuurverwijzing rapporten
Catalogus 6	Rijksmonumenten
Catalogus 7	Gemeentelijk monumenten
Catalogus 8	MIP-objecten
Catalogus 9	Historische boerderijnamen

Bijlage 2   Resultaten veldtoets verwachtingsmodel

Atlas

- Kaartbijlage 1a Topografische ondergrond (TOP25)
- Kaartbijlage 1b Luchtfoto-opname grondgebied gemeente
- Kaartbijlage 2 Geologie (Duitsland; naar Klostermann 1997)
- Kaartbijlage 2a Geologie (legenda)
- Kaartbijlage 3 Geomorfologie (kaartbeeld)
- Kaartbijlage 3a Geomorfologie (legenda)
- Kaartbijlage 4a Bodemkaart (Nederland)
- Kaartbijlage 4b Bodemkaart (Duitsland; Paas 1983, 1989)
- Kaartbijlage 4c Bodemkaart (Duitsland; legenda)
- Kaartbijlage 5 Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN)
- Kaartbijlage 6 Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW, versie 3),
- Kaartbijlage 7a AMK-terreinen, Archis2-waarnemingen. Buitengebied
- Kaartbijlage 7b AMK-terreinen, Archis2-waarnemingen. Inzet Etten
- Kaartbijlage 7c AMK-terreinen, Archis2-waarnemingen. Inzet Gendringen
- Kaartbijlage 7d AMK-terreinen, Archis2-waarnemingen. Inzet Silvolde
- Kaartbijlage 7e AMK-terreinen, Archis2-waarnemingen. Inzet Terborg
- Kaartbijlage 7f AMK-terreinen, Archis2-waarnemingen. Inzet Ulft
- Kaartbijlage 7g AMK-terreinen, Archis2-waarnemingen. Inzet Varsseveld
- Kaartbijlage 7h Waarnemingen amateurs
- Kaartbijlage 8a Onderzoeksmeldingen (Archis2). Buitengebied
- Kaartbijlage 8b Onderzoeksmeldingen (Archis2). Inzet Etten
- Kaartbijlage 8c Onderzoeksmeldingen (Archis2). Inzet Gendringen
- Kaartbijlage 8d Onderzoeksmeldingen (Archis2). Inzet Silvolde
- Kaartbijlage 8e Onderzoeksmeldingen (Archis2). Inzet Terborg
- Kaartbijlage 8f Onderzoeksmeldingen (Archis2). Inzet Ulft
- Kaartbijlage 8g Onderzoeksmeldingen (Archis2). Inzet Varsseveld
- Kaartbijlage 9 Samengesteld kaartbeeld op basis van Historish Topografische Atlas 1843-1845
- Kaartbijlage 10a Cultuurhistorische waarden: 1. landgebruik; 2. verkaveling; 3. ontginningstype; 4. hydrologie
- Kaartbijlage 10b Cultuurhistorische waarden: 1. historisch-geografische eenheden; 2. gaafheid; 3. fysiognomie (mate van verandering); 4. bijzondere kenmerken
- Kaartbijlage 10c Eindbeeld historisch-geografische inventarisatie
- Kaartbijlage 11a Historische bouwkunde. Buitengebied
- Kaartbijlage 11b Historische bouwkunde. Inzet Etten
- Kaartbijlage 11c Historische bouwkunde. Inzet Gendringen
- Kaartbijlage 11d Historische bouwkunde. Inzet Silvolde
- Kaartbijlage 11e Historische bouwkunde. Inzet Terborg
- Kaartbijlage 11f Historische bouwkunde. Inzet Ulft
- Kaartbijlage 11g Onderzoeksmeldingen (Archis2). Inzet Varsseveld
- Kaartbijlage 12 Veldtoets
- Kaartbijlage 13 Landschappenkaart
- Kaartbijlage 14 Archeologische verwachtingenkaart.
- Kaartbijlage 15 Archeologische maatregelenkaart (beleidsadvieskaart)

Vestigia BV *Archeologie & Cultuurhistorie*
Spoorstraat 5
3811 MN Amersfoort
Nederland

Telefoon 033 277 92 00
Fax 033 277 92 01
E-mail info@vestigia.nl
Website www.vestigia.nl

K.v.K. Gooi- en Eemland 32078894

Erfgoedingenieurs

“Engineering the past, creating the future”

